

**MANİHEİST VE BUDİST UYGUR ŞİİRİNİN DİLİN
DÖRT TEMEL BECERİSİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

Nurullah ŞAHİN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

2012

(Her Hakkı Saklıdır)

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TÜRKÇE EĞİTİMİ ANA BİLİM DALI
TÜRKÇE EĞİTİMİ BİLİM DALI

**MANİHEİST VE BUDİST UYGUR ŞİİRİNİN DİLİN DÖRT TEMEL
BECERİSİ AÇISINDAN İNCELENMESİ**

(The Analysis of Manichaeen and Buddhist Uighur Poetry in Terms of Four
Basic Skills of Language)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Nurullah ŞAHİN


Danışman: Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

ERZURUM
Temmuz, 2012

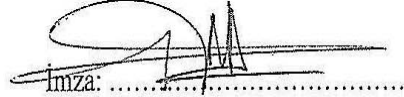
KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ danışmanlığında, Nurullah ŞAHİN tarafından hazırlanan “Maniheizt ve Budist Uygur Şiirinin Dilin Dört Temel Becerisi Açısından İncelenmesi” başlıklı çalışma 06 / 07 / 2012 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından, Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyesi : Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

İmza: 

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Osman MERT

İmza: 

Jüri Üyesi : Doç. Dr. Erdoğan KÖSE

İmza: 

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

.. / .. / ..

Prof. Dr. H.Ahmet KIRKKILIÇ

Enstitü Müdürü

TEZ ETİK VE BİLDİRİMİ

EĞİTİM BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “Maniheizt ve Budist Uygur Şiirinin Dilin Dört Temel Becerisi Açısından İncelenmesi” başlıklı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

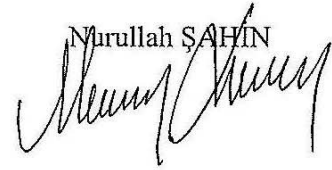
Tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

- Tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.
- Tezim sadece Atatürk Üniversitesi yerleşkelerinden erişime açılabilir.
- Tezimin 3 yıl süreyle erişime açılmasını istemiyorum. Bu sürenin sonunda uzatma için başvuruda bulunmadığım takdirde, tezimin tamamı her yerden erişime açılabilir.

06/07/2012

İmza

Murullah ŞAHİN


ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MANİHEİST VE BUDİST UYGUR ŞİİRİNİN DİLİN DÖRT TEMEL BECERİSİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nurullah ŞAHİN

Danışman: Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

2012, 194 sayfa

Bu araştırmada Uygur Döneminde (9. yy – 13. yy) Mani ve Burkan (Budizm) muhitinde oluşturulmuş manzum parçalarda dilin dört temel becerisi diye adlandırılan dinleme, okuma, konuşma ve yazma ile ilgili öğeler tespit edilmiş, incelenmiş ve sınıflandırılmıştır. Çalışma betimsel nitelikte yapılmış bir araştırmanın ürünüdür. Araştırmanın verileri doküman incelemesi tekniği ile toplanmış ve değerlendirilmiştir. Öncelikle çalışmanın amacıyla paralel olduğu düşünülen kodlar oluşturulmuştur. Kodlar tespit edilirken sözcük, sözcük grubu ve cümle düzeyinde üç farklı birim esas alınmıştır. Daha sonra elde edilen kodlar dört temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma kategorileri altında toplanmıştır. Daha sonra bu veriler ışığında Uygur dönemi şiirindeki temel dil becerileriyle ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.

Çalışmanın araştırma grubunu Uygur Döneminde Mani ve Burkan muhitinde yazılmış ya da tercüme edilmiş şiirler oluşturmaktadır. Bu döneme ait şiirler Reşid Rahmeti Arat'ın *Eski Türk Şiiri* (1991) adlı eseri ve Osman Fikri Sertkaya'nın Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumunun yayımladığı *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi* adlı eserin dördüncü cildinde yer alan “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri” (2004) isimli makalesinden alınmıştır.

Çalışmaya konu olan Uygur Dönemi gerek Türk kültür ve medeniyeti gerekse Türk edebiyatı bakımından önemli bir dönemdir. Eski Uygur yerleşim yerlerinden Hoço ve İdikut şehri harabelerinde yapılan kazılar sonucu elde edilen yazma eserler Uygurların zengin bir edebiyata sahip olduklarını gösterir. Bu yazmaların büyük bir bölümü Maniheist ve Budist Uygurlara ait dinsel metinlerdir. Aralarında manzum parçaların da önemli bir yer teşkil ettiği bu eserler Uygur Dönemi edebiyatının ve şiirinin gelişmişliğini gösterir.

Çalışmanın sonucunda Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş Uygur şiirlerinin, dilin dört temel becerisi açısından zengin sayılabilecek bir içeriğe sahip olduğu anlaşılmıştır. İçerisinde dilin tüm becerilerinden örnekler barındıran eski Uygur şiiri, özellikle dilin konuşma becerisi açısından oldukça zengin malzemeyi barındırmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Dilin dört temel becerisi, dinleme, okuma, konuşma, yazma, Türkçe öğretimi, Uygurlar, Uygur şiiri.

ABSTRACT

MASTER THESIS

THE ANALYSIS OF MANICHAEAN AND BUDDHIST UIGHUR POETRY IN TERMS OF FOUR BASIC SKILLS OF LANGUAGE

Nurullah ŞAHİN

Advisor: Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ

2012, 194 pages

In this research, items in poetic written in Mani and Burkhan religion in Uighur period (9. century - 13. century) related to the four basic skills of the language which are named as listening, reading, speaking and writing are determined, analyzed and classified. The research is the outcome of the descriptive work. The data of the research are collected and evaluated by document review. Firstly, codes which are thought as parallel to the aim of the research are set. While coding three different units are based at the level of word, phrase and sentence. Then, obtained codes are separated under the four categories; listening, speaking, reading and writing, which are four basic language skills. After that, in the light of these data, evaluations are made related to basic language skills in Uighur period.

The population of the research is composed of the poems written or translated in the regions of Mani and Burkhan in Uighur period. Poems belonging to this period are obtained from Reşid Rahmeti Arat's work *Old Turkish Poetry* (1991) and Osman Fikri Sertkaya's article "Buddhist and Manichaeian Turkish Literal Regions" which is in the fourth cover of his work *The History of Turkish World Literature* published by presidency of high agency of Atatürk.

Uighur period, which is subject to the research, is important in terms of both Turkish culture and civilization and Turkish literature. Works obtained as a result of digging made in the ruins of Hoço and İdikut which are old Uighur settlements, show that Uighurs have a rich literature. The large amounts of these writings are spiritual Works belonging Buddhist and Manichaeian Uighurs. These works in which there are also poetic writings in a significant amount show the development of the Uighur Period literature and poetry.

At the end of the research, it is seen that, Uighur poems, which are written in Mani and Burkhan Regions, have a rich content in terms of four basic language skills. Old Uighur poetry having examples of all the language skills, has a rich examples of the language skill speaking.

Key Words: Four basic skills of the language, listening, reading, speaking, writing, Turkish instruction, Uighurs, Uighur poetry.

ÖN SÖZ

Dil, evrendeki varlıklar arasında iletişimi sağlayan, karmaşık ve çok gelişmiş bir sistemdir. Bu gelişmiş sistemin dört temel ayağı vardır ve bunlar literatürde dilin dört temel becerisi diye adlandırılmaktadır. Bunlar; dinleme, okuma, konuşma ve yazma becerileridir. Bu becerilerin bazıları doğuştan var olsa da bunların hepsinin geliştirilmeye ihtiyaçları vardır. Bu da ancak etkili / sistemli bir dil eğitimiyle / öğretimiyle sağlanabilir.

Dil ile edebiyat arasında çok yönlü bir bağ vardır. Edebî eserler bir dilin vitrinidir. Dilin bütün incelikleri, güzellikleri ve derin yapıları edebî eserlerde görülebilir. Özellikle de şiir türü bu anlamda diğer türlere oranla her zaman çok daha önde olmuştur. Bu nedenle edebî türler özellikle de şiir türü dil eğitimi alanında hedef dili alıcı kitleye bütün yönleriyle yansıtması bakımından önem taşımaktadır.

Araştırmada Türk edebiyatının ve sanat tarihinin en görkemli dönemlerinden biri olan Uygur dönemindeki Mani ve Burkan (Budizm) muhitinde yazılmış ve tercüme edilmiş şiirlerde dilin dört temel becerisi ile ilgili öğeler tespit edilmiş ve değerlendirilmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde araştırmanın gerekçelerini ortaya koyan “Problem”, “Amaç”, “Önem”, “Varsayımlar”, “Sınırlılıklar” ve “Tanımlar” a yer verilmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın kuramsal temellerini içeren iletişim, dil, ana dili, dinleme, okuma, konuşma, yazma, Uygurlar, Uygur edebiyatı ve şiiri, edebiyat-eğitim ve şiir-eğitim ilişkisi hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü bölümü “Yöntem”i içermektedir. Bu bölümde sırasıyla “Araştırmanın Modeli”, “Araştırma Grubu”, “Verilerin Toplanması” ve “Verilerin Analizi” başlıklarına yer verilmiştir.

Çalışmanın dördüncü bölümü ise “Bulgular ve Yorum” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde elde edilen bulgular bazı özelliklerine göre sınıflandırılıp incelenmiştir.

Çalışmanın son bölümü “Sonuç ve Öneriler” başlığını taşımaktadır. Burada tespit edilen verilerin incelenmesi neticesinde elde edilen sonuçlara ve bazı çözüm önerilerine yer verilmiştir.

Araştırma boyunca, desteklerini esirgemeyen çok değerli hocalarım Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ’a, Doç. Dr. Osman MERT’e, Yrd. Doç. Dr. Semra ALYILMAZ’a, Yrd. Doç. Dr. Erhan DURUKAN’a, Yrd. Doç. Dr. Nuri KARASAKALOĞLU’na; arkadaşlarım Nurşat BİÇER’e, Kürşad Çağrı BOZKIRLI’ya, İsmail ÇOBAN’a Nurbakhyt JARBOLD’a ve Fatma ALBAYRAK’a teşekkürü zevkli bir borç bilirim.

Erzurum -2012

Nurullah ŞAHİN

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI.....	i
TEZ ETİK VE BİLDİRİMİ	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ.....	xi
ŞEKİLLER VE GRAFİKLER DİZİNİ	xii
KISALTMALAR DİZİNİ	xiii

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ	1
1.1. Problem	1
1.2. Amaç	4
1.3. Önem.....	4
1.4. Varsayımlar	4
1.5. Sınırlılıklar	5
1.6. Tanımlar	5

İKİNCİ BÖLÜM

2. KURAMSAL ÇERÇEVE.....	7
2.1. İletişim, Dil, Anadili	7
2.2. Dil Edinimi ve Gelişimi	9
2.3. Dört Temel Dil Becerisi	11
2.3.1. Dinleme / İzleme.....	13
2.3.1.1. Dinleme eğitiminin amaçları	15
2.3.1.2. Dinleme eğitimi ilkeleri.....	16
2.3.1.3. Dinleme yeteneğinin gelişimi	17
2.3.1.4. Dinlemeyi etkileyen faktörler	17
2.3.1.5. Kötü dinlemenin sonuçları.....	18
2.3.1.6. Dinlemenin verimliliği nasıl artırılabilir?	18

2.3.1.7. Dinleme türleri.....	20
2.3.2. Okuma	21
2.3.2.1. Okumanın unsurları	23
2.3.2.2. Okumanın amaçları.....	24
2.3.2.3. Okuma becerisinin ilkeleri.....	25
2.3.2.4. Okuma eğitiminde etkili olan faktörler.....	27
2.3.2.5. Okuma türü, yöntem ve teknikleri.....	28
2.3.2.6. Okuma becerisini geliştirme yolları.....	30
2.3.3. Konuşma	31
2.3.3.1. Konuşma eğitiminin gerekliliği	32
2.3.3.2. Konuşmanın temel unsurları.....	34
2.3.3.3. Konuşma eğitiminin amaçları.....	35
2.3.3.4. Konuşma eğitiminin ilkeleri	36
2.3.3.5. Konuşmayı etkileyen faktörler	37
2.3.3.6. İyi bir konuşmanın taşınması gereken nitelikler.....	38
2.3.3.7. Konuşma türleri	39
2.3.3.8. Konuşma becerisini geliştirme yöntem ve teknikleri	40
2.3.4. Yazma	41
2.3.4.1. Yazılı anlatımın unsurları	43
2.3.4.2. Yazma öğretiminin amaçları.....	44
2.3.4.3. Yazma öğretiminin ilkeleri	45
2.3.4.4. Yazmayı etkileyen faktörler	46
2.3.4.5. Yazma türü, yöntem ve teknikleri	47
2.3.4.6. Yazma becerisini geliştirme çalışmaları	49
2.4. Uygurlar	49
2.4.1. Uygur Adı	49
2.4.2. Uygurların Kökeni ve Tarihi	50
2.4.3. Uygurlarda Ekonomik Hayat.....	53
2.4.4. Uygurlarda Yerleşik Hayat.....	58
2.4.5. Uygurlarda Din	60
2.4.6. Uygur Döneminin Öncesinde ve Sonrasında Türk Edebiyatı.....	68
2.4.6.1. Uygur dönemi öncesi Türk edebiyatı	70

2.4.6.2. Uygur dönemi sonrası (Karahanlı dönemi) Türk edebiyatı.....	76
2.4.7. Eski Uygurlarda Edebiyat.....	84
2.4.8. Eski Uygurlarda Eğitim.....	98
2.5. Edebiyat, Şiir ve Eğitim.....	99
2.5.1. Edebiyat.....	99
2.5.2. Şiir.....	100
2.5.3. Eğitim.....	104
2.5.4. Edebiyat-Eğitim İlişkisi.....	105
2.5.5. Şiir-Eğitim İlişkisi.....	106

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YÖNTEM.....	115
3.1. Araştırmanın Modeli.....	115
3.2. Araştırma Grubu.....	115
3.3. Verilerin Toplanması.....	116
3.4. Verilerin Analizi.....	116

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BULGULAR VE YORUM.....	117
4.1. Dinleme ile İlgili Ögeler.....	117
4.1.1. Sözcükler.....	117
4.1.2. Sözcük Grupları.....	121
4.1.3. Cümleler.....	122
4.2. Okuma ile İlgili Ögeler.....	123
4.2.1. Sözcükler.....	123
4.2.2. Sözcük Grupları.....	124
4.2.3. Cümleler.....	124
4.3. Konuşma ile İlgili Ögeler.....	125
4.3.1. Sözcükler.....	125
4.3.2. Sözcük Grupları.....	145
4.3.3. Cümleler.....	150
4.4. Yazma ile İlgili Ögeler.....	159
4.4.1. Sözcükler.....	159

4.4.2. Sözcük Grupları.....	163
4.4.3. Cümleler	165

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	166
5.1. Sonuç.....	166
5.2. Öneriler	172
6. MANİHEİST VE BUDİST UYGUR ŞİİRİNDE DİLİN DÖRT TEMEL BECERİSİYLE İLGİLİ KAVRAM İŞARETLERİNE AİT İNDEKS	174
6.1. Dinleme Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi	174
6.2. Okuma Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi	176
6.3. Konuşma Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi	177
6.4. Yazma Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi	182
KAYNAKÇA.....	184
ÖZ GEÇMİŞ.....	194

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1	Karahanlı Türkçesiyle Yazılmış Eserlerdeki Kelime Sayıları.....	84
Tablo 2	Maniheist ve Budist Uygur Şiirinde Dilin Dinleme Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin İfade Düzeylerine Göre Frekans ve Yüzdeleri .	122
Tablo 3	Maniheist ve Budist Uygur Şiirinde Dilin Okuma Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin İfade Düzeylerine Göre Frekans ve Yüzdeleri	124
Tablo 4	Maniheist ve Budist Uygur Şiirinde Dilin Konuşma Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin İfade Düzeylerine Göre Frekans ve Yüzdeleri	158
Tablo 5	Maniheist ve Budist Uygur Şiirinde Dilin Yazma Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin İfade Düzeylerine Göre Frekans ve Yüzdeleri	165
Tablo 6	Maniheist ve Budist Uygur Şiirinde Dilin Dört Temel Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin Dilin Becerilerine ve İfade Düzeylerine Göre Dağılımı	167
Tablo 7	Dinleme Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları.....	168
Tablo 8	Okuma Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları.....	168
Tablo 9	Konuşma Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları	169
Tablo 10	Yazma Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları	170

ŞEKİLLER VE GRAFİKLER DİZİNİ

Şekil 1	İletişim Modeli	7
Şekil 2	Dilin Dört Temel Becerisi	12
Grafik 1	Maniheist ve Budist Uygur Şiirinde Dilin Dört Temel Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin Dilin Becerilerine ve İfade Düzeylerine Göre Dağılımı	167

KISALTMALAR DİZİNİ

ABD	Avasada Sutra'dan Baş Kafiyele Seçme Dörtlükler
AGS	Altun Yaruk'un "Günahların Silinmesi" Hakkındaki Beşinci Bölümünün Kiki Şişi Tarafından Nazma Çekilmesi
AP	Ara-Parçası
ASG	Alfabe Sırasına Göre
AT	Abita Tanrı
BDB	Beş Duyu ve Bağlanma
Bİ	Büyük İlahî (Mani İçin)
BMS	Budistlerin Müslümanlara Karşı Şiiri
CFO	Canlılara Faydalı Olmak
CT	Cehennem Tasviri
DY	Doğru Yol
FÖH	Fanilik ve Ölüm Hakkında
GB	Gevezelik Boyası (Çısuva Tutung)
HAP	Hükümdara Arz'dan Parçalar
HD22	Hâtime Duâsı (22 Nolu Metin)
HD26	Hâtime Duâsı (26 Nolu Metin)
HF	Hikmet Fazileti
İÇ	İnanç
İD	İyi Dilek

İL	İlahî (Parlak, Güçlü, Bilge Tanrı)
İN	İyi Niyet
İP	İstiğrak İle İlgili Parçalar (Ki-Ki)
İST	İstigfâr
İT	İtiraf
MAD	Mûsikî Aletleri İle İlgili Dörtlükler
MD	Medhiye (Aprınçur Tigin)
MÖ	Milattan Önce
MÖ6	Maitreya Övgüsü (1089-1115. satırlar)
MÖ7	Maitreya Övgüsü (1116-1121. satırlar)
MS	Milattan Sonra
MY	Maytri
OBS	Otuz Beş Burkana Saygı
OİM	On Türlü İyiliğin Medhi
ONU	On Türlü Niyaz Usûlü
ÖT	Ölüm Tasviri
ÖY	Öyle Yerlerde
SBS	Sukuşmaçudı Bayagut İle Supırabı Katun'un Hikâyesi
SN	Samantabhadra Niyâzı (Kalım Keyşi)
SVH	Sadaka Vermenin Sevabı Hakkında

SWE	Süleyman Wang'ın Erdemleri
ŞR	Şiir (Aprınçur Tigin)
TKM	Temür Kağan Adına Yazılmış Bir Övgü M Parçası
TKS	Temür Kağan Adına Yazılmış Bir Övgü S Parçası
TT	İlahî (Tan Tanrı)

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GİRİŞ

1.1. Problem

Dil, hem bireysel hem de toplumsal hayatın en önemli öğelerinden biridir. Bireyin toplumla, toplumun bireyle olan iletişiminin ve etkileşiminin vazgeçilmez yoludur dil. Araştırmacılar tarafından dil ile ilgili sayısız tanım ve çalışma yapılmıştır. Gemalmaz' göre (2010, s. 53) dil, şu şekilde tanımlanabilir:

Dinamik sistemler arasındaki her türlü iletişimi ve denetimi sağlayan durağan / biçimsel dizgelere, türüne ve düzeyine bakmaksızın en geniş anlamıyla dil denilmektedir. Bu açıdan bakıldığında dil, canlılarla canlılar, canlılarla canlı sayılabilecek varlıklar (makinelere) ve canlılarla cansızlar (fizikoşimik dünya) arasındaki iletişimi sağlayan araç takımlarının genel adıdır.

Dil, toplumdaki uzlaşma ağının en önemli parçasıdır. Dil sayesinde insanlar birbirleriyle anlaşılır; duygu, düşünce, fikir ve isteklerini dil sayesinde bir başkasına iletirler. Dil denilen bu gelişmiş sistemin temel öğeleri ise literatürde dilin dört becerisi diye adlandırılan dinleme, okuma, konuşma ve yazma becerileridir. Dil, bu dört beceri sayesinde toplumdaki uzlaşma ağının en önemli parçası hâline gelir. Bu dört becerinin geliştirilmesi hem o dili öğrenmek isteyen yabancılar için hem de o dilin kullanıcıları için gereklidir.

“Dil edinimi okul öncesinde çocuğun ailesi ve yakın çevresiyle etkileşimi sonucunda başlar. Ancak dilin doğru ve etkili kullanımıyla okuma ve yazma becerilerinin gelişimi okulda veya başka bir eğitim öğretim kurumunda sistemli bir çalışmayı gerektirebilir.” (Alyılmaz, 2010, s. 729). Bu durum da dil eğitimi / öğretimi kavramını ortaya çıkarmaktadır. Çünkü bahsedilen beceriler eğitimle geliştirilebilir niteliktedirler. Günümüzde üniversite öğrencilerinde bile rastlanan okuduğunu anlayamama, dili etkin kullanamama, iletişim eksiklikleri ve bozuklukları gibi sorunlar ancak iyi bir dil eğitimi / öğretimiyle çözülebilir.

İyi bir dil eğitiminin / öğretiminin gerçekleşebilmesi için gerekli olan en önemli bileşenlerden birisi edebî eserlerdir. Dil eğitiminde / öğretiminde kullanılacak metinlerin, dilin bütün inceliklerini ve güzelliklerini yansıtmaları gerekir. Böyle metinler

dil eğitimini / öğretimini kolaylaştıracağı gibi zevkli hâle getirir. Bu durum bize dil ile edebiyat arasındaki ilişkiyi işaret etmektedir.

Dil ile edebiyat arasında çok sıkı bir ilişki vardır. Bu ilişkiyi Cunbur ve Parlatır (1990, s. 222-223) şöyle açıklamaktadırlar:

Edebiyatın en büyük önemi, dili tespit eden, geliştirip yaygınlaştıran, güzelleştirip zenginleştiren, canlı ve renkli tutan bir kültür unsuru oluşudur. Şurası da bir gerçektir ki dil olmadıkça edebiyatın varlığından söz etmeğe imkân yoktur. Edebiyatın dayandığı başlıca kültür unsur dildir. Ancak dilin geleceği de, o dille yazılan edebiyatın gelişmişliğine, zenginliğine bağlıdır. Bu bakımdan bu iki unsur, birbiri için gerekli, birbirinden ayrılması düşünülemeyecek iki kültür varlığıdır. Tabii olarak birbirlerine etkileri o nisbette fazladır.

Dil, edebiyatçının malzemesidir. Bir ressam için boya, bir müzisyen için nota, bir heykeltıraş için taş ya da bir marangoz için tahta ne ise bir edebiyatçı için de dil odur.

Hangi sanat dalı olursa olsun, o sanatın ustası kullandığı malzemeyi en güzel ve en estetik bir biçimde işleyerek eserler meydana getirmeye çalışır. Bu durum edebiyatçı için de böyledir. Malzemesi dil olan edebiyatçı, dili en ince ve en mükemmel bir şekilde kullanarak edebî eserini oluşturur. Bu açıdan bakınca edebiyatçı, malzemesi olan dili en güzel, en yetkin kullanan insandır.

Dil ile bu denli sıkı ilişkiler içinde olan edebiyat, edebî eserler açısından da dilin vazgeçilmezlerindedir. Nitekim dili bütün doğallığı ve güzellikleriyle içinde barındıran edebî eserler dil öğretimi alanının da başucu kaynaklarıdır. Özellikle şiir türü, dilin en ince ve en derin işlendiği edebî tür olduğundan dil eğitimcileri için çok önemli bir alandır.

Türkçe edebî eserler bakımından çok parlak bir geçmişe sahiptir. Türkçe, bilinen ilk yazılı kaynaklarından günümüze kadar birçok edebî eserde, bütün güzellikleri ve incelikleriyle bir nakış gibi işlenmiştir. Binlerce yıl öncesine kadar gidebilen bir dönemden günümüze kadar olan uzun bir zaman içerisinde oluşmuş birbirinden güzel eserler Türkçenin ve Türklerin âdeta birer kimliği niteliğindedirler. Türkçenin olduğu

kadar Türklerin de hemen hemen her alandaki en parlak dönemlerinden biri Uygur Kağanlığı dönemidir.

Uygurlar yaşadıkları dönemde çok büyük bir kültür ve medeniyet toplumu olmuşlardır. Öyle ki çağdaş oldukları diğer devletlerde politikacı, eğitimci, yönetici gibi birçok üst düzey görevlerde yer almışlardır. Bu durum hakkında Caferoğlu (1984, s. 152)'nin kaydettikleri dikkate değerdir:

IX. yüzyıldan bu yana, yüksek bir kültür gelişmesi geleneği kuran Uygurlar, XIII. yüzyıldan itibaren Orta-Asya Türk-Moğol halklarının kültür terbiyeciliği derecesine de ulaşmışlardır. Bu yeni vazifelerindeki başarıyı, asırlar boyunca, geliştirdikleri manevi ve maddi medeniyetlerine borçlu idiler.

Uygurlar kültür ve medeniyette olduğu gibi edebiyat alanında da büyük ilerlemeler elde etmiştir. “Son yarım asır zarfında eski Uygur devleti sahasında, bilhassa Uygur Hanlığı merkezi olan Hoço veyahut İdikut şehri harabelerinde yapılan kazılar neticesinde, bu eski Türk kültürünü gösteren ve Uygur dili ile edebiyatını açıklayan, zengin eser parçaları elde edilmiştir. Budist, Manihey ve Hristiyan Uygurlara ait mabetlerden elde edilen büyük bir sayıdaki yazma malzeme, Uygur dili ve edebiyatının azametini belirten, en kıymetli ve millî vesikalarımızdır.

Birçok farklı alfabe kullanmış, birçok yazıt dikmiş ve edebiyat alanında büyük ilerlemeler gerçekleştirmiş Uygurlar, şiir türünde çok güzel ve önemli eserler vermişlerdir. Özellikle Mani ve Burkan (Budizm) muhitinde yazılan ya da tercüme edilen şiirler, Türk dili ve edebiyatı için çok kıymetli eserlerdir.

Çalışmada Reşid Rahmeti ARAT'ın “*Eski Türk Şiiri*” (1991) adlı eserinde ve Osman Fikri SERTKAYA'nın “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri” (2004) isimli makalesinde yer alan, Uygur Dönemi Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş toplam 48 adet şiirde dilin dört temel becerisiyle ilgili ögeler tespit edilmiş ve bunlar dilin dört temel becerisi açısından değerlendirilmiştir.

Çalışmada;

1. Uygur dönemi Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş manzum parçalarda dilin dört temel becerisiyle ilgili ögeler nelerdir?

2. Tespit edilen bulgular dilin dört temel becerisi açısından nasıl değerlendirilebilir?

sorularına cevap aranmıştır.

1.2. Amaç

Bu çalışmanın amacı Uygur Dönemi Mani ve Burkan muhitinde yazılmış şiirlerde dilin dört temel becerisiyle ilgili öğeleri tespit etmek ve tespit edilen bu öğeleri dilin dört temel becerisi açısından inceleyerek bu alanda yapılacak olan çalışmalara katkı sağlamaktır.

1.3. Önem

Uygurlar kendi dönemlerinde kültür ve medeniyet alanında olduğu kadar edebiyat ve sanat alanlarında da, çağdaşı olan toplumlara göre çok ileri bir konumdaydılar. Uygur kağan ve kumandanları tarafından diktirilen “I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, III. Karabalgasun, Mutrın Temdeg, Tes, Tariat ve Şine Us” gibi yazıtların yanı sıra eski Uygurların yerleşim yeri olan İdikut şehri harabelerinde yapılan kazılar neticesinde elde edilen yazma eserler Uygur Dönemi edebiyatının azametini gösterir niteliktedir. Nitekim bu yazıt ve eserlerde kullanılan dil ve edebî öğeler Uygur dilinin gelişmişliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Uygurlar yazıt dikmede ve mensur alanda olduğu kadar şiir alanında da çok gelişmişlerdir. Gerek bu dönem şairleri tarafından kaleme alınmış şiirler gerekse diğer dillerden Uygurcaya tercüme edilmiş dinî içerikli şiirler Uygur şiirinin ulaştığı noktayı göstermesi bakımından önemlidir. Edebî açıdan bu denli ileri bir seviyede olan Uygur şiiri şüphesiz dil öğretimi ve dil eğitimcileri içinde önemli bir malzeme kaynağı olmalıdır.

1.4. Varsayımlar

1. Çalışmanın evrenini oluşturan Eski Türk Şiirini ((Kök)türk Dönemi Şiiri, Uygur Dönemi Şiiri ve Karahanlı Dönemi Şiiri) temsil etmesi bakımından Reşit Rahmeti Arat'ın “*Eski Türk Şiiri*” adlı eserinde ve Osman Fikri SERTKAYA'nın “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri (2004)” isimli makalesinde yer alan Uygur dönemi Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş manzum parçaların yeterli olduğu varsayılmıştır.

2. Araştırmanın konusunu, önemini, amacını ve kapsamını yansıtmaları için yapılan kaynak taramasının yeterli olduğu varsayılmıştır.

1.5. Sınırlılıklar

Çalışma;

1. Reşit Rahmeti Arat'ın "*Eski Türk Şiiri*" adlı eserinde ve Osman Fikri SERTKAYA'nın "Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheizt) Türk Edebî Çevreleri" isimli makalesinde yer alan Uygur dönemi Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş manzum parçalarla sınırlandırılmıştır.

2. Dilin dört temel becerisiyle ilgili öğelerle sınırlandırılmıştır.

3. Sözcük, sözcük grubu ve cümle düzeyindeki öğelerle sınırlandırılmıştır.

4. Tespit edilen öğelerin dilin dört temel becerisi açısından değerlendirilmesiyle sınırlandırılmıştır.

1.6. Tanımlar

İletişim: "Bilgi üretme, aktarma ve anlamlandırma sürecidir" (Dökmen, 1999, s. 19).

Dinleme: "Dinleme, dinleyicinin önce söylenenlerle, sonra söylenenler arasında bağlantı kurma ve iletişim içindeki işlevini anlama yeteneğidir" (Temur, 2001, s. 61).

Okuma: "Okumak, yazıya geçirilmiş bir metne bakarak bunu sessizce çözümleyip anlamak veya aynı zamanda seslere çevirmek" (TDK, 2009, s. 1494).

Konuşma: "Konuşma, düşüncelerin, duyguların ve bilgilerin seslerden oluşan dil aracılığıyla aktarılmasıdır. İnsanlar arası en önemli iletişim ve etkileşim aracı konuşmadır" (Demirel, 2002, s. 90).

Yazma: "Yazma, duygu, düşünce, istek ve olayların belli kurallara uygun olarak birtakım sembollerle anlatılmasıdır" (Özbay, 2009, s. 115).

Uygur: "Orta Asya'da büyük bir devlet ve uygarlık kurmuş, yazılı anıtlarla sanat eserleri bırakmış olan bir Türk kolu ve bu koldan olan kimse" (TDK, 1998, s. 2293).

Uygur dönemi: 9. yy. – 13 yy. sonlarına kadar (Tekin, 1976) Orta Asya’da egemenlik kurmuş olan Türk kağanlığının hüküm sürdüğü dönem.

Şiir: “Zengin sembollerle, ritimli sözlerle, seslerin uyumlu kullanımıyla ortaya çıkan edebî anlatım biçimi” (TDK, 1998, s. 2094).

Şiir dili: “Şiir dili, dili, günlük kullanımlarından farklı anlam ve çağrışımlarla kullanmaktır” (Cemiloğlu, 2003, s. 21).

İKİNCİ BÖLÜM

2. KURAMSAL ÇERÇEVE

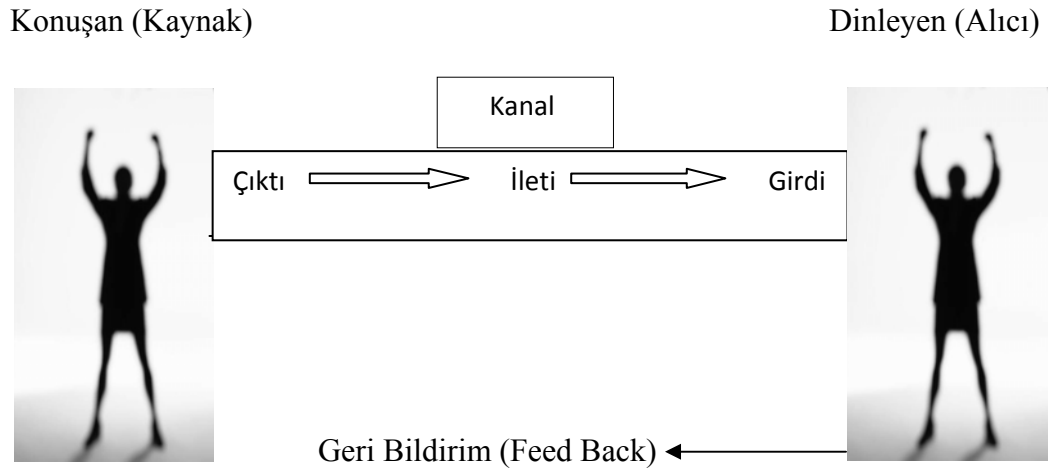
2.1. İletişim, Dil, Ana Dili

İnsan, herşeyden önce sosyal bir varlıktır. Yaşamı boyunca duygu ve düşüncelerini diğer insanlara aktarmak ve bununla beraber karşısındaki insanı anlamak ister. Günümüz bu aktarımın, paylaşımın ve sosyalleşmenin en yoğun biçimde yaşandığı bir dönemdir. Bunun için insanlar birbirleriyle ilişki, iletişim ve bildirişim içinde olmak zorundadırlar.

Başkan'a (2003, s. 15) göre bildirişim "Bir gönderici tarafından, öte yandaki bir alıcı üzerinde belli bir etki yaratmak amacı ile, adına "gösterge" denilen, anlam yüklü birimlerden yararlanarak, karşı tarafa belli bir "bildiri" ulaştırılması eylemi"dir.

İletişim ise "Bilgi üretme, aktarma ve anlamlandırma sürecidir" (Dökmen, 1999, s. 19). "Bu sürecin kaynak, mesaj, kanal, alıcı ve geri bildirim olmak üzere beş temel ögesi bulunmaktadır" (Özen, 2001, s. 96).

İletişim sürecinin sağlıklı olabilmesi için gönderen, alıcı, gönderge (ileti), kanal ve geri bildirim öğelerinin bir araya gelmesi gerekir. Bu durum şu şekilde gösterilebilir:



Şekil 1: İletişim Modeli

“Dil, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir” (Aksan, 2000, s. 55).

Korkmaz (1992, s. 43), dili; “insanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygu düşünce ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan seslerden örülü çok yönlü ve gelişmiş bir sistem” olarak tanımlamaktadır.

İletişimin olduğu her yerde bir dil vardır. İletişim, bazen konuşma yoluyla bazen komut verme ile bazen de jest ve mimiklerle olur. Her ne kadar iletişimin gerçekleşme şekli farklı olsa da farklı olmayan tek şey orada bir dilin var olduğu gerçeğidir. Bu dil, yukarıdaki tanımlardan da anlaşılacağı gibi belli kurallar içerisinde işleyen, gelişen ve rastlantılar sonucu oluşmayacak kadar çok yönlü olan gelişmiş bir sistemdir.

Dil, bir duvarı oluşturan tuğlalar arasındaki harç gibi bir milletin fertlerini bir araya getirir ve onlarda millî bilinç oluşturur. Toplumsal kültürün aktarılmasındaki en büyük rolü de üstlenen dil, toplumdaki bireylerde birlik ve beraberlik duygusunu geliştirir.

Toplumun ve milletin temel yapı taşı olan birey, dünyaya geldikten sonra ilk olarak ana dili ile karşılaşır ve ana dilini öğrenir.

“Ana dili, insanın içinde doğup büyüdüğü aile ya da toplum çevresinde ilk öğrendiği dildir” (Vardar, 1980, s. 20).

“En kısa tanımıyla ana dili anneden veya en yakın çevreden öğrenilen dildir” (Barutcu Özönder, 1999, s. 32).

Diğer bir ifadeyle ana dili; “ilk önce anneden, daha sonraları ise aşama aşama ailenin diğer fertleri, yakın çevre ve çocuğun içerisinde bulunduğu ortamda kavradığı; bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dil” (Aksan, 1975, s. 427)’dir.

Çocuklar, ana dillerini öğrenmek için özel bir çaba harcamazlar. Çocuk, ana dilini ailesi ve çevresinden, belli varlıkların adları, bunlarla ilgili eylemleri, nitelikleri gösteren kelimeleri tanıyarak, söyleyerek öğrenmeye başlar; bu bilgi ve becerisi, zihin

gelişimi ile birlikte, okulda öğrendiği bilgilerden gelen kelimeler ve terimlerle artar. Öğrenimi, yaşantıları, düşünme yeteneği ilerledikçe gelişir. Ana dili öğreniminin sonu yoktur. Ana dili eğitimi sadece ailede veya ilköğretimde verilmez; yükseköğretimde de devam eder. (Demir ve Yılmaz, 2003; Şimşek, 1983; Göğüş, 1983). Ana dili her ne kadar kendiliğinden kazanılan bir yetenek olsa da mutlaka ana dili eğitimine / öğretimine ihtiyaç vardır. Türkiye’deki ana dili eğitimi / öğretimi ile ilgili olarak Alyılmaz (2010, s. 729) şunları ifade etmektedir:

“Türkiye’de ilköğretimden yükseköğretimin sonlarına değin ana dili olarak Türkçe eğitimi yapılırsa da öğrencilerin ana dili kullanımlarında sorunlar yaşadığı veya sözlü ve yazılı olarak Türkçeyi verimli kullanamadığı; bunun yanı sıra yabancılara Türkçe öğretimi hususunda da istenilen düzeye ulaşamadığı bir gerçektir.” Alyılmaz’ın belirttiği bu durumdan ve olası kötü sonuçlarından kurtulmak ancak etkili bir ana dili eğitimi / öğretimi ile mümkündür.

İyi bir ana dili eğitimi görmüş kimse, kendisine anlatılmaya ya da iletmeye çalışılan bir bilgiyi bütün yönleriyle eksiksiz bir şekilde anlayabilir ve yorumlayabilir.

2.2. Dil Edinimi ve Gelişimi

Çocukların ilk dil edinme süreçlerinde çevrelerinde konuşulan ve ilk öğrendikleri dile ana dili denir. Çocukların nasıl dil edindiklerini açıklayan birçok görüş olmuştur. Dil öğrenilen bilgi ve becerilerden oluştuğu için bu konuda öne çıkan fikirlerin çoğu öğrenme kuramlarına dayanır. Çocuklarda dil edinimi ile ilgili farklı görüşler olmakla birlikte bunlar beş temel görüş çerçevesinde kümelenmektedir. Bunlar “Psikolinguistik Görüş, Davranışçı Görüş, Anlamsal-Bilişsel Görüş, Sosyolinguistik Görüş, Etkileşimci Görüş”tür.

Dil edinimi, çocukla çocuğun çevresindekiler arasında doğumdan hemen sonra başlayan ilişkilerle gerçekleşir. Bu ilişkiler en karmaşık şekliyle erişkinliğe kadar devam eden çok boyutlu, bir süreç olarak tanımlanabilir.

Dil ediniminin ilk safhalarında karşılıklı paylaşım ön planda yer almaktadır. Çocuk, doğuştan itibaren yakınında bulunan kişiler ile direkt ilişkilerinde iletişimsel paylaşımın kurallarını öğrenmektedir ve dilin iletişimsel ortamında büyümektedir. Bu ilk safhanın ilk paylaşımlarında yalnızca çevresinde var olan nesnelere hakkında nasıl bir iletişimin söz konusu olduğunu kavramaktadır.

Bununla birlikte ilk sözcükleri anlayıp üretebilmektedir. Fakat bunların henüz bir temsil özelliği bulunmamaktadır. Dil ediniminin ikinci safhası bilişsel süreçler ile tanımlanmaktadır. Bunlar, çocuğu, sözcüklerin temsili boyutunu kavramaya ve dilin anlamsal düzlemini geliştirmeye yönlendirmektedir. Çocuk, bilişsel süreçte, tutulup görülemeyen olay ve nesnelere de düşünüp kurgulamayı öğrenmektedir. Böylece çocuk, yavaş yavaş somut ortamdan sembolik düzleme geçmektedir (Kuhn, 2006, s. 1).

“Dil gelişimi çocukta kelimelerin, sembollerin, sayıların kazanılması, saklanması ve uygun bir şekilde kullanılması demektir” (Aydın ve Temel, 1998, s. 117).

Çocukta dil gelişimi doğumdan kısa bir süre önce başlar ve kişinin yaşamı boyunca devam eder.

“Çocuk gelişimini tamamlarken dil gelişimini de sürdürür. Çocukta dil gelişimi tek yönlü bir gelişim değildir. Dil gelişimi (dili kullanma ve dil bilgisi gelişimi), anlam ve kavram gelişimi, sözlük (kelime dağarcığı) gelişimi çocukta dil gelişimini tamamlayan öğelerdir” (Yıldız, Okur, Arı ve Yılmaz, 2006, s. 23).

Bilim adamlarına göre dil gelişimi yaklaşımları da farklılıklar gösterir:

Davranışçı görüş dil gelişimini taklit etme, model alma ve pekiştirmeyle açıklamaya çalışır. Ruhbilimsel görüşe göre (Chomsky), insanlar özel bir dil mekanizmasına sahip olarak dünyaya gelirler. Dil çocukların kendi kendilerine oluşturdukları bir süreçtir. İşitme konuşma için gereklidir. Çocuklar dilin yapısını ve kurallarını kendileri öğrenirler. Bilişsel-Gelişimsel görüşte dil ve düşünce arasında güçlü bir ilişki olduğu vurgulanır. Blomm'un bir çalışması dilin çıkışının söz dizimi bilgisi kadar daha önceki bilişsel bilgilere dayandığı sonucunu ortaya çıkarmıştır. Piaget'e göre çocuğun duyu, hareket yoluyla düşünceleri gelişmekte, gelişen bu düşünceler konuşmalara yansımaktadır. Vygotsky ve Piaget dil gelişiminden önce düşüncenin bağımsız olduğunu ve çocuğun dili anlamaya başladığında bu ilişkinin kurulduğunu söylerler. Pragmatik görüşe göre (Bruner) çocuklar başkalarının davranışlarını yönlendirmek ve sosyalleşmek için dili öğrenirler. Etkileşimci görüşün temsilcileri A. Bandura, N. Miller ve J. Dollard'dır. Bu görüşün temelinde, bebeklerin konuşmaya, öğrenmeye hazır olarak doğdukları ve onlara konuşmanın çevre tarafından öğretildiği düşüncesi vardır (Özdemir, 2002, s. 5-8).

Çocuk gelişimi ve çocuğun toplumsallaşması, dil edinimi konusunda üzerinde en çok durulan konuların başında gelmektedir Henri Delacroix (1930'dan akt: Baştürk, 2004, s. 31). Stumpf'un görüşlerinden etkilenecek çocuğun gelişimini dilsel gelişime bağlayarak üçe ayırır. Bunlar:

- Çocuğun doğumundan dili ilk kullanım dönemine kadar geçen dönem,
- Dili kullanım anından okul çağına kadar geçen dönem,
- Okul döneminden yetişkinliğe kadar geçen dönem.

Birçok gelişim psikoloğu da, çocuklardaki dil gelişimini dil öncesi (konuşma öncesi dönem) ve dilsel gelişim dönemi olarak ikiye ayırmaktadır.

Dil Öncesi Gelişim Dönemi;

- 1) Ağlama Evresi
- 2) Agulama Evresi
- 3) Cıvıldaama Evresi

Dilsel Gelişim Dönemi;

- 1) Tek Sözcük Evresi
- 2) Telegrafik Konuşma Evresi
- 3) Tam Konuşma Evresi

Bu evrelerin dışında Delacroix, dil edinim sürecinde çocukların doğallık ve uysallık özelliği gösterdiğini vurgulamıştır. Doğallık, çocuğun içinde yaşadığı toplumda dili duyarak öğrenmesi olgusudur. Diğer taraftan uysallık olgusu ise çocuğun dışardan gelen herhangi bir aracı olduğu gibi kabullenmesidir. Bunun da çocukların dil edinimini kolaylaştırdığını belirtmiştir (Baştürk, 2004, s. 7).

2.3. Dört Temel Dil Becerisi

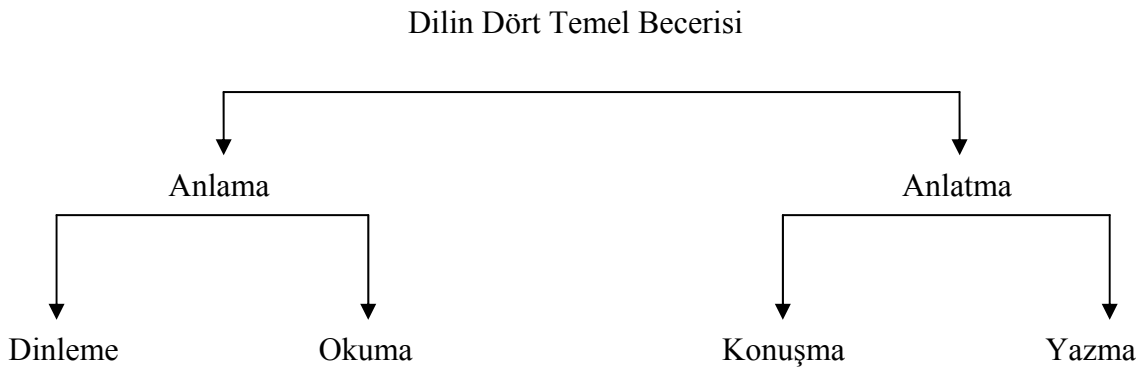
Eğitim, toplumun yapı taşı olan bireyi sosyal, kültürel, tarihî, siyasi ve inanç gibi yönlerden toplumla uyumlu hâle getirme faaliyetleridir (Özbay, 2010). Bireyin yaşamındaki en önemli eğitim faaliyetlerinden birisi de dil eğitimidir. Bununla ilgili olarak Özbay'ın (2010, s. 5) kaydettikleri dikkate değerdir:

Eğitim, bireyi sosyalleştirme ve toplumdaki kültürel değerlere uyumlu hâle getirme işidir. Eğitim yoluyla bireylere toplumun tarihi, kültürü, inanç ve

değerleri öğretilerek onların içinde yaşadıkları topluma uyumları sağlanmaktadır. Aile ve yakın çevrenin dil vasıtasıyla düzensiz olarak yaptığı kültürlenme işini okullar belli programlar dâhilinde amaçlı olarak yapmaya çalışır. Eğitim hayatının içine giren çocuk özellikle dil eğitimi ve öğretimiyle kendi kültürünü tanır. Zira her türlü eğitim ve öğretim dile dayanır. “Eğitim-dil-kültür” ilişkisi bugün herkes tarafından kabul görmektedir. Zira kültür, eğitim süreciyle kazanılmakta, dil eğitimi ise bu sürecin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Toplum içerisinde yaşayan insanların birbirleriyle sağlıklı iletişim kurmalarında ortak kültürel değerleri paylaşımlarında dil ve dil eğitimi önemli bir rol oynamaktadır.

Demirel ve Şahinel’e (2006) göre bireyin iletişim kurması, dili etkili kullanımı ve dolayısıyla da dil öğretimi ve öğrenimi temelde iki sürece ve beceriye dayanır:

- 1) Anlama: a) Okuma b) Dinleme / İzleme
- 2) Anlatma: a) Konuşma b) Yazma



Şekil 2: Dilin Dört Temel Becerisi

Alanyazında (literatürde) dört temel dil becerisi olarak adlandırılan bu beceriler dil gelişim sürecinde karşılıklı olarak birbirini etkiler ve tamamlar. Bu nedenle söz konusu beceriler Türkçe öğretiminde bir bütün olarak ele alınmaktadır.

2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda Türkçe öğretiminin öğrenme alanları temel dil becerileri (dinleme / izleme, okuma, konuşma, yazma) ve dil bilgisi olarak belirlenmiştir. Dil bilgisi de bu dört temel beceriyi destekleyici ve tamamlayıcı bir öğrenme alanıdır.

Türkçe dersleri birçok beceri, değer ve tutumun yanı sıra dört temel dil becerisi olarak kabul edilen dinleme, konuşma, okuma, yazma becerilerine ilişkin davranışların öğrencilere kazandırıldığı derslerdir. Dil, bu dört becerinin etkili ve işlevsel bir şekilde bir araya gelmesi sonucu ortaya çıkan çok yönlü / boyutlu bir yapıdır. Bu nedenle “Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda öğrencilerin kazanımlar ve etkinlikler yoluyla dinleme / izleme, konuşma, okuma, yazma becerilerini geliştirmeleri, dilimizin imkân ve zenginliklerinin farkına vararak Türkçeyi doğru, güzel ve etkili kullanmaları hedeflenmektedir. Böylece öğrenciler, dil sevgisi ve bilinci kazanarak öğrenme sürecinde daha verimli olacak, kendilerini hayata ve geleceğe hazırlayacak birikimi edineceklerdir” (MEB, 2005).

2.3.1. Dinleme/ İzleme

“Canlılar ile canlılar, canlılar ile cansızlar arasında iletişimi sağlayan” (Gemalmaz, 2010) ve çok boyutlu, çok gelişmiş bir sistem olan dilin, dört temel becerisi içinde dinleme ayrı bir öneme sahiptir. İnsanlar yaşadıkları toplum içerisinde diğer insanlarla iletişim kurma, haber alışverişinde bulunma, bilgi paylaşımında bulunma ve konuşulanları dinleme ve anlama ihtiyacı hissederler. Bunlar birey için sosyolojik birer ihtiyaçtır. Dinleme, öğrenmenin ve anlamının en önemli yollarından biri olması nedeniyle insan, hayatındaki birçok bilgiyi dinleme yoluyla öğrenmektedir.

“Bilgi edinmenin, öğrenmenin ve anlamının başlıca yollarından biri olan dinleme, başarının da en önemli anahtarıdır” (Demirel, 1999, s. 33).

İnsan, konuşacağı dile ait kelimeleri, etrafındaki kişi ve nesnelere isimlerini, karşısındaki kişinin anlatmak istediğini dinleme becerisi sayesinde öğrenmekte ve hayatı boyunca öğreneceği birçok bilgiyi dinleme yoluyla elde etmektedir. Dinleme becerisinin önemine ilişkin olarak Aktaş ve Gündüz (2001, s. 249) şunları kaydetmektedirler:

Dinleme etkinliği, dilin dört işlevinden en çok kullanılanıdır. Çünkü bu beceri öğrenme yöntemlerinin de temelini oluşturmaktadır. Atalarımız “yüz dinle, bin düşün, bir söyle” sözleriyle dinlemenin bu yönüne dikkat çekmişlerdir.

Dinlemek aynı zamanda bir iletişim kurma yoludur. İletişimin yoğun olduğu günümüzde, iletişim araçlarının çokluğuyla orantılı olarak, dinleme de büyük bir önem kazanmış, insanları konuşmaktan çok dinlemeye yöneltmiştir.

Tartışma, konferans, panel, sempozyum, radyo dinlemek, televizyon, film, tiyatro izlemek günümüz dinleme etkinliklerinden akla gelen birkaçıdır.

Dinleme etkinliği günümüzdeki insanların en çok kullandığı dil becerisidir. Evde ailemizi, okulda öğretmenlerimizi ve arkadaşlarımızı, işte iş arkadaşlarımızı ve komşularımızı dinlemek hayatımızda bu beceriyi kullandığımız yerlerden sadece bazılarıdır.

“Yapılan araştırmalar, bir kişinin insanlarla birlikte olduğu sürenin % 42’sini dinlemekle geçirdiğini göstermiştir. Okulda öğrenciler, öğretmenlerini ve arkadaşlarını günde 2,5 - 4 saat dinlemektedir” (Göğüş, 1978, s. 227).

“Bazı gelişmiş ülkelerde de öğrencilerin okuldaki zamanlarının büyük bir kısmını dinlemeyle geçirdikleri bilinmektedir. Mesela ABD’de bir ilkokul veya ortaokul öğrencisi, okuldaki zamanının % 50’sini dinleyerek geçirirken, bu oran üniversitede % 90’lara ulaşmaktadır” (Özbay, 2010, s. 191).

Araştırmacılar tarafından dinleme ile ilgili birçok tanım yapılmıştır. Özünde aynı şeyleri ifade eden bu tanımlardan bazıları şöyledir:

“Dinleme, konuşan kişinin vermek istediği mesajı doğru olarak anlayabilme ve söz konusu uyarana karşı tepkide bulunabilme becerisidir” (Demirel, 1999, s. 33).

“Dinleme, dinleyicinin önce söylenenlerle, sonra söylenenler arasında bağlantı kurma ve iletişim içindeki işlevini anlama yeteneğidir” (Temur, 2001, s. 61).

“İşittiğimizi anlamak ve saklamak ya da işittiğimizi anlamak amacıyla dikkat harcamak” (Sever, 1997, s. 11).

“Dinleyici, olağan bir konuşma eyleminde söylenenlerin anlamlarını gözleri ve kulaklarıyla alan; dinleme de, görsel ve işitsel simgelere tepki olarak tanımlanabilir” (Taşer, 2009, s. 221).

Dinlemek, işitmekten farklı bir etkinliktir. İşitme, bizim isteğimiz, irademiz dışında gerçekleşirken dinleme, belli bir amaç doğrultusunda yapılan, öğrenilmesi gereken bir beceri olarak karşımıza çıkar. Dinleme bir yönüyle kişinin tercihine bağlı olarak, seçerek ve isteyerek algıladığı sesler bütünü olduğundan, seçicilik söz konusudur. Çocuğun, kendi düşüncelerini katarak geliştirerek dinleyebilme becerisi ancak eğitimle gerçekleşir.

Dinleme bir eğitim işi olduğuna göre bu eğitime mümkün olduğu kadar küçük yaşlarda başlanmalıdır (Aktaş ve Gündüz, 2001, s. 249).

Günümüzde insanlar ve en başta da öğrenciler yeteri kadar dinleme becerisi kazanamamaktadırlar. Bunun nedeni ise toplumda yaygın olan “Dinleme becerisi doğuştan vardır ve sonradan geliştirilmesine gerek yoktur.” düşüncesidir. Bu görüşe katılmak mümkün değildir. Dinleme becerisi her ne kadar doğuştan var olan bir yetenek olsa da sonradan geliştirilmesi gerekir. Aksi hâlde dinleme becerisinden yoksun bir toplumla yüzleşmek zorunda kalırız ki bu da beraberinde toplumsal ve eğitimsel birçok probleme yol açar.

Dinleme eğitimini ihmal etmek eğitim sisteminde çöküşü de beraberinde getirir. Uluğ (1995, s. 70), “öğrencinin bir ders süresi içinde dinleyerek ve izleyerek öğrenebileceği bir konuyu, ders dışında kendi başına çalışarak gereğince öğrenebilmesi için gereken sürenin, dersin özelliğine göre değişmekle birlikte en az üç ders saatine eşit” olduğunu söyler.

Bu nedenle öğrencilere dinleme ile ilgili bilgi ve beceriler mutlaka kazandırılmalıdır. Bunun için gerekli olan uygun ortam ve öğrenme şartları sağlanmalıdır.

2.3.1.1. Dinleme eğitiminin amaçları

İyi dinleme alışkanlıklarının gelişimi, dinleme amaçlarının ve her amaca uygun dinleme becerilerinin belirlenmesini gerektirir. Türlü türlü dinleme amaçları ve tipleri vardır. İnsan bir konuşmayı, radyo, teyp ve televizyonu haber almak, bilgi edinmek ya da zevk almak için dinler. Her bireyin dinleme amacı farklıdır. Bir haber dinleyenle bir türkü dinleyenin amacı aynı değildir. Bu nedenle dinlemenin amacı önceden belirlenmelidir. Demirel'e (2002, s. 70-71) göre dinlemenin amaçları şunlardır:

1. Söylenen sözü, konu, zaman, yer, ad vb. kavramları tam anlamak için dinleyebilme,
2. Konuşulanı, okunanı anlamak için dinleyebilme,
3. Arkadaşlık, iş ve diğer insan ilişkilerinde nezaketle dinleyebilme,
4. Bilgi, düşünce, haber almak için dinleyebilme,

5. Boş zamanlarında müzik dinlemeye alışma, tiyatro ve sinemadan, radyo ve televizyondan yararlanmak için kesintisiz dinleyebilme,
6. Dinledikleri arasında sıra ya da neden-sonuç ilişkisi kurabilme,
7. Dinlediği konuşmanın ana düşüncesini kavrayabilme,
8. Dinlediğini, değerlendirirken ön yargılardan, kişisel sevgi ve karşıtlık duygusundan sıyrılabilme için tarafsız olabilme,
9. Dinlediğinin eksik, yanlış, abartılı, gerçek, yararlı yönlerinin seçebilme,
10. Dinlediklerini çabucak değerlendirebilme,
11. Dinlediklerine karşı hoşgörü duygusu geliştirebilme.

2006 Türkçe Öğretim Programı'nda dinleme eğitimi ile ilgili;

1. Dinleme \ izleme kurallarını uygulama
2. Dinlenen \ izlenen anlam ve çözümleme
3. Dinlediklerini \ izlediklerini değerlendirme
4. Söz varlığını zenginleştirme
5. Etkili dinleme \ izleme alışkanlığı kazanma

olmak üzere beş başlığa ve bu başlıklar altında da 42 kazanıma yer verilmiştir.

2.3.1.2. Dinleme eğitimi ilkeleri

Dinleme eğitiminin ilkeleri Kantemir'e (1991, s. 16-18) göre şu şekilde sıralanabilir:

1. Dinleme eğitimi küçük yaşlardan itibaren başlamalıdır.
2. Dinleme eğitimi için programın ve okulun her türlü imkânlarından faydalanılmalıdır.
3. Dinleme eğitiminin başarılı olabilmesi için öğretmenin de iyi bir dinleyici olması gerekir.
4. Dinleme eğitimindeki başarı kullanılan öğretim metotlarının mahiyetine bağlıdır.
5. Dinleme eğitiminde modern öğretim araçlarından faydalanılmalıdır.

İlköğretim okulları birinci sınıftan başlayarak bugüne değin üzerinde yeterince durulmayan iyi dinleyici yetiştirme sorununun çözümü için bu ilkeler en üst düzeyde uygulanmalı ve istekli, amaçlı, ilgili, eleştirici dinleyiciler yetiştirmenin yeni yolları aranmalıdır.

2.3.1.3. Dinleme yeteneğinin gelişimi

Dinlemede zihin aktiftir. Dolayısıyla çocuğun zekâsı ve ailede aldığı eğitim onun dinleme yeteneğinin gelişimini etkileyen en önemli faktörlerdir. Demirel'e (2002, s. 71) göre çocuklarda dinleme yeteneğinin gelişmesi şu evreleri kapsar:

1. Birinci sınıfta 3-5 dakika, 2 ile 3. sınıflarda öğrenciler, 5 ile 10 dakika dinleyebilirler. Dinledikleri konunun en belirgin yönlerini kavrarlar.
2. 4-5. sınıf öğrencileri 15 ile 20 dakika dinleyebilirler. Dinledikleri kuralları öğrenir, bunlar üzerinde soru soracak bir temele inebilirler.
3. 6-8. sınıf öğrencileri 30-40 dakika dinleyebilirler. Neden-sonuç ilişkisini anlarlar, konunun önemini de kavrarlar.

Bu duruma göre lise çağına gelmiş olan gençler uzun bir dinleme yeteneği kazanmış olurlar.

2.3.1.4. Dinlemeyi etkileyen faktörler

Dinlemeyi etkileyen birçok faktör vardır. Bunlar dinleme etkinliğinin başarıya ulaşmasına katkı sağlayabileceği gibi tam aksine dinleme etkinliğinin amacına ulaşmasını da engelleyebilir.

Aktaş ve Gündüz'e (2001, s. 255) göre dinlemeyi etkileyen faktörler genel olarak şöyle sıralanabilir:

1. Dinlemenin de bir öğrenme, bilgilenme yöntemi olduğu bilincine varamamak,
2. İşitme organlarının iyi çalışmaması ve zekâ eksikliği gibi bedenî kusurlar taşımak,
3. Konuya dikkatle dinleyecek kadar ilgi duymamak,
4. Kelime bilgisi bakımından yetersiz olmak,
5. Konuşmada küçük ayrıntılara takılıp özü kaybetmek,
6. Konuşanın ses tonuna, kıyafetine ve çevreye ilgi gösterip, kelimelere, verilen örneklere takılıp konuşmadan uzaklaşmak yahut çevreden gelen uyarılara kendini kaptırmak, konuşanı küçümsemek,
7. Konuşmanın yapıldığı çevreye ve ortama yabancı olmak, çok yemek yemek, uykusuzluk, konuşanın sesini işitmemek, yüzünü görememek, havanın sıcak yahut soğuk olması, konuşma ortamı, çevreden rahatsız edici koku, ses vb. algılama da dinlemeyi olumsuz etkiler.

2.3.1.5. Kötü dinlemenin sonuçları

Kötü dinleme, konuşmacıda ve dinleyicide çeşitli yönlerden olumsuz sonuçlar doğurur. Göğüş'e (1978, s. 230) göre bunların başlıcaları şunlardır:

1. Konuşan, dinleyicinin ilgisizliği karşısında, konuşma isteğini ve neşesini yitirir, sinirlenir. Küçümsendiğini düşünerek dinleyiciye küser. Dikkat çekmek için sesini yükseltir; bu çabalar da onu yorar.
2. Dinleyici ise konuşanın amacını anlayamaz. Bilgileri yanlış ya da eksik öğrenir.
3. Kötü dinleme sonucu yanlış ya da eksik anlamalar, davranışlarda da yanlışlıklara neden olur.
4. Konuşmayı dinlemeyen başka bir şeyle uğraşmak ister ya da yanındakiyle konuşmaya başlar. Bu da derslerde gürültü oluşmasına ve sınıf düzeninin bozulmasına neden olur. Toplantıları başarısızlığa götürebilir.
5. Kötü dinleme, ana dili yeteneklerinin gelişmesini önler; çünkü doğru söyleyiş, iyi vurgulama, sözcük varlığının gelişmesi iyi dinlemeye de bağlıdır. Sesli okuma iyi dinleme ile öğrenilir.

Okullarda başarısızlığa büyük ölçüde iyi dinlememe neden olmaktadır.

2.3.1.6. Dinlemenin verimliliği nasıl artırılabilir?

Dinleme üzerine yapılan araştırmalar gösteriyor ki; dinleme becerisi geliştirilebilir bir beceridir. Bu becerinin geliştirilmesinde Türkçe öğretmenleri başta olmak üzere tüm öğretmenlere büyük görevler düşmektedir. Dinleme / izleme becerilerini geliştirme sürecinde dikkat edilmesi gereken hususları şöyle sıralayabiliriz:

- Hemen hemen bütün becerilerde olduğu gibi dinleme becerisinde de başarılı olmak küçük yaşlarda aileden alınan eğitime bağlıdır. İyi bir dinleyici olmak küçük yaşlarda aileden alınan eğitim ve alışkanlıkla başlar. Küçükken hikâye, masal gibi okuma metinlerini dinleyen ya da kendisine değer verilerek konuştukları dinlenen çocuk ileriki yaşlarda iyi bir dinleyici olacaktır.
- Öğretmenler her konuda olduğu gibi dinleme konusunda da öğrencilere iyi bir model olmalıdır. Öğretmenler, sınıfta uygun dinleme ortamları

oluşturmalı, öğrenciler konuşurken onları sabırla dinlemeli, öğrencileri diğer arkadaşları konuşurken onları dinlemesi konusunda uyarmalıdır.

- Sınıf içinde selamlaşma, karşılıklı konuşma, telefonla konuşma, açık oturumlar, tartışmalar düzenleme, konferans dinletme, ilgi çekici şiir, hikâye, oyun, rapor ve mektup okutma gibi etkinlikler dinlemeyi geliştirici etkinlikler olarak sıralanabilir. Bu etkinlikler oyunlaştırma yoluyla uygulanmalı ve sonrasında dinleme ilkelerine göre öğrencilerle birlikte değerlendirilmelidir.
- Öğrencilerin ilgilerine yönelik, seviyelerine göre uzun olmayan metinler sınıf içinde öğretmen veya bir görsel-işitsel araç tarafından öğrencilere sunulmalı, öğrencilerden dikkatlice dinlemeleri / izlemeleri istenmeli ve bu etkinlik sonrasında soru-cevap veya tartışma yoluyla değerlendirme yapılmalıdır.
- Öğrencilere metin dinleme etkinliği sırasında çalışma kâğıtları dağıtılmalıdır. Bu kâğıtlarda konuyla ilgili ana ve yardımcı fikirleri öğrencilerin dolduracağı şekilde hazırlanan boş bir kavram haritası yer almalı, öğrencilerden dinleme sırasında veya sonrasında çalışma kâğıtlarındaki etkinlikleri yapmaları istenmelidir.
- Öğrencilerin ilgilerini çekebileceği düşünülerek teknolojik araç gereçlerden faydalanılmalıdır. Televizyon veya bilgisayarlardan yararlanılarak öğrencilere kısa filmler, şarkılar veya eğitici gösteriler dinletilmeli / izletilmeli, öğrencilerin dinlerken / izlerken yaptığı davranışlar öğretmen tarafından takip edilmeli, bunların değerlendirilmesi öğrencilerle birlikte yapılmalıdır.
- Öğrencilere, not tutma alışkanlığı kazandırılmalı, onlardan dinlerken anahtar sözcükleri ve önemli gördükleri noktaları yazmaları istenmelidir.
- Öğrencilere kendi aralarında edebi eserler okutturulmalı, okuduklarını birbirlerine anlatmaları sağlanmalı ve öğrenciler bu konuda özendirilmelidirler.

- Öğrencilere radyo ve televizyondan günlük haber takip etme alışkanlığı kazandırılmalıdır.
- Öğrencilerin okul dışında da müzik dinleme, oyun ve sinema izleme gibi etkinliklerde bulunmaları sağlanmalıdır (Aktaş ve Gündüz, 2001; Durukan, 2008; Göğüş, 1978; Kalaycı ve Temur, 2005; Özbay, 2005, 2009; Sever, 2004).

2.3.1.7. Dinleme türleri

Özbay'a (2009, s. 71-74) göre dinleme türleri ve amaçları şunlardır:

1. Katılımlı dinleme: Amaç, dinleme sürecinde zihinde oluşan soruların konuşmacıya iletilerek dinlenenlerin daha iyi kavranmasıdır. Dinlenenlerin ve soruların konuşmacıya yansıtılarak karşısındakine dinlediğini hissettirme, konuşmacının rahatlamasını ve iletişimin amacına ulaşmasını da sağlar.
2. Katılımsız dinleme: Amaç, dinleme sürecinde öğrencilerin dinledikleri üzerinde düşüncelerini sağlayarak zihinsel faaliyetlerini etkin kılmaktır.
3. Not alarak dinleme: Amaç, dinlenenlerin daha kolay anlaşılmasını ve hatırlanmasını sağlamaktır.
4. Empati kurarak dinleme: Amaç, dinleyicinin, kendisini konuşmacının yerine koyarak onun neler hissettiğini, sözlerinin hangi deneyimleri yansıttığını, kendini ve dünyayı nasıl algıladığını anlamaktır.
5. Grup hâlinde dinleme: Amaç, öğrencilerin birbirleri ile etkileşimde bulunmaları sağlanarak dinlenen ve izlenenlerin tüm yönleriyle kavranmasıdır.
6. Yaratıcı dinleme: Amaç, öğrencilerin dinlediklerini yorumlaması ve bunlardan yeni fikirler üretmesidir.
7. Seçici dinleme: Amaç, dinlenenlerin içinden ilgi ve ihtiyaca yönelik olanların seçilerek dinlenmesidir.
8. Eleştirel dinleme: Amaç, öğrencilere dinledikleri hakkında soru sorma alışkanlığı kazandırarak konu hakkında düşüncelerini; konuyu olumlu ve olumsuz yanlarıyla, tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirmelerini sağlayarak kendi doğrularını buldurmasıdır.

2.3.2. Okuma

Okuma, anlamanın en önemli basamaklarından biridir. Diğer dil becerilerini de içinde barındırmasından ötürü, okuma eğitimi daha çok önemsenmekte ve bu alanda birçok çalışma yapılmaktadır. Araştırmacılar tarafından yapılan bu çalışmalarda okumanın çeşitli tanımlarına yer verilmiştir. Bunlardan bazıları şöyledir:

“Okuma, basılı sözcükleri kavrama ve yorumlamaya dayanan zihinsel bir etkinliktir” (Özdemir, 1990, s. 13).

“Okumak, yazıya geçirilmiş bir metne bakarak bunu sessizce çözümleyip anlamak veya aynı zamanda seslere çevirmek” (TDK, 2009, s. 1494).

“Okuma gözlerin ve ses organlarının çeşitli hareketlerinden ve zihnin anlama çabasından oluşan karmaşık bir etkinliktir. Bir yazının harflerini, sözcüklerini tanıma ve anlamlarını kavramaktır” (Tazebay, 1993, s. 3).

Okuma “bir yazıyı, sözcükleri, cümleleri noktalama işaretleri ve öteki öğeleriyle görmek, algılamak, tanımak ve bunların anlamını kavramak, kıyaslamalar yapmak, yorumlamak, fikir yürütmek, yargıya varmak ve olayları analiz ederek, sentez yaparak değerlendirmektir” (Güngör, 2005, s. 101).

İnsanın anlama yeteneğini dinleme ve okuma becerileri oluşturmaktadır. Bu beceriler aynı zamanda insanın çevresini keşfetmesinin ve yeni bilgilere ulaşmasının da en önemli yollarından ikisidir. Özellikle de günümüz iletişim teknolojisinin gördüğünü ve izlediğini anlama temeli üzerine kurulmuş olması bu becerileri daha da önemli kılmaktadır.

Texas Üniversitesinde yapılan bir araştırmaya göre zaman faktörü sabit tutulduğunda hatırlama oranları şu şekildedir; insanlar okuduklarının %10'unu, işittiklerinin %20'sini, gördüklerinin %30'unu, görüp işittiklerinin %50'sini, söylediklerinin %70'ini, yapıp söylediklerinin %90'ını hatırlamaktadırlar. Bu verilere göre, öğrenmede aktif olan duyu organlarının sayısı arttıkça öğrenmenin kalıcılığı da aynı oranda yükselmektedir (Kırbaş, 2010'dan akt: Arslan ve Adem, 2010, s. 65). Bu sonuçlara göre, göze ve kulağa hitap eden okumanın öğrenmede çok önemli bir paya sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

Okuma, bireyin sosyolojik ve toplumsal gelişimi için çok önemlidir. Birey, birçok duyu organının ve zihinsel unsurların aktif olduğu okuma eylemi ile çevresinde olup bitenleri anlar, bunlara karşı bilinçlenir ve tepki verir. Bu şekilde birey, toplumda aktif rol oynar. Böyle bireylerin oluşturduğu konuşan ve düşünen bir toplum da geçmişini ve geleceğini sağlam temeller üzerine oturtur, dünya ulusları arasında lider konumuna gelir. Bununla ilgili olarak Tural (1992, s. 125) şunları kaydetmektedir:

“Okuma, insanın dünyasının kavrama ve düşünme yönlerini geliştirir. Öğrenme kavrayışını, analiz ve sentez gücünü, yorumlama ve yeni hükümler verme yeteneğini artırır. Düşünen ve konuşan toplum olmanın yolu kitap okumaktan geçer.”

Günümüzde insanlar âdeta bir bilgi bilgi bombardımanı altında öğrenme ve anlama savaşı vermektedirler. İnsanlar, günlük yaşamın hemen her anında yazılı veya basılı birçok metinle karşılaşmaktadırlar. Faturalar, reklamlar, şiirler, hikâyeler, romanlar, sağlık raporları, mahkeme kararları, mektuplar ve tutanaklar insanların günlük hayatlarında karşılaşılabilecekleri okuma metinlerinden bazılarıdır. Bunları okumak, anlamak, yorumlamak ve değerlendirmek günümüz toplumunda yaşamın bir gereğidir.

“Okuma, insanın dünyasını genişleten, kişiliğini biçimlendiren, onu başkalarına bağlayan önemli bir etkidir. Tüm toplumlar bireylerini okur hâle getirme sorunu üzerinde önemle durmaktadırlar. İnsanları gerçek anlamda özgür kılan okuma, kişiyi bilgisizlik ve yanlış inançlardan korur” (Demirel ve Şahinel, 2006, s. 82).

Eğitimde verimliliğin artmasında ve eğitim-öğretim etkinliklerinin sağlıklı bir biçimde yürütülmesinde okumanın önemi büyüktür. Eğitim sistemimizin okuma becerisi üzerine kurulmuş olması okumayı eğitimde çok daha önemli bir hâle getirmektedir.

Bugünkü eğitim sistemimiz, daha çok, okuma üzerine kurulmuştur. Bu sebeple okumanın eğitim sistemimizin hedeflerine ulaşmadaki etkisi oldukça fazladır. Okuma, anlamamanın bir parçası olduğu için eğitimde her dersin en önemli araçlarındandır. Bütün dersler okumayı gerektirdiğinden okuma becerisi gelişmemiş bir öğrencinin başarı kazanamayacağı açıktır (MEB, 1995, s. 59).

2.3.2.1. Okumanın unsurları

Okuma, yazıları görme ve seslendirme yönüyle fiziksel, bunları kavrama ve anlamlandırma yönüyle de zihinsel bir süreçtir. Okumanın başarılı olması bu iki sürecin birbiriyle uyumlu ve paralel işlemesine bağlıdır. Okullarda ve günlük hayatta okuma ile ilgili yapılacak çalışmalarda bu durumu dikkate almak gerekir.

1. Fiziksel unsurlar;

- Göz hareketleri: “Göz hareketleri ile okuma arasında doğrudan bir ilişki vardır. Okuma esnasında gözün sıçraması ne kadar çoksa okuma da o kadar hızlı olur” (Özby, 2009, s. 9).
- Netlik alanı (Aktif görme alanı): “Göz, metin üzerinde bir noktaya 13 ila 19 derecelik bir açıyla bakar. Bu açı içerisinde kalan ve gözün net olarak görüp buradaki bütün şekilleri anlama merkezine gönderebildiği alana “netlik alanı” denir. Netlik alanının dışında kalan yerler algılanamaz” (Özby, 2009, s. 9).
- Netlik açısı: “Bir yazıya bakıldığında göz kasları, göz sinirlerinin uyarılmasıyla 13 ila 19 derecelik bir açı yapmaktadır. Bu açuya “netlik açısı” denir. Bu açı gözün net olarak algılayabildiği alanı belirler” (Yalçın, 2002, s. 49).
- Okuma mesafesi: “Okuma mesafesi, okunan metinle göz arasındaki mesafedir. Bu mesafe yaklaşık 30-40 cm. olmalıdır. Bu mesafe kişiye göre değişebileceği gibi, herkes için geçerli olan mesafeden amaç, netlik açısının korunmasıdır. Normal olarak bu mesafenin, el ile dirsek arasındaki mesafe kadar olmasına özen gösterilmelidir” (Alışık ve Beyreli, 2003, s. 44).
- Ses organları: “Okuma bir yönüyle de seslendirmeyi gerektirir. Sesli okumada ses organları da çalıştırılır. Sessiz okurken ses organlarının çalıştırılması ise okuma hızını azaltır” (Özby, 2009, s. 10).

2. Zihinsel unsurlar

Bamberger’e (1990’dan akt: Özby, 2009, s. 10) göre “okumanın gerçek amacı, okunanları doğru ve hızlı bir şekilde kavramaktır. İyi bir okuma düzeyine ulaşmada zihnin algılama ve düşünmede belli bir seviyeye yükselmesi gerekir. Okuma becerisinin

geliştirilmesi aynı zamanda öğrenme yeteneğinin bir bütün olarak gelişmesiyle ilişkilidir.”

Okuma, gözlerin sayfa üzerindeki harf, rakam, kelime, kelime grubu ve cümlelerin karakterlerini algılayarak bunları beyne göndermesiyle gerçekleşir.

Okurken göz, bir yazıdaki harf ya da sözcükleri teker teker değil; sözcükleri ya da sözcük kümelerini bir bütün olarak görür. Zihin de bu bütünlük içinde anlamı kavramaya çalışır. Okuma sırasında göz, düz bir hat boyunca ilerlemek yerine, sıçrama ve duraklamalar yapar. Gözün sıçrayış ve duraklamaları yazının güçlüğüne, satırların uzunluğuna, okuyucunun yaşına, olgunluğuna ve okuma amacına göre değişir.

Göz, yaptığı her sıçrayışta satırın belli bir bölümünü görür. Buna görüş genişliği denir. Bu genişlik, hızlı bir okuyucuda 15-20 harflik bir alanı kapsar. Yavaş bir okuyucuda ise bu genişlik 6 harfe kadar düşer.

Okuma hızı, gözün satırlar boyunca yaptığı duraklama ve sıçramaların sayısı ile belirlenir. Gözün, sözcük, biçim ya da kalıplara alışık olduğu durumlarda duraklama ve sıçramalar arasındaki süre azalır; böylece okuma hızı artmış olur. Ters durumda, gözün satırlar üzerinde ilerlemesi yavaşlar ve okuma hızı da düşer (Calp, 2010, s. 94).

2.3.2.2. Okumanın amaçları

Demirel'e (1990, s. 121) göre okumanın amaçları şu şekilde sıralanabilir:

1. Doğru, sürekli ve anlayarak okuma becerisi kazanabilme.
2. Sözcük hazinesini zenginleştirebilme.
3. Okumanın bilgi kazanımının yollarından biri olduğunu kavrayabilme.
4. Doğru ve güzel dille yazılmış metinleri okuyarak anlatım gücünü geliştirebilme.
5. Okumayı zevkli bir alışkanlık hâline getirebilme.

Okuma öğretimi ile öğrencilerde geliştirilmeye çalışılan başlıca okuma becerileri de şunlardır:

1. Başlığı verilmiş bir metnin konusunu kestirme.
2. Okunan bir metne uygun bir başlık önerme.
3. Okuma parçasında geçen bilinmeyen sözcüklerin anlamının ne olduğunu kestirme.

4. Okunan bir metin hakkında genel bir bilgi sahibi olma.
5. Okunan bir metin hakkında ayrıntılı bilgi edinme.
6. Okunan metnin ana fikrini ve yardımcı fikirlerini bulma.
7. Okunan metinle ilgili bilgileri transfer etme.
8. Okunan metinle ilgili özet çıkarma.

İlköğretim okullarında yapılan okuma çalışmaları daha çok öğrencilere hızlı, doğru ve anlayarak okuma becerisini kazandırmaya, okuma zevki vermeye ve onların sözcük dağarcığını zenginleştirmeye yönelik olmalıdır.

Okuma eğitiminin en etkili yürütüldüğü dersler de Türkçe dersleridir. 2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nda okuma becerisiyle, "öğrencilerin günlük hayatlarında karşılaştıkları yazılı metinleri doğru, akıcı bir biçimde ve uygun yöntemleri kullanarak okuyabilmeleri, okuduklarını değerlendirip eleştirel bir bakış açısıyla yorumlayabilmeleri ve okumayı bir alışkanlık hâline getirebilmeleri amaçlanmıştır" (MEB, 2006, s. 6).

2.3.2.3. Okuma becerisinin ilkeleri*

Okumanın ilk aşaması okumaya hazırlanmaktır. Okunacak metnin niteliğine ve niceliğine göre okuyucu plan yapar ve hazırlanır. Plansız ve hazırlıksız bir okumadan iyi sonuç alınması çok zordur.

İyi bir okuyucu neyi niçin okuyacağını, nasıl okuyacağını bilir ve karşısındaki metni ona göre anlamaya ve çözümlmeye çalışır. Okunan metin makale, deneme, hikâye, roman ya da herhangi başka bir tür olabilir. Metin hangi türden olursa olsun her şeyden önce metnin anlaşılması gerekir. Anlamanın ilk şartı ise dikkattir. Bu nedenle zihni güçler okunan metin üzerine toplanmalı ve okuma işi sindire sindire yapılmalıdır.

Okuma sırasında dikkat edilmesi gereken hususlar şu şekilde sıralanabilir:

- Okuma eylemi motivasyon gerektiren bir eylemdir. Öğretmen okuma eyleminden önce çocukların özgüvenlerini arttırmalı, onları okumaya karşı isteklendirmelidir.

*Bu bölüm hazırlanırken Arıcı, 2009; Calp, 2010; Durukan, 2008; Gündüz ve Şimşek, 2011; Keskinkılıç ve Keskinkılıç, 2005; Savaş, 2006; Sever, 2004; Temizkan, 2009; Ülper, 2010; Yılmaz, 2007 kaynaklarından faydalanılmıştır.

- Okuma stratejik olmalıdır. Okumanın amacı iyi tespit edilmeli, neyi niçin okuduğuna dikkat edilerek okunmalıdır.
- Okuma bir anlam kurma ve ilişkilendirme sürecidir. Hiçbir yazılı materyal kendini tam olarak ifade etmez. Okuyucu kendi ön bilgilerini kullanarak metni çözmeli, metinde şu veya bu sebepten gizli kalmış duygu ve düşünce örgülerini deşifre edebilmelidir.
- Okuma akıcı olmalıdır. Okumanın akıcı olabilmesinin temelinde ise okuyucunun kelimeleri tanıyabilme yeteneği önemli bir yer tutar.
- Okuma sürekli gelişim hâlinde olan bir beceridir. Okuma kısa bir zaman diliminde kazanılabilecek basit bir beceri değildir. Okuyucu sürekli olarak okuma eylemine zaman ayırmalıdır. Öğrencilerin gelişim dönemlerinin özelliği olarak çevrelerinden etkilendikleri göz önünde bulundurulduğunda, veliler ve öğretmenler belirli gün ve saatlerde okuma etkinliği düzenlemeli, örnek davranış sergilemelidirler.
- Çocukların merak ve ilgileri keşfedilerek, onlara dikkatlerini çekebilecek kitapları elde etme şansı verilmelidir.
- Öğretmenler birden fazla kaynağa başvurmayı gerektirecek araştırma ödevleri ve projeler vererek, öğrencilerin daha fazla okuma materyaliyle tanışmasına fırsat sağlamalıdır.
- Anlaşılması zor ve karmaşık okuma materyalleri sık sık gözden geçirilmeli, önemli görülen yerler not edilmeli ve okuma sonrasında öğretmenle değerlendirilmelidir.
- Okuma sonrasında öğrenilenler tekrar edilmeli bu yolla kavrama yeteneği geliştirilmelidir.
- Öğrencilere, elde ettikleri başarılar sonrasında ilgilerini çekebilecek kitaplar hediye edilmeli, sınıfta okunan kitaplarla ilgili sohbetler yapılmalı, öğrencinin okuduklarıyla ilgili kendini ifade etmesine imkân verilmelidir.

- Öğrencilere grup çalışmaları biçiminde kitap okuma ve okunan kitapların sunumunu içerecek etkinlikler yaptırılmalı; böylece okuma ile birlikte diğer dil becerilerinin gelişimi de sağlanmalıdır.
- Öğrenciler okuduğu yazıda ele alınan konuyu, anlamını bilemediği sözcükleri saptamalı, ana fikri ve yardımcı düşünceleri belirlemeli, metnin türüne ve yapısına uygun olarak okuma hızını ayarlamalıdır. Bunlar için öğrenci okuma sırasında bir kâğıda not tutmalı, ana ve destekleyici düşünceleri belirleyebilmek için haritalar oluşturmalıdır.

2.3.2.4 Okuma eğitiminde etkili olan faktörler

Okuma, fiziksel ve zihinsel yönleriyle karmaşık bir süreçtir. Bu sürecin başarılı bir şekilde sonuçlanmasında sağlık durumu, nörolojik ve fizyolojik yapı, zihinsel, duygusal ve sosyal gelişim, çevre koşulları ve beceriyi kazanmaya hazır olma gibi birçok faktör etkilidir. Özbay'a (2009, s. 8-9) göre bu faktörleri şöyle sıralayabiliriz:

- Görme: Okumanın temeli olan bir duyudur. Kişinin görme yeteneğindeki bir eksiklik, okumayı olumsuz yönde etkiler.
- İşitme: Okuma eğitiminde görme kadar önemli bir duyudur. Okuma için harflerin temsil ettiği seslerin bilinmesi gerekir. Yani ses ve şekil arasında ilişki kurulması gerekir. Bu da işitme duyusu ile gerçekleşir.
- Zekâ: Okuma becerisini kazanabilmek için belirli bir zekâ yaşına, zihinsel olgunluğa sahip olunması gerekir.
- Dil gelişimi: Zekâ seviyesinde olduğu gibi dil gelişiminde de belirli bir seviyeye ulaşılmış olunmalıdır. Okuma çalışmalarına başlamadan önce çocuğun kelime hazinesinin yeterince zengin olması, diline ait çeşitli kullanım şekillerini bilmesi gerekir.
- Nörolojik olgunluk: Okumanın zihinsel unsurlarının gerçekleştiği beynin de gerekli gelişmeyi göstermesi gerekir.
- Genel hareket yeteneği: Psikomotor gelişimin de okumadaki yeri çok önemlidir. Belli hareketlerin yapılıp yapılamaması ile dil ve göz hareketlerinin okumayı etkilediği bilinmektedir.

- Cinsiyet faktörü: Yapılan araştırmalarda özellikle okumaya hazırlıklı olma, hızlı okuma aşamalarında kızların erkeklerden daha ileri durumda olduğu belirlenmiştir.
- Çevre: Çevrenin sosyoekonomik ve kültürel imkânları okumayı olumlu veya olumsuz yönde etkilemektedir.

2.3.2.5. Okuma türü, yöntem ve teknikleri

Özbay'a (2009) göre okuma türü, yöntem ve teknikleri şunlardır:

1. Tam okuma (Dikkatli Okuma): Metindeki düşünce, duygu süreçlerini adım adım izlemeyi ve içeriği analiz edip değerlendirmeyi kapsar. Bu tür okumada notlar alınır, önemli görülen yerlerin altları çizilir.
2. Seçmeli-esnek okuma: Metnin türüne, anlatım biçimine, ihtiyaçlara, amaçlara zamana göre okuma hızını ve türünü belirlemektir. Bu, aslında bir okuma türü değil değişik okuma türlerinden yararlanmadır.
3. Öğretici metinleri okuma: Öğretici metinler bilgi vermeyi hedefleyen, düz anlatımın kullanıldığı metinlerdir. Bu metinlerde okuyucuya faydalı olacak bilgiler sade, açık ve anlaşılır bir şekilde anlatılır. Açıklamalara, örneklere, şekillere, resimlere yer verilir. Öğrencinin çok sık karşılaştığı bu metinleri okuma ve bunlardan faydalanma öğretilmelidir.
4. Edebî metinleri okuma: Bu metinler hikâye, roman, şiir, tiyatro gibi anlatmak istediğini kurmaca bir düzen içerisinde aktaran metinlerdir. Verilmek istenen ileti, kurmaca olaylar arkasına saklanarak, kelimelere değişik anlamalar yüklenerek verilir. Dolayısıyla bu tür metinleri hem yapı bakımından hem de dil bakımından anlama, farklı çabalar ister.
5. Sesli okuma: Amaç, öğrencilerin okunan metinde geçen kelimelerin nasıl telaffuz edildiğini ve hangi bağlamda kullanıldığını anlamalarını sağlamaktır. Sesli okuma, öğrencilerin okuma seviyesini belirlemeye yardımcı olurken dinleyenlerin zihinsel faaliyetlerinin gelişmesine de katkı sağlar. Öğrencilerin düzgün konuşma yeteneğini geliştirir. Sesli ve güzel okuma, dinleyicilerin konuya ilgi duymasını sağlar ve okuma zevki uyandırır.
6. Sessiz okuma: Amaç, öğrencilerin akıcı ve hızlı okumalarını sağlamaktır. Sessiz okuma, göz hareketleri ve beyinde meydana gelen okuma sürecine

dayanmaktadır. Sesli ve sessiz okuma arasındaki en önemli fark sesli okumanın sadece anlamayı değil anlatmayı da kapsamasıdır.

7. Göz atarak okuma: Amaç, konunun ayrıntılara girilmeden ana hatlarıyla kavranmasıdır.
8. Özetleyerek okuma: Amaç, konunun ana hatlarının kavranmasını sağlamaktır.
9. Not alarak okuma: Amaç, öğrencileri okuma sürecinde etkin kılmak, onların önemli bilgi, düşünce ve olayları hatırlamalarını sağlamaktır.
10. İşaretleyerek okuma: Amaç, konuyu anlamaya yardımcı olacak anahtar kelime ve kavramlar ile önemli görülen yerlerin belirlenmesidir.
11. Tahmin ederek okuma: Amaç, öğrencileri okuma sürecinde etkin kılmak için metinde geçen duygu, düşünce ve olaylarla ilgili merak uyandırmaktır.
12. Grup olarak okuma: Amaç, öğrencilerin okudukları metinle ilgili farklı görüşleri değerlendirmelerini ve grup çalışmasında görev alarak sorumluluk bilincine sahip olmalarını sağlamaktır.
13. Soru sorarak okuma: Amaç, okuma öncesinde ve sürecinde öğrencilere sorular hazırlatarak metin üzerinde düşünmelerini metni anlamalarını sağlamaktır.
14. Söz korusu: Amaç, öğrencilerin okuma ve birlikte çalışma becerilerinin geliştirilmesidir.
15. Okuma tiyatrosu: Amaç, öğrencilerin metnin yapısını, dilini ve metinde yer alan şahıs ve varlık kadrosunun özelliklerini anlamalarını sağlamaktır.
16. Ezberleme: Amaç, öğrencilerin hafızalarını güçlendirmek, kültürel ve edebî değerlere sahip metinlerdeki cümle yapılarını ve söz varlığını kavrayarak Türkçeyi doğru, güzel ve etkili kullanmalarını sağlamaktır.
17. Metinlerle ilişkilendirme: Amaç, öğrencilerin okudukları metinle diğer metinler arasında ilişki kurmasını sağlayarak düşünme becerilerini geliştirmektir.
18. Tartışarak okuma: Amaç, öğrencilerin, metinde işlenen konuyla ilgili bilgi, duygu ve düşüncelerini başkalarıyla paylaşmalarını ve onların bilgi ve görüşlerinden yararlanarak farklı bakış açıları kazanmalarını sağlamaktır.
19. Hızlı okuma: Amaç, sessiz olarak bir dakikada okunan kelime sayısını anlama düzeyini artırmak ve metni, geri dönüşler olmadan temel kavram ve olayı anlayacak biçimde okumayı sağlamaktır. Hızlı okuma, düşünme hızını artırarak

anlama düzeyini ve algılama becerisini geliştirir, araştırma ve inceleme çalışmalarında kısa sürede daha çok bilgiye ulaşılmasını sağlar.

20. Eleştirel okuma: Amaç, öğrencilere okudukları hakkında soru sorma alışkanlığı kazandırarak konu hakkında düşüncelerini sağlamak; konuyu olumlu ve olumsuz yanlarıyla ve tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirerek kendi doğrularını buldurmaktır.

Eğitimin her kademesinde okuma eğitiminin çok iyi yapılması ve öğrencilere ileriki hayatlarında, okuma yoluyla elde ettikleri birikimlerin kendileri için ne kadar önemli olduğunun kavratılması gerekir. Bu kavratma işleminde, sadece okuma ile ilgili temel bilgilerin verilmesinin yetmediği dikkate alınmalı, okuma amaç ve hedeflerinin de çok iyi tespit edilerek, buna uygun bir eğitim stratejisinin oluşturulması gerekmektedir.

2.3.2.6. Okuma becerisini geliştirme yolları

Göğüş'e (1978, s. 66-70) göre okuma becerisi aşağıdaki yollarla geliştirilebilir:

Sesli okuma becerisini geliştirme yolları

- Gerek okuma kitaplarındaki yazıları, gerekse güdümlü okuma gibi çeşitli amaçlarla okunacak yazınsal yapıtları önce öğretmen okumalıdır. Ortaöğretimin hiçbir sınıfında öğretmen, kendi okumasını vazgeçilir bir örnek saymamalıdır.
- Öğrenciler, iyi bir sesli okumanın, kazanılması gereken değerli bir beceri olduğuna inandırılmalı; onlarda bu beceriyi sınav korkusu ya da öğretmen baskısı dışında kazanma isteği uyandırılmalıdır.
- Öğrencileri yüreklendirmek için, düzeylerine göre yeni sözcükleri az, düşünce ve duygu yönünden yalın yazılar okutulmalıdır; çünkü tanınan sözcükler, anlamı açık yazılar kolay okunur.
- Öğrencilere, sesli okuması gereken bir yazıyı, daha önce alıştırma yapmak olanağı bulamamışsa, bir iki kez sessiz okuması öğütlenmelidir.
- Okulda sesli okuma fırsatları yaratılmalıdır.
- Öğrencilere, gazetede çıkmış ilginç bir haberi, bir olayı, yorumu, bir mektubu, sevdiği bir öyküyü, bir romanın ya da oyunun bir parçasını yakın bir arkadaşına, çalışma kümesine okumasını öğütleyebiliriz.
- Koşukların sesli okunması öğütlenmelidir.

- Sesli okumasında yaptığı yanlışlar, öğrenci yazıyı okuyup bitirdikten sonra düzeltilmelidir. Öğrencinin bütün yanlışları değil, çeşitli birkaç yanlış: yanlış okunmuş bir iki sözcük, bir vurgu, bir titrem yanlış, bir noktalama iminin sesle belirtilmesindeki yetersizlik gibi.
- Sesli okumada, kimi seslerin uzatılması, yinelenmesi, ezgi ile okunması da önlenmelidir. Öğrenciler, okurken baş ya da gövdeyi sallamaya, parmakla izlemeye, anlamı belirtmek için aşırı el kol devinimleri yapmaya alıştırmamalıdır.
- İyi okumanın çok sözcük tanımaya bağlı olduğu göz önünde tutularak, öğrencilerin sözcük dağarcıkları zenginleştirilmelidir.
- Öğrencilerin okumada göz-ses genişliğinin artırılmasına çalışılmalıdır.

Sessiz okumayı geliştirme yolları

- Sessiz okumanın, sesini çıkarmayarak sözcükleri içinden söylemek olmadığı anlatılmalıdır; hele mırıldanarak, fısıldayarak okumanın, sesli okumadan başka bir şey olmadığı belirtilmelidir.
- Yazıyı parmakla izlemek, önlenmesi gereken bir yanlış alışkanlıktır.
- Sessiz okumada baş ve gövde hareketleri de önlenmelidir.
- Ders yaparken ders kitaplarını sessiz okumaları öğütlenir. Bunun için gerekli uygulamalar da yaptırılır.
- Özgür okuma etkinliklerine istek uyandırılır.
- Okuma derslerinde yazılardan ad, rakam, sözcük ya da tümce bulma çalışmaları sessiz okuma ile yaptırılır.

2.3.3. Konuşma

Konuşma, insanın hayatını sürdürebilmesi için en fazla ihtiyaç duyulan önemli bir dil becerisidir. Kişiler arasındaki iletişim, ilişki ve bildirişim büyük oranda konuşma becerisi ile gerçekleşir. Konuşma, bir yandan insan için hayati önem taşıırken bir yandan da Türkçe öğretiminin temelini oluşturur. Konuşma araştırmacılar tarafından şu şekillerde tanımlanmaktadır:

“Konuşma, düşüncelerin, duyguların ve bilgilerin seslerden oluşan dil aracılığıyla aktarılmasıdır. İnsanlar arası en önemli iletişim ve etkileşim aracı konuşmadır” (Demirel, 2002, s. 90).

“Konuşma, düşüncelerin, görüşlerin, bilgilerin, olayların, izlenimlerin, dileklerin, önerilerin, isteklerin, duyulanların... “sözle” karşı tarafa anlatılmasıdır. Buna göre konuşma, bir “sözlü anlatım yolu”dur” (Sarıca ve Gündüz, 1995, s. 217).

Konuşma; “duygu ve düşüncelerin dil aracılığıyla aktarılması, tasarım ve isteklerin sözle bildirilmesidir” (Aktaş ve Gündüz, 2002, s. 257).

Konuşma, her ne kadar insanlarda sonradan kazanılan (doğuştan olmayan) bir beceri olsa da kişinin etkili iletişim kurması ve iyi bir hatip olması konuşma eğitimini gerektirir.

Yıldız *vd.*'ne (2006, s. 154) göre konuşma eğitimi, “konuşarak daha iyi nasıl iletişim kurulabileceğini, doğru seslendirmeyi, nazik konuşmayı ve kurallarına uygun anlatmayı” kapsamaktadır. Başka bir deyişle konuşma eğitimiyle öğrenciye konuşma değil, kendini sözle daha iyi ifade etme becerisi kazandırılmaktadır.

2.3.3.1. Konuşma eğitiminin gerekliliği

Konuşma, insanın kendini ifade etme ihtiyacından doğmuştur. Bu yüzden konuşma eski çağlardan günümüze kadar insan ilişkilerinde ve iletişimde insan için vazgeçilmez bir dil becerisi olmuştur.

Günümüz dünyasında bireylerin hem üyesi buldukları toplumun hem de üzerinde yaşadığı dünyanın sorunları üzerinde fikir yürütmesi ve bu sorunlar üzerinde konuşması bireylerin bir sorumluluğu hâline gelmiştir. Bu nedenle diğer toplumlarda olduğu gibi bizim toplumumuzda da konuşmanın önemi gittikçe artmaktadır. Bireylerin gerek kendi iş hayatlarında gerekse toplumsal görevlerinde başarı sağlayabilmeleri için konuşma yeteneklerini geliştirmeleri gerekir. Konuyla ilgili olarak Temizyürek, Erdem ve Temizkan'ın (2011, s. 200) kaydettikleri şöyledir:

Bireysel ve toplumsal hayatta önemli bir yer tutan konuşma; insanın okul ve iş hayatında başarı ya da başarısızlığını belirleyen etmenlerden de biridir. Bireyin diğer insanlarla dil yoluyla kurduğu iletişimin bir boyutunu oluşturan konuşma bir duygu ve düşünce alışverişidir. Bu anlamıyla bireyler arasındaki yaşantıların

paylaşılması sürecidir. Çağımızda da demokratik hayatı oluşturmada bir etken olduğu gibi, demokratik bir toplumda vazgeçilmeyecek en temel bireysel hak ve görevdir.

Konuşma bireylerin kişiliklerini geliştirir. İnsan çevresindekilerle iletişimde bulunmak, kendini anlatmak, herhangi bir konu hakkında bilgi vermek gibi nedenlerle sık sık konuşma eylemine başvurur. Konuşma eyleminin amacına ulaşip ulaşamaması ise konuşmanın niteliğine bağlıdır. Sıradan ve özensiz bir şekilde yapılan konuşmalar kişinin meramını anlatması bakımından yetersiz kalacağı gibi kişiyi saygı ve sempati toplamaktan da aciz bırakır.

Güzel konuşan ve kendini etkili bir şekilde ifade edebilme yetisine sahip olan bireyler her zaman toplumda saygıyla karşılanır ve onların söylediklerine kulak verilir. Bu nedenle güzel ve etkili konuşma, eskiden beri bizim kültürümüzde de önemli bir yere sahip olmuş ve insanımız, sözleriyle çağları aşip günümüze kadar ulaşan birçok hatip ve şair yetiştirmiştir. Aşağıda verilen dizeler konuşma işinin kültürümüzde ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir:

Söz ola kese savaşı

Söz ola kestire başı

Söz ola ağulu aşı

Yağ ile bal ede bir söz (Yunus Emre)

Dildedir mutluluk, dildedir değer,

Dili olmayana insan mı derler?

İnsan dilince değişir kader,

Ya yurda baş olur, ya başı gider”

(Yusuf Has Hacib/Kutadgu Bilig)

Konuşma, iletişimin en önemli aracı olarak toplumda kişiler arası ilişkileri düzenlediği gibi Türkçe öğretiminin de temelini oluşturur.

Okul çağına gelen çocuklar konuşma becerisini kazanmış olmalarına rağmen bu beceri ham ve olgunlaşmamış bir yapıdadır. Gerekli olgunlaşmayı sağlamak ve çocukların kişiliklerine önemli katkılarda bulunabilmek için konuşma eğitimi gereklidir.

“Konuşma, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin de temelinde yer alır. Öğretmen-öğrenci arasındaki bilgi alışverişi, açıklama, anlatma ve değerlendirme süreçleri en çok konuşma aracılığıyla yapılır. İyi konuşan bir birey kendini tam ve doğru olarak ifade edebilir” (Temizyürek *vd.*, 2011, s. 202).

Eğitim kurumlarında verilen konuşma derslerinin amacı, öğrencilerin düşünce ve duygularını dil kurallarına uygun, doğru ve etkili biçimde anlatma yeteneği kazandırmaktır (Aktaş ve Gündüz, 2001).

2.3.3.2. Konuşmanın temel unsurları

- Düşünce: Konuşma ile düşünce arasında sıkı bir ilişki vardır. “İnsanların düşüncelerini dışa vurmaları dil sayesinde olur. Dolayısıyla dil, düşüncelere değer kazandırır ve gelişme imkânı verir. Konuşma, düşüncenin yolunu açan bir anahtardır. Düşüncede mevcut olup da ses olarak karşılığı bulunmayan kavramlar, dış dünyaya açılmazlar” (Yaman, 2004, s. 154).
- Dil: Konuşmanın en önemli ve vazgeçilmez öğelerinden biri olan harf, hece, sözcük ve cümlelerden oluşan karmaşık bir yapıdır.
- Solunum: “Konuşma eyleminin gerçekleşebilmesinde en önemli unsurlardan biri olan sesin iyi çıkarılması her şeyden önce bilinçli solunum yapmayı gerektirir” (Bulan ve Yaşar, 2007, s. 344).
- Ses: Havanın ses tellerimize çarparak, ses tellerimizi titretmesi sonucu oluşan ses, konuşmanın en temel unsurlarından biridir. İyi bir konuşmada sesin işitilebilirliği, akıcılığı, vurgu ve tonlaması konuşmacı tarafından dikkatli bir şekilde ayarlanmalıdır (Temizyürek *vd.*, 2011).
- Jest ve mimikler: “Yapılan araştırmalar kişilerin birebir kurdukları iletişimde yüzde 7-10 kelimelerin, yüzde 30-38 ses tonunun etkili olduğu, beden dilinin etkisinin ise yüzde 55-60’a kadar çıktığını göstermektedir” (Vural, 2003, s. 204).
- Vurgu: Vurgu, sözcük içindeki bir heceyi veya cümle içindeki bir sözcüğü diğerlerine göre daha baskılı söylemektir (Barın ve Demir, 2006). Konuşurken vurguya dikkat edilirse konuşma tek düzelikten, anlaşılmazlıktan kurtulur ve daha etkileyici bir hâle gelir.

- Tonlama: Konuşmanın içeriğindeki duygu ve anlam yüküne göre sözcükleri ve cümleleri okurken sesimizi alçaltıp-yükseltmemize, yumuşatıp-sertleştirmemize kısacası ses yoluyla ifadeleri yeniden şekillendirmemize tonlama denir. Başka bir ifadeyle “Konuşma anında içimizdeki duygu değerlerini seslerle yansıtabilmek için yaptığımız kişisel ses dalgalanmalarına tonlama denir” (Bulan ve Yaşar, 2007, s. 349).

2.3.3.3. Konuşma eğitiminin amaçları

Demirel'e (2002, s. 91-92) göre konuşma eğitiminin amaçları şöyle sıralanabilir:

- Kendinin, öğretmenin, aile bireylerinin adlarını, ev ve okul adreslerini söyleyebilme.
- Düzeyine uygun sorular düzenleyebilme, sorulara karşılık verebilme.
- Bilinen kısa bir masalı, bir öyküyü, izlenen bir olayı, düzeye uygun bir filmi, öğrenilen bir yeri anlatabilme.
- Sınıfta ya da bir topluluk önünde işitilebilecek, anlaşılabilir gibi, güçlük çekmeden, sözcükleri yerli yerinde kullanarak konuşabilme.
- Birlikte çalışabilme, işbirliği yapabilme ve yardımlaşabilme.
- Düzgün ve doğru cümlelerle soru sorabilme, sorulara karşılık verebilme, küme içinde ya da sınıfta konuşmalara, tartışmalara katılabilme, varılan sonuçları anlatabilme.
- Düzeye uygun bir filmi, bir olay yazısını kısaca, sırayla anlatabilme, ana düşüncesini belirtebilme, okuduğu bir kitabın konusunu özetleyebilme.
- Yakın çevrede gördüklerini, bildiklerini, yaptıklarını, yaşadıklarını, dinlediklerini, edindiği bilgileri küme ya da sınıf arkadaşlarına anlatabilme.
- Yakın çevresi ve kendi yaşamıyla ilgili bir konu üzerinde duygu ve düşüncelerini düzeye uygun olarak belirtebilme.
- Günlük yaşamda gerekli olan konuşma biçimlerini ve yöntemlerini uygulayabilme.

“İlkokul programına göre sözlü ve yazılı anlatımda genel amaç, çocuklara gördüklerini, incelediklerini, yaşadıklarını, duyduklarını, zihinlerinde canlandırdıklarını,

okuduklarını ve düşündüklerini söz ve yazı ile doğru amaca uygun ve güzel bir biçimde anlatma yeteneği kazandırmaktadır” (Demirel, 2002, s. 91-92).

Konuşma derslerinin amacı, öğrencilere düşünce ve duygularını ana dili kurallarına uygun, doğru ve etkili bir biçimde anlatma yeteneği kazandırmaktır. 2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda konuşma becerisinin geliştirilmesiyle; öğrencilerin Türkçenin estetik zevkine vararak ve zengin söz varlığından faydalanarak kendilerini doğru ve rahat ifade edebilmeleri, sosyal hayatta karşılaşacakları sorunları konuşarak çözebilmeleri, yorumlayıp değerlendirebilmeleri amaçlanmaktadır (Özbay, 2009, s. 101).

Bu amaçla programda konuşma becerisiyle ilgili beş amaç ve kırk iki kazanıma ve çeşitli etkinlik örneklerine yer verilmiştir. Programdaki etkinlik örneklerinde; “birikimlerden, çeşitli görsel ve işitsel materyallerden yararlanma, düşüncelerini mantık akışı ve bütünlük içinde sunma, karşılaştırma yapma, sebep-sonuç ilişkisi kurma, sınıflandırma, değerlendirme, özetleme gibi anlamayı ve zihinsel becerileri geliştirici çalışmalara” (MEB, 2006, s. 6) yer verildiği belirtilmiştir.

Türkçe Dersi Öğretim Programı’nda öğretmenin konuşma etkinliklerinde öğrencilerin her birinin ayrı ayrı söz almalarını sağlayarak, onları bu çalışmalara katması gerektiği vurgulanmıştır. Bu görüşe paralel olarak Kavcar, Oğuzkan ve Aksoy (2004, s. 59) da “duygu ve düşüncelerini doğru, anlaşılır ve etkili bir biçimde anlatamamanın, bir bakıma düşünememenin, sonuç olarak sınıfın etkinliklerine karışamamanın, öğrenememek olduğunu” belirtir. Bu görüşten hareketle, yeterli konuşma becerisine sahip olmayan öğrencilerin sınıf içi etkinliklere katılmaları ve tam öğrenmeyi sağlamaları beklenemez. Bu nedenle öğrencilerin konuşma becerilerinin geliştirilmesine önem verilmelidir.

2.3.3.4. Konuşma eğitiminin ilkeleri*

Programın amaç ve kazanımları ile bunlara yönelik açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda öğrencilerin konuşma becerisinin ilkelerini şöyle sıralamak mümkündür:

* Bu bölüm hazırlanırken Arhan, 2007; Durukan, 2008; Taşer, 2004; Yıldız vd., 2006 kaynaklarından faydalanılmıştır.

- Öğrenciler temel dil becerilerini öğrenirken taklit etme yolunu sık sık kullanırlar. Bu nedenle aile ve öğretmen çocuk için iyi bir model olmalıdır. Aile ortamında ve okulda doğru ve güzel konuşmanın örneklerini gören öğrenci de doğru ve güzel konuşmaya özen gösterecektir.
- Öğrenciler utanma, sıkılma, korku, alay edilme endişesi gibi çeşitli nedenlerle konuşmaya istekli olmayabilirler. Öğretmen bu konuda gerekli tedbirleri önceden almalı, uygun bir konuşma ve dinleme ortamı oluşturmalı ve öğrencileri bu yönde cesaretlendirmelidir. Konuşma konuları öğrencilerin ilgilerini çekecek ve onları sıkımayacak nitelikte olmalıdır.
- Öğretmen, öğrenciyi konuyla alakalı konuşmalarından dolayı küçük düşürücü söz ve eylemlerden sakınmalı, sınıf içinde de böyle durumların oluşmasına engel olmalıdır. Öğretmen öğrencinin konuşmasının daha çok olumlu yönleri üzerinde durmalı ve öğrencinin konuşmasına devam etmesini sağlamalıdır.
- Sınıf içerisinde bütün öğrencilerin katılımıyla gerçekleştirilecek konuşma etkinlikleri yapılmalıdır.
- Bir topluluk karşısında yapılabilecek konuşmalarda dikkat edilmesi gereken noktalar sınıf içerisinde yapılacak küçük uygulamalarla öğrencilere gösterilmeli ve bu konuda bilgilenmeleri sağlanmalıdır.
- Sınıf içerisinde yapılacak çeşitli etkinliklerle öğrencilerin konuşma esnasında vurgu, tonlama, jest ve mimiklere dikkat etmeleri sağlanmalıdır.
- 2005 programıyla birlikte uygulamaya giren proje ödevlerinin sunum aşaması göz ardı edilmemeli; öğrencilere sadece bilgileri toplayıp derlemeleri değil, bunların sunumunun da önemli olduğu bilinci kazandırılmalıdır.

2.3.3.5. Konuşmayı etkileyen faktörler

Demirel'e (2002, s. 93-94) göre okumayı etkileyen faktörler şunlardır:

- Cinsiyet: Bazı araştırmalar ilk dil gelişiminde, konuşma miktarı, konuşmada kullanılan kelime çeşidi, cümlenin gramer yönünden

doğruluğu gibi konularda kızların erkeklerden ileride olduğunu göstermiştir.

- İkiz olma: Davis (1937) ve Ülgen (1983) tarafından yapılan çalışmalar, ikizlerin 2-5 yaş arasındaki dil gelişimlerinin ikiz olmayan çocuklara nazaran daha yavaş olduğunu ortaya koymuştur. Buna sebep olarak da ikizlerin konuşmadan da birbiriyle kolayca iletişim kurabildiklerini göstermiştir.
- Dil ve zekâ: Erken konuşan çocukların zekâca üstün oldukları ileri sürülmüştür. Bunu destekleyen olgular gözlenmişse de, bazı araştırmacılar da zekâ ile erken konuşma arasındaki ilişkinin kesin olarak kanıtlanmadığını söylemişlerdir.
- Fiziksel yapı ve dil: Bazı araştırmacılara göre, bedence zayıf olan çocuklar daha erken ve daha düzgün konuşmaktadırlar. Gürbüz ve bedence kuvvetli çocuklar ise çeşitli gereksinimlerini beden hareketleri ile elde edip dili ikinci plana atmaktadırlar.
- Etkileşim: Şiddetli ve uzun hastalık çocuğun konuşmasını bir ya da iki yıl geciktirebilir. Çünkü böyle durumlarda çocuğun her isteği o tam ifade etmeden hemen yerine getirilir. Bu da iletişim zayıflığına neden olur. Aile içinde çocuğun güçlü etkileşimlerde bulunması onun dil gelişimini olumlu yönde etkilemektedir.
- Öğrenme ve olgunlaşma: Biliyoruz ki öğrenme ve olgunlaşma çocuğun ilk dil gelişiminde önemli rol oynar. Çocuğun dili akıcı bir şekilde kullanabilmesi için de bir öğrenme sürecinden geçmesi gerekir.

2.3.3.6. İyi bir konuşmanın taşınması gereken nitelikler

Özkırımlı'ya (1994) göre iyi bir konuşmanın şu nitelikleri taşınması beklenir:

- Konuşmanın belli bir amacı olmalıdır.
- Konuşma, yıkıcı olmamalı, dinleyenleri anlatılanlara inandırmalıdır.
- Konuşmada doğru ve güvenilir bilgilere dayanılmalıdır.
- Konuşmayı dinleyecek olan topluluğun özellikleri, konuşmacı tarafından göz ardı edilmemeli; konuşma için seçilen kelimelerde bu özellik dikkate alınmalıdır.

- Konuşmada el, yüz ve vücut hareketlerinden yararlanılmalıdır.
- Konuşma sırasında birlikte düşünme, öğretme, duygulandırma, tartışma gibi yöntemlere başvurulmalıdır.

2.3.3.7. Konuşma türleri

Hazırlıklı konuşmalar

“Konuşma yeri ve zamanı önceden belirlenerek değişik insan toplulukları karşısında yapılan konuşmalardır. Genellikle önceden belirlenen bir programa göre hazırlanan uzmanlar tarafından yapılır” (Temizyürek *vd.*, 2011, s. 171). Hazırlıklı konuşmalar şunlardır:

- Konferans
- Münazara
- Sempozyum
- Panel
- Forum
- Açık oturum
- Söylev
- Röportaj
- Mülakat

Hazırlıksız konuşmalar

Yeri ve zamanı önceden belli olmayan konuşmalardır. Bu tür konuşmalarda önceki deneyimler ve kazanımlar önemlidir. Hazırlıksız konuşma türleri şunlardır:

- Kendini tanıtma
- Tanışma ve tanıştırma
- Teşekkür etme, özür dileme
- Telefonda konuşma
- Ziyaret
- Karşılama ve uğurlama konuşmaları
- Yol sorma, yol tarif etme konuşmaları
- Selamlaşma konuşmaları
- Takdim konuşmaları

- Anma ve yıl dönümleri konuşmaları
- Açılış konuşmaları
- Sunuş konuşmaları
- Sohbet konuşmaları
- Fıkra anlatmak
- Soru sorma ve sorulara cevap verme
- Görevlilerle yapılan konuşmalar

2.3.3.8. Konuşma becerisini geliştirme yöntem ve teknikleri

Özbay'a (2009, s. 109-114) göre konuşmayı geliştirme yöntem ve teknikleri ve bunların amaçları şöyle sıralanabilir:

1. İkna etme: Amaç, bir konu hakkındaki fikirlerin dinleyiciler tarafından kabul edilmesini ve benimsenmesini sağlamaktır.
2. Eleştirel konuşma: Amaç, belirli bir konuyu olumlu ve olumsuz yanlarıyla ve tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirerek yorum yapma, fikir ve çözüm üretme becerilerini geliştirmektir.
3. Katılımlı konuşma: Amaç, dinleyicileri konuşma sürecine katarak konunun anlaşılmasını kolaylaştırmak ve konuya farklı bakış açıları getirmektir.
4. Tartışma: Amaç, öğrencilerin bir konu üzerinde olumlu veya olumsuz fikirler yürüterek benimsedikleri fikirleri savunma becerisini geliştirmektir.
5. Empati kurarak konuşma: Amaç, konuşmada karşıdakinin değer yargılarını, duygu ve düşüncelerini anladığını hissettirerek etkili bir iletişim kurmaktır.
6. Güdümlü konuşma: Amaç, öğrencilerin bir konu hakkındaki bilgilerini, duygularını ve düşüncelerini etkili bir şekilde anlatma becerilerini geliştirmektir.
7. Kelime ve kavram havuzundan seçerek konuşma: Amaç, öğrencilerin öğrendikleri kelime, kavram, atasözü ve deyimleri anlatımlarında kullanmalarını sağlayarak söz varlıklarını ve ifade güçlerini zenginleştirmektir.

8. Serbest konuşma: Amaç, öğrencilerin herhangi bir konudaki duygu, düşünce ve hayallerini sözlü olarak ifade güçlerini geliştirmektir.
9. Yaratıcı konuşma: Amaç, öğrencilerin konuşma yeteneklerini ve yaratıcılıklarını geliştirmektir.
10. Tümevarım: Amaç, öğrencilerin sınıflama, genelleme, kanıtlama, akıl yürütme, sorun çözme, bilimsel ve eleştirel düşünme gibi becerilerini geliştirmektir.
11. Tümdengelim: Amaç, öğrencilerin bilimsel düşünme ve yaratıcılık yönlerini geliştirmek, eleştirel düşüncelerini sağlamak, sorun çözme ve akıl yürütme becerilerini geliştirmektir.
12. Hafızada tutma tekniği: Amaç, konuşmanın kesintiye uğramadan kurallarına uygun olarak yapılmasını sağlamaktır.

2.3.4. Yazma

Yazma becerisi modern dünyada en az diğer dil becerileri kadar önemli olan ve mutlaka geliştirilmesi gereken bir beceridir. Yazma gerek bireyin kendini doğru ve amacına uygun ifade etmesinde gerekse diğer insanlarla olan ilişkilerinde kullandığı en etkili iletişim yollarından biridir. Yazmanın ne olduğuna ilişkin bilim adamlarınca yapılan tanımlardan bazıları şunlardır:

Fonetik (sözlü) dilin grafiksel uzantısı olan yazı, kurallarını ortak yaşamın, paylaşımın, birikimin ve deneyimlerin belirlediği düzenli “göstergeler ve simgeler bütünü”dür.

Yazı, insanoğlunun duygu ve düşüncelerini, birbirleriyle olan sosyal, kültürel ve ticarî ilişkilerini / anlaşmalarını somutlaştırma, belgeleme ve kalıcı kılma ihtiyacından doğan, grafiksel dil öğelerinin de genel adıdır (Alyılmaz, 2011, s. 25).

“Yazma, duygu, düşünce, istek ve olayların belli kurallara uygun olarak birtakım sembollerle anlatılmasıdır” (Özbay, 2009, s. 115).

“Yazma, belli bir amaca yönelen kişisel, mesleki ve toplumsal yönlerden gerekliliği olan bir ifade şeklidir” (Özdemir, 1967, s. 7).

Yazma, “toplumsal, evrensel ve mesleki konu ve sorunların, belirli bir amaç doğrultusunda, dil kuralları ile anlatım tekniklerine uygun olarak uyumlu bir bütünlük içinde yazıyla anlatılmasıdır” (Calp, 2010, s. 225).

Yazmak bir ihtiyaçtan doğmuştur. Yazma eylemi günümüz insanı için artık vazgeçilmez bir iletişim aracıdır. Yaşamımızın hemen hemen her alanında karşımıza çıkan yazma, iletişim için bir zorunluluk hâline gelmiştir. Konuya ilişkin olarak Pilancı (2003, s. 174) şunları kaydeder:

“Eş ve dostlarımızla iletişim kurmak için kişisel; insanları bilgilendirmek, onlara yön vermek, onları aydınlatmak için toplumsal; hangi meslekten olursak olalım yazmak zorunda olduğumuz için uğraşsal bir ihtiyaçtır yazmak. Sonuç olarak yazmak kişisel, toplumsal ve uğraşsal bir gereksinimin ürünüdür.”

Yazma eylemi sadece günümüz insanları ve toplumları için vazgeçilmez bir gereksinim değildir. Aynı zamanda tarihî süreçte de yazı insanların ve toplumların en önemli ihtiyaçlarından birini oluşturmuştur. Buna ilişkin olarak Alyılmaz’ın (2011, s. 25) kaydettikleri dikkate değerdir:

İnsanoğlunun en önemli buluşlarından biri olarak kabul edilen ve bünyesinde pek çok buluşun da şifresini barındıran yazı, geride kalan tarihî süreçte milletlerin de vazgeçilmezi hâline gelir; onları diğerleri karşısında ayrıcalıklı kılar. Milletlerle ilgili olarak “köklülük”, “eskilik”, “gelişmişlik”, “dil”, “edebiyat”, “tarih”, “kültür” ve “uygarlık” kavramları ve bu kavramlarla ilgili kavram işaretleri söz konusu edildiğinde “yazı”nın akla gelmesi, onun anılan kavramların hem “taşıyıcısı” hem de onların “seviyesi”ni yansıtan bir gösterge olmasından kaynaklanır.

“Sahip olan”ı “sahip olamayan”dan güçlü ve ayrıcalıklı kılan “yazı” ve onun doğal sonucu olarak ortaya çıkan “yazıt”lar tarihin her döneminde insanların ve milletlerin hem kendilerini / kendilerine ait olanları hem de başkalarını / başkalarına ait olanları tanımalarının en önemli aracı olmuştur.

Yazma da okuma ve diğer dil becerileri gibi eğitim almayı gerektiren bir yetidir. Çocuklara verilen iyi bir yazma eğitimi onların ileriki hayatlarında bireysel, sosyal ve mesleki yönlerden daha başarılı olmalarına katkıda bulunacaktır. Güzel yazma kişinin kendisini doğru bir şekilde ifade etmesinde, sosyal ve toplumsal ilişkilerde başarılı olmasında ve diğer bireyleri anlamasında etken rol oynar. Eğitim-öğretim ortamlarında

yapılan etkili yazma çalışmaları ise öğrencilerin Türkçeyi güzel ve etkili kullanma alışkanlıklarını artıracak gibi değişik sosyal ortamlarda da öğrencilerin özgüvenlerini artırıcı rol oynayacaktır. Yıldız *vd.* (2006, s. 213) yazma öğretimi ile ilgili şunları kaydetmektedirler:

Yazma öğretimi öğrencilerin kendilerini, duygularını, düşüncelerini, isteklerini, hayallerini ifade etmelerini sağlamak için onları cesaret ve zevk eşliğinde geçmiş birikimlerinden faydalanarak bir adım daha ileri seviyede yazabilir duruma getirmelidir. Yazma öğretimi oyun, eğlence eşliğinde öğrencilerin seviyelerine uygun zevkli yazış türleri ve etkinlikleriyle onları yazmaya alıştırmaktır.

2.3.4.1. Yazılı anlatımın unsurları

Konu: “Her yapının bir temeli, her fikrin bir dayanağı varsa, her yazının da mutlaka bir konusu vardır. Başboş, ne anlatmak istediği belli olmayan, konusuz bir yazı olmaz. Yazı yazmaya karar veren kişi için her varlık, her olay, her düşünce velhasıl her şey konu olarak seçilebilir” (Korkmaz *vd.*, 1990, s. 185).

Plan: “Herhangi bir konuda sıralanacak fikirlerin, olayların ve duyguların belli bir mantık düzeninde ele alınması olarak tanımlanabilen plan, yazılı veya sözlü olarak anlatılmak istenen duygu ve düşüncelerin dinleyici veya okuyuculara daha güzel, daha etkili, daha kolay ve daha anlaşılır bir şekilde aktarılmasına yardımcı olan bir anlatım düzenidir.” (Bağcı, 2011, s. 96).

Kelime: Anlamli ses veya ses birliği (TDK, 2005) olarak tanımlanabilir. “Sözlü ve yazılı anlatımda duygu, düşünce ve hayallerin karşılığı olan kelimeleri seçerken titiz davranmak ve seçilen kelimeleri taşıdıkları anlamlara uygun biçimde kullanmak çok önemlidir” (Bağcı, 2011, s. 101)

Özdemir ve Binyazar (1998, s. 36) da “Yazılarımızın somutluğu, düşüncelerimizin görünürlük kazanması, kullanılan kelimelerin seçimiyle mümkündür.” ifadesiyle kelime seçiminin önemini ortaya koymaktadır.

Cümle: “İnsanlar, dinleyici ve okuyucularına duygu, düşünce ve hayallerini tam ve doğru olarak ancak anlatımlarındaki başarılarıyla aktarabilirler. Anlatımdaki başarı ise, cümlelerin yapı, kuruluş ve anlam bakımından doğruluğuna bağlıdır. Çünkü iyi cümleler, yerinde kullanılan kelimelerden, iyi paragraflar iyi cümlelerden, iyi işlenmiş

bir yazı da iyi paragraflardan oluştuğuna göre cümlenin anlatımdaki önemi kendiliğinden ortaya çıkmaktadır” (Tansel, 1985, s. 68).

Paragraf: Düzyazıların kendi içinde satır başlarıyla ayrıldıkları bölümler (TDK, 2005) olarak tanımlanabilir. “Yazılı anlatımdaki paragraflar fikir veya olayları birbirinden ayıran bir zincirin halkaları gibidir. Her paragraf kendi içinde bir bütün, aynı zamanda da bütünün anlamlı bir parçasıdır. İyi bir paragrafta bulunması gereken en önemli özellik bütünlüktür” (Bağcı, 2011, s. 113).

Başlık: “Bir yazının, bir kitabın bölümlerinin başına konulan ve konuyu kısaca tanıtan yazı, serlevha, antet” (TDK, 1998, s. 240) olarak tanımlanan başlık, yazıdaki her bir konuyu ifade eder.

Canlı cansız her varlığın bir adı olduğu gibi her yazının da bir başlığı olmalıdır.

“Başlık işlenen fikre uygun olduğu takdirde yazının bütününe daha etkili ve anlamlı hâle getirir. Yazının başlığından ele alınan konunun anlaşılabilirliği gerekir” (Tansel, 1978, s. 7).

2.3.4.2. Yazma öğretiminin amaçları

“Öğrencilere yazma becerilerinin kazandırılması ve onlarda yazma ilgi ve isteğinin uyandırılmasında temel sorumluluk Türkçe öğretmenine aittir. Bu sorumluluk, öğrencilere düzenli düşünme ve yazma alışkanlığı kazandırma gibi temel bir amaçla bütünlüştür” (Sever, 2004, s. 25). Yazma becerisinin kazandırılması amacıyla yapılacak çalışmalardan verim elde edebilmeleri için öğretmenlerin yazma eğitiminin genel amaçları konusunda bilgi sahibi olmaları gerekmektedir. Yazı eğitiminin amaçlarını şu şekilde sıralamak mümkündür: (Göğüş, 1978; Keçik ve Uzun, 2001; Aktaş ve Gündüz, 2004; Coşkun, 2007; Maltepe, 2006).

- Yazma sürecini içselleştirmek, yazma istek ve zevkini kazanmak.
- Yazmada bilgi vermek yanında okuyanların zevk almasını da sağlamak.
- Doğru yazma sorumluluğu kazandırmak.
- Metin oluşturmaktan çok metin oluşturma için gerekli becerileri öğrencilere kazandırmak.
- Sözcüklerin doğru yazılışını, doğru yazım yoluyla doğru söylenişini öğretmek.
- Yazım kurallarını öğretmek.

- Öğrencilerin yazı türlerini tanıma, kendilerini yazılı olarak ifade etme ve yaratıcı yazılar yazmalarını sağlamak.
- Yazarken olaylara, düşüncelere gerekli ve mantıklı bir düzen verebilmek.
- Yazıyı giriş, gelişme ve sonuç ana düzenleyişine göre geliştirmek; ona uygun başlık koyabilmek.
- Duyuru, mektup, dilekçe vb.ni biçim ve anlatım özelliklerine uygun yazabilmek.
- Yaratıcılık isteyen öykü, roman, oyun vb. türler için konu bulmaya, bunları iyi bir düzenleme ve etkili bir anlatımla yazmaya alışmak.
- Yazılı olarak üretilen metinlerde sıkça kullanılan anlatım çerçevelerini (metnin türüne göre öznel / nesnel bakış açısı ve buna göre metindeki dilsel düzenlemeleri) tanımak ve uygulayabilmek.
- Yazılı olarak üretilen metinlerde paragraf yapısı ile anlatım çerçevelerinin nasıl ilişkilendiğini öğrenebilmek.
- Bir yapıtı, bir düşünce ya da görüşü açıklayan, tartışan eleştirel yazılar yazmaya alışmak.
- Kendisinin ya da başkasının yazısını okuyup yazım, anlam ve anlatım yönlerinden düzeltme alışkanlığı kazanmak.
- Bütün alanlarda kullanabilir olmak ve bütüncül öğrenmeyi sağlamak.
- Yazma eğitimini okullardaki çalışmalarla sınırlı bırakmamak, öğrencilerin okul dışında da yazma alışkanlığı kazanmasını sağlamak.

2.3.4.3. Yazma öğretiminin ilkeleri*

2005 Türkçe Dersi Öğretim Programı'nın amaç ve kazanımları ile bunlara yönelik açıklamalar göz önünde bulundurulduğunda öğrencilerin yazma becerisinin ilkelerini şöyle sıralamak mümkündür:

- Öğrenciler için herhangi bir konu üzerinde kendi bilgi, tecrübe, deney, yaşantı ve izlenimlerini kendi sözcük ve cümleleriyle özgürce ifade edebilecekleri ortamlar oluşturulmalı ve öğrenciler bu yönde cesaretlendirilmelidirler.

* Bu bölüm hazırlanırken Durukan, 2008; Gündüz ve Şimşek, 2011; Kırbaş, 2006; Özbay, 2009, 2011; Yıldız vd., 2006 kaynaklarından faydalanılmıştır.

- Sınıf içerisinde yapılacak olan yazma çalışmalarında öğrencilerin ilgilerini çekebilecek ve onlara kendi duygu, düşünce, bilgi, yaşantı ve izlenimlerini anlatma olanağı verecek konular seçilmelidir.
- Yazma çalışmalarında öğrencilerin buldukları sınıf değil onların düzeyleri dikkate alınmalıdır.
- Yazma becerisi zaman isteyen ve birkaç gün içinde öğrenilerek kazanılacak bir beceri değildir. Bu nedenle öğrencilerin yazma seviyeleri de yavaş yavaş gelişir. Her yazılan tür üzerinde öğrenciler yeterli yazma becerisi kazanıncaya kadar alıştırmaya yapılmalı ve örnekler verilmelidir.
- Öğrencilere sınıfta yaptıkları yazma çalışmalarını destekleyici ve geliştirici ödevler ve projeler verilmelidir:
- Yazma becerisi ile diğer dil becerileri arasında ilişki kurulmalı ve bu beceriler bir bütün hâlinde, birbirini destekleyecek bir şekilde geliştirilmelidir.
- Her konuda olduğu gibi yazma konusunda da kişisel farklılıklar göz önünde tutulmalı ve bu anlamda eksik öğrencilerin kayıplarını telafi edici önlemler alınmalıdır. Başarılı öğrenciler ise cesaretlendirilmeli iyi bir şekilde yönlendirilmelidir.
- Sınıf içerisinde öğrencileri yazmak için teşvik edici etkinlikler ve uygulamalar yapılmalıdır. Öğrencilerin yazma konusunda özgüven kazanmaları sağlanmalıdır.
- Yazma etkinliği öğrencinin hayatının her safhasına yayılmalı ve öğrenci hayatının her alanında yazmayı bir araç hâline getirebilmelidir.

2.3.4.4. Yazmayı etkileyen faktörler

Yazmayı etkileyen faktörler Yıldız *vd.*'ne (2006) göre şöyle açıklanabilir:

- Okunan ürünler: Okul içi veya dışında öğrencinin okuduğu her ürün onun yazma becerisi üzerinde etkili olacaktır.
- Çevre: Öğrencinin evinde ya da daha geniş ifadeyle çevresinde yazmaya ve okumaya karşı bir eğilim varsa, bu durum öğrencinin kendisine de yansımaktadır. Ayrıca ailenin kültür, eğitim, sosyal ve ekonomik durumu

da öğrencinin üzerinde doğrudan bir etkiye sahip olmaktadır. Yine öğrencinin gezip gördüğü yerler de etkileyici çevre sınıfına girmektedir.

- Yetenek ve zekâ: İşlenmeye hazır zekâ, yeterli imkânlar sunulduğunda yaratıcı özellikli ürünler ortaya koyabilmektedir.
- Hayal gücü: Öğrenciler yaşları gereği hayal kurmakta yetişkinlere oranla daha da doludurlar. Bu yaşlarda öğrencilere bol bol hayal kurdurmalı; ama bu hayallerin belli imkânlar ve şartlar altında gerçekleşebileceği de kavratılmalıdır.
- Mantık kurgusu: Öğrencinin yazma esnasında, planlamada, değerlendirmede mantık dışlıkları bertaraf edebilecek bir mantık gücüne sahip olması gerekir.

2.3.4.5. Yazma türü, yöntem ve teknikleri

Özby'a (2009, s. 128-132) göre yazma türü, yöntem ve teknikleri ve amaçları şunlardır:

1. Not alma: Amaç, öğrencilerin okunan veya dinlenenlerin önemli noktalarını seçebilmesini, bilgi ve düşüncelerini sınıflandırabilmesini ve sistemli çalışma becerisini kazanmalarını sağlayarak zaman kaybını önlemektir.
2. Özet çıkarma: Amaç, öğrencilerin anladıklarını kısa ve öz bir şekilde anlatma becerilerini geliştirmek, onlara bilinçli ve düzenli çalışma alışkanlığı kazandırmaktır.
3. Boşluk doldurma: Amaç, öğrencilerin okuduklarını, dinlediklerini \ izlediklerini anlamaları ve anladıklarını, konunun \ metnin bağlamına uygun olarak anlatma becerilerini geliştirmektir.
4. Kelime ve kavram havuzundan seçerek yazma: Amaç, öğrencilerin öğrendikleri kelime, kavram, atasözü ve deyimleri anlatımlarında kullanmalarını sağlayarak kalıcı kılmak ve böylece söz varlıklarını zenginleştirmektir.

5. Serbest yazma: Amaç, öğrencilerin herhangi bir konudaki duygu, düşünce ve hayallerini yazmalarını sağlayarak ifade güçlerini ve yazılı anlatım yeteneklerini geliştirmektir.
6. Kontrollü yazma: Amaç, kelimelerin, cümle yapıları ve ifade kalıplarının Türkçenin kurallarına uygun şekilde yazılmasıdır.
7. Güdümlü yazma: Amaç, öğrencilerin bir konu hakkındaki bilgilerini, duygularını ve düşüncelerini etkili bir şekilde anlatma becerilerini geliştirmektir.
8. Yaratıcı yazma: Amaç, öğrencilerin yazma yeteneklerini ve yaratıcılıklarını geliştirmektir.
9. Metin tamamlama: Amaç, öğrencilerin okuduklarından hareketle duygu, düşünce ve hayal dünyalarını zenginleştirmek, onları etkin duruma getirerek yorum yapma ve fikir yürütme becerilerini geliştirmektir.
10. Tahminde bulunma: Amaç, öğrencilerin okuduklarından hareketle duygu, düşünce ve hayal dünyalarını zenginleştirmek, onları etkin duruma getirerek yorum yapma ve fikir yürütme becerilerini geliştirmektir.
11. Bir metni kendi kelimeleriyle yeniden oluşturma: Amaç, öğrencilerin kendilerine özgü ifade şekillerini geliştirmektir.
12. Bir metinden hareketle yeni bir metin oluşturma: Amaç, öğrencilerin hangi türde yazmaya yatkın olduklarını belirleyerek yaratıcılıklarını o yönde geliştirmektir.
13. Duyulardan hareketle yazma: Amaç, öğrencilerin algılama güçlerini ve dikkatlerini geliştirmektir.
14. Grup olarak yazma: Amaç, öğrencilerin çevreleriyle iletişim kurmalarını, iş birliği yapmalarını ve birbirleriyle etkileşimde bulunarak grup bilinci kazanmalarını sağlamak, böylece kişisel gelişimlerine yardımcı olmaktır.

15. Tümevarım: Amaç, öğrencilerin sınıflama, bütüne ulaşma, kanıtlama, akıl yürütme, sorun çözme, bilimsel ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmektir.
16. Tümdengelim: Amaç, öğrencilerin sınıflama, bütüne ulaşma, kanıtlama, akıl yürütme, sorun çözme, bilimsel ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmektir.
17. Eleştirel yazma: Amaç, öğrencilerin olay ve durumlara tarafsız bakma, yorum yapma, fikir ve çözüm üretme becerilerini geliştirmektir.

2.3.4.6. Yazma becerisini geliştirme çalışmaları

Özbay'a (2009, s. 123-124) göre yazma ile ilgili çalışma türleri şunlar olabilir:

- Yaşadığı, gördüğü ve incelediği olayları anlatmak;
- Ders konuları ile ilgili sonuçları yazmak (Türkçe derslerinde öğrenilenlerden öbür derslerde nasıl yararlanılacağını göstererek);
- Resim ve levhalara bakarak gördüklerini yazmak ya da öğretmenin ilgili sorularını cevaplandırmak;
- Dinlenen ya da okunan parçalarla ilgili yazılar yazmak;
- Mektup, posta kartı, telgraf, kutlama ve çağrı yazısı yazmak;
- Alındı, bildiri doldurmak, dilekçe, senet vb. yazmak.
- Sınıf haberlerini okulun duyuru tahtasına yazmak, okuldaki kolların toplantı ve çalışmalarını basit birer tutanak özeti hâline getirmek;
- Tasvir ve portreler yazmak;
- Hayali konuları vb. yazmak.

2.4. Uygurlar

2.4.1. Uygur Adı

“Çin kaynaklarında “Huei-ho, Huei-hu, Wei-wu-er, Wei-wu”; Tibetçede ise “Ho-yo-hor” şeklinde aktarılan “Uygur” adı eski Türk yazıtlarında ilk olarak Bilge Kağan yazıtının doğu cephesinde “Uygur İlteberi”nin adı dolayısıyla 716 yılındaki olaylar anlatılırken geçer” (Mert, 2009, s. 15).

“Uygur” kelimesinin anlamı ve etimolojisiyle ilgili birtakım görüşler öne sürülmüştür (Akt: Mert, 2009, s. 15-16):

“Çince’de (Golden, 2002) “Şahin gibi hızla saldıran, orman halkı” şeklinde açıklanan “Uygur” kelimesi hakkında Divanü Lügat-it Türk’te (Atalay, 1991) “Beş şehirli vilayetin adı. Zülkarneyn, Türk hakanı ile barıştan sonra bu şehirleri yaptırmıştır. ...Bunlar kendi kendilerine geçinirler, başkasının yiyeceğine muhtaç olmazlar; çünkü bunların elinden av kurtulmaz, istedikleri zaman avlanıp yiyebilirler.” bilgisi yer almaktadır. Thomsen (2002) ise “Uygur” adının “uy-“ fiilinden “uyanlar, ittifak edenler” şeklinde düşünülmemesi gerektiğini, dolayısıyla kelimenin “ud-“ fiilinden “Udgur” şeklinde değerlendirilmesinin uygun olacağını belirtmiştir. J. Nemeth (Golden, 2002) de “Uygur” kelimesini, “uy-/uç-“ “izle-, uy-“ kökünden hareketle “takip et-, uy-; isyan etmeyen” şeklinde açıklamaya çalışmıştır. Hamilton (1997) ise “uy-“ fiilini “bağlaşmak; akraba olmak, müttefik olmak” olarak anlamlandırmış ve “On Uygur” adının da “On Müttefikler” anlamına geldiğini belirtmiştir”

2.4.2. Uygurların Kökeni ve Tarihi*

Daha Hun Devleti’nin bocalama devresinde, Asya’nın ücra köşelerinden sayılan Selenga Nehri batısından Yenisey Nehri başına kadar uzanan bölgeye yerleşmiş olan Uygurlar, VI. yüzyılda Juan-Juan’larla savaşarak, kuzeyde kendilerine küçük bir devlet kurmuşlardır. 606 tarihinde (Kök)türk devleti hâkimiyetine giren Uygurlar, nispeten daha güvenli bir ortamda yeni ve daha mükemmel bir birlik kurmak için gerekli hazırlık evresini bulmuşlardır. Bu evre Uygur hanlığının kuruluşuna kadar devam etmiştir.

745 tarihinde, (Kök)türklerin yıkılışı ile beraber kurulan Uygur Hanlığı 840 tarihine kadar Moğolistan’da hüküm sürmüştür. İlk kağanları olan Kutlug Bilge Kül’ün hâkimiyeti devresinde Uygur hanlığı sınırları, bugünkü Mançurya’yı da sınırları içerisine alarak, Altay Dağları’na ve doğuda Tiyenşan’daki Karluk topraklarına kadar yayılmıştır. Başkentleri ise Ordubalık’tı.

Kutluk Bilge Kül 747 senesinde ölünce yerine oğlu Moyun Çor Kağan başa geçmiştir. Moyun Çor Kağan zamanında Uygurlar sınırlarını batıda Sir Derya Nehri

* Bu bölüm hazırlanırken Almas, 2010; Alptekin, 1978; Caferoğlu, 1984; Çandarlıoğlu, 2003, 2004; Emet, 2008; Ercilasun, 2009; Gabain, 1943, 1949; Gömeç, 1997; İzgi, 1986, 1989; Kafesoğlu, 1984; Tekin, 1976 kaynaklarından yararlanılmıştır.

boylarına kadar genişletmişler, kuzeyde ise, Kem Nehri'ni aşarak Kırgızları kendilerine bağlamışlardır. Moyun Çor zamanında en önemli münasebetler Çin ile olmuştur.

759 yılında Moyun Çor Kağan ölünce yerine küçük oğlu Böğü Kağan geçmiştir. Böğü Kağan dönemi Uygur tarihi için manevi açıdan olduğu kadar fikir tarihi bakımından da önemli bir dönemdir. Bu dönemde Maniheizm kabul edilmiş ve Uygurlar uzun yıllar bu dinin tesirinde kalmışlardır.

Böğü Kağan'ın veziri Tun Baga Tarkan, 780 yılında Böğü Kağan'ı öldürüp yerine kendisi geçmiştir. İlk iş olarak Çin ile siyasî ilişkileri düzeltme yolunu seçmiş ve bunda da başarılı olarak Çinlilerden "Alp Kutluk Bilge Kağan" unvanını almıştır. Tun Baga Tarkan'ın hükümdar olmasından sonra Uygur hükümdar sülalesinde bir değişiklik olmuş ve bu tarihten sonra Tun Baga Tarkan'ın soyundan olanlar Uygur tahtına çıkmışlardır.

Tun Baga Tarkan ölünce yerine "Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan" unvanlı oğlu geçmiştir. Karabalgasun yazıtında, bu kağanın Uygurların örf ve adetlerini ıslah etmeye çalıştığından bahsedilmektedir. Ay Tengride Kut Bulmuş Külük Bilge Kağan'ın ölümünden sonra Uygur tahtına sırasıyla şu kağanlar geçmişlerdir: A-ch'o (Feng-ch'eng) Kağan, Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan, Tengride Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kağan, Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge Kağan, Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külük Bilge Kağan, Ho-sa Tegin, Wu-chieh Kağan ve O-Nieh Kağan.

Tıpkı (Kök)türk Kağanlığında olduğu gibi, Uygur Kağanlığına da bazı yeni Türk boy ve uruğları katılmışlardır. (Kök)türklere karşı savaşlarında müttefikleri sayılan Basmıl ve Karluklar, buraya katılanlardan biridir. Uygur devletinin iç yapısı ne olursa olsun, hanlık bir bütün olarak, ancak yüzyıla yakın bir ömür sürebilmiştir. 840 tarihinde en kuvvetli düşmanları olan Kırgızların istilasına uğramış ve dağılmıştır. Uygurların bir kısmı, derhal Doğu Türkistan'ın Hâmi şehrine inerek, burada kendilerine, yeni ve müstakil bir beylik kurmuşlardır.

Dokuzuncu yüzyıldan beri bu yeni yerleşim bölgelerine gelen Uygurlar, Çin ve batı kaynaklarında bazen oturdukları yer isimlerine göre bazen de kağanlarının unvanlarına göre kaynaklarda yer almışlardır.

Aslında Uygurlar 6. yüzyılın ikinci yarısıyla 7. yüzyılın başlarında Tie-le / Tölis birliği içindeydiler ve Çin kaynaklarında Wei-ho olarak anılıyorlardı. Ondan önce de Kao-çe / Kanglı birliği içindeydiler ve o zaman Yuan-hu olarak anılıyorlardı. Kao-çe'ler daha 481'de Tanrı Dağları'nın güneydoğu etekleri ve Turfan'a gelmişlerdi. Görüldüğü gibi Uygurlar çok eskiden beri Doğu Türkistan'da mevcutturlar. 840'taki göç hareketiyle nüfus bakımından bölgede üstün duruma geldiler (Ercilasun, 2009, s. 7).

840'ta etrafa dağıtılan Uygur boylarından bir kısmı batıda Beşbalık, Turfan, Hoço, Kaşgar taraflarında yerleşmişlerdir. Bunlar kaynaklarda Kao-Ch'ang, Turfan, Beşbalık Uygurları olarak kaydedilmiştir. Çin sınırında sayısız felaketlere uğrayan 13 Uygur boyu da batıya geçmiş ve Turfan Uygurlarına karışmışlardır. Orta Asya Türk tarihinde çok önemli bir yeri olan Kao-Ch'ang şehrindeki Uygurlar (Turfan Uygurları), 840 tarihinden sonra güneyde yeni bir devlet kurmuşlardır. Bu Uygurlar Ötüken Uygurlarından farklı olarak hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyasî çatışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir. Bu nedenle Çin bu Uygur devletinin genişlemesine ve ilerlemesine pek karışmamışlardır.

Turfan Uygurları son Uygur kağanının kız kardeşinin oğlu olan, Mengli Tigin'i 856 yılında kağan seçmişlerdir. Mengli Tigin'in kağanlığı Çin tarafından da tanınmıştır. Mengli Tigin Uygur kağanı olunca "Uluğ Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kagan" unvanını almıştır. Turfan Uygurları kendilerine isim olarak aldıkları Kao-Ch'ang şehrini de başkent yapmışlardır. Cengiz Han'ın hâkimiyetini kabul ettikleri döneme kadar Kao-Ch'ang Uygurların başkenti olarak kalmış bu tarihten sonra ise Beşbalık şehri başkent olmuştur.

866'da Bugu Tigin Turfan Uygurlarının başına geçmiş ve Turfan'ı fethetmiştir. Büyük bir ihtimalle Basmılları da egemenliği altına alan Bugu Tigin, genellikle Basmıl Türklerinin kullandığı "İdiqut" unvanını almıştır. Bu dönemde Uygurlar sınırlarını Tanrı Dağları üzerindeki Urumçi şehrine kadar genişlettiler. Kansu'daki Çin askerî kuvvetlerinin Çin imparatoruna isyan etmeleri üzerine Uygurlar sınırlarını doğuda Çin topraklarına kadar genişletme fırsatını bulmuşlardır. Böylece ticaret yollarının geçtiği Kumul şehri de Uygurların eline geçmiştir. Turfan Uygurları, Orta Asya'nın ticaret yollarını elinde bulundurduğu için ekonomi olarak çok güçlenmiştir. 911'de bağımsız

hâle gelen Turfan Uygur Devleti sanat, edebiyat ve ticaret alanlarında çok ilerlemiştir. Turfan Uygurlarından Çin'e ilk ticaret heyeti 962'de gitmiştir. 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi ürünlerini sunmuşlardır. Daha sonra 965, 981, 985 ve 1004 tarihlerinde ticarî heyetlerin Çin başkentine giderek Uygur ürünlerini tanıtmışlardır. Çin imparatoru da Uygurlara onları daha iyi tanımak amacıyla resmî elçi göndermiştir. 981-984 tarihleri arasında geçen bu yolculuk sonunda Wang Yen-te bir rapor hazırlamıştır. Wang Yen-te'nin bu raporu özellikle Turfan Uygurlarının kültürü hakkında değerli bilgiler vermektedir.

Turfan Uygur Devleti 1209'da Cengiz Han'a bağlanıp, 1368'e kadar Moğol idaresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Barçuk İdikut adamlarıyla birlikte Cengiz Han'ın ordusunda görev almış, zaferlerde payı olmuştur. 1211'de Cengiz Han'ın kızı Al-Hatun ile evlenip damadı olmuştur.

Turfan Uygurları bugün de Doğu Türkistan Uygur Özerk Bölgesi olarak yaşamaktadırlar.

2.4.3.Eski Uygurlarda Ekonomik Hayat*

“İnsanın ilk temel özelliklerinden birisi varlığını devam ettirmek, yani yaşamaktır. Yaşamının da ilk şartı beslenmektir. Beslenmek ancak yiyecek temini ile mümkün olabilir. Şu hâlde insanın gıdasını, yiyeceğini temin etmesi onun en önemli faaliyeti sayılabilir” (Baykara, 2009, s. 117).

Toplumların ekonomik hayat şekilleri ve geçim kaynakları, tamamen o toplumun yaşadığı coğrafi bölgeyle ilgilidir. Mert'e (2009) göre (Kök)türk ve Uygurların yaşadıkları coğrafi bölge ve iklim şartları, bu bölgenin sınırlı da olsa tarıma elverişli olduğunu gösterir.

Tarıma çok elverişli olmayan bu bölgedeki insanların ekonomik faaliyetlerinde Selenge ve Orhun gibi ırmaklar belirleyici olmuştur.

Söz konusu coğrafyaya en uygun ekonomik faaliyet hiç şüphesiz bugün de olduğu gibi hayvancılıktır. Dolayısıyla Türk boyları, kışı daha ılık olan Hangai Dağlarının güney kısımlarında geçiren, yazın ırmak boylarını izleyerek

* Bu bölüm hazırlanırken Almas, 2010; Alptekin, 1978; Baykara, 2009; Caferoğlu, 1984; Çandarlıoğlu, 2003, 2004; Emet, 2008; Gömeç, 1997; İzgi, 1986, 1989, 2000; Koç, 2002; Mert, 2009; Özyetgin, 2004 kaynaklarından yararlanılmıştır.

kuzeye Tes Başı'na, Hövsgöl'e, Baykal Gölü'ne doğru otu azalan araziye değiştirerek (coğrafyada yaşayan insanların bugün de yaptığı gibi) göç etmişlerdir. Hem Tes hem de Şine Us yazıtında anlatılanlar bu bilgiyi doğrularken, Tariat yazıtındaki bilgiler, Ötüken Uygurlarının hayat tarzı ve hareket alanlarının yanı sıra "tarıglag (tarla)" kelimesiyle tarım kültürünü de yansıtmaktadır (Mert, 2009, s. 29).

İzgi 'ye (2000) göre Uygurların Çin'e İpek Yolu vasıtasıyla at, deri, kürk, zırh, demir, kılıç, kalkan vb. ürünler ihraç etmesi ve bu ürünlerin karşılığında ithal edilen ürünlerin büyük bölümünün tarım ürünü olması Uygurlarda tarımın yeterince yaygın olmadığını gösterir.

Uygurlar, üzerinde çok geniş otlaklar olan Orta Asya'da hüküm sürmüşlerdir. Bu geniş otlaklar sayesinde de diğer eski Türk devletlerinde olduğu gibi Uygurlarda da hayvancılık çok gelişmişti. Kökü M.Ö. 3000 belki de 4000 yıllarına kadar uzanan bu kültür dünya üzerinde iki alanda önemli rol oynamıştır:

- a) İktisadî alanda, hayvan yetiştirmeyi geliştirme;
- b) Toplumsal alanda, olağanüstü devlet kurma.

Eski Türklerin başlıca gıda maddesi et idi. En çok at ve koyun eti yenilirdi. Türkler çok erken zamanlarda ihtiyaç dolayısıyla konserve et yapmayı öğrenmişlerdi. İhraç bile ediyorlardı. En ünlü Türk içkisi kısırak sütünden yapılan kımız idi. Sebze pek yenilmezdi. Sütlü darı, peynir, yoğurt bozkırın ana gıda maddeleri idi.

Giyecek maddeleri deri ve yünden yapılırdı. Bozkırda bez dokuma için kendir yetiştirirlerdi. Yünlü kumaş ve çeşitli keçeler ihraç ederlerdi.

Uygurlar komşu devletlere canlı hayvan, deri, kürk, hayvanî gıdalar satarlar, karşılığında hububat ve ipek alırlardı. Türklerle komşuları arasında ticaret iki yoldan yapılıyordu. Bunlardan biri İpek Yolu diğeri ise Kürk Yolu idi.

İktisadî alanda akla gelen her şekilde hayvancılıktan yararlanan Türkler, toplumsal alanda da hayvancılığı çok etkin ve verimli kullanmayı başarmışlardır.

Bugün arkeolojik bulgular ve araştırmalar açıkça gösteriyor ki; dünyanın neresinde güçlü ve sürekli bir devlet kurulmuşsa, orada muhakkak hayvan yetiştiren toplumların etkisi vardır. Bu durum etraflıca araştırılırsa Ural-Altay uluslarının varlığı

hissedilir. Birçok araştırmacı ve bilgine göre, atı evcilleştiren ilk ulus Türklerdir. Kaynaklar, Türklerin savaş atlarını diğer atlardan ayırdıklarını, savaş atlarını kutsal saydıklarını belirtmektedir. Savaşlarda atı çok hızlı ve etkili bir silah olarak kullanan Türkler diğer devletlere karşı büyük üstünlük sağlamış ve bu şekilde uzun ömürlü devletler kurmayı ve yaşatmayı başarmışlardır.

Türkler atı sadece savaşta değil toplumsal hayatın hemen hemen her alanında kullanmışlardır. Örneğin; atı arabaya koşan ilk ulus da yine Türklerdir. Türkler atı kutsal kabul etmişler, sütünden içecek ve kuyruğundan bayrak yapmışlardır.

Türkler savaşçı bir toplum olmaları münasebetiyle sürekli olarak en gelişmiş savaş sanayisine ihtiyaç duymuşlardır. Türkler bunu demir ile elde etmişlerdir. Altaylılar çok eskiden beri usta demirciler olarak tanınmışlardır. Türklerin ana yurdunda bol miktarda demir madeninin bulunması da Türkleri çağdaşı olduğu toplumların önüne geçirmiştir.

Eski Türklerde el sanatları da çok gelişmişti. İhtiyaçlara göre masa, sandalye, dolap, karyola, mutfak takımları gibi ev eşyalarını en iyi şekilde yapıp satan ve bunlara ustaca süslemeler yapan sanatçılar vardı.

Eski Türklerde ekonomi, bağlı devletlerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan toplanan vergilere dayanıyordu. Vergi toplama işlemi özel memurlar tarafından yapılmaktaydı. Ayrıca işlek ticaret yollarından sağlanan vergi ve gümrük resimleri, madencilikten elde edilen yüksek gelir mal gücü arttırıyordu. Para olarak da üzeri resmi damgalı ipek parçaları kullanılıyordu.

Buraya kadar verilen bilgiler eski Türk Devletlerinin genel ekonomik faaliyetleridir. Araştırmanın konusunu oluşturan Turfan Uygurları ise yukarıda verilen ekonomik faaliyetlerin yanı sıra başka ekonomik faaliyetlerde de bulunmuşlardır. 981-984 tarihleri arasında Çin'in resmî elçisi Wang Yen-te'nin Uygurlar hakkında yazmış olduğu rapor çok değerli bilgiler içermektedir. Bu anlamda bir başka önemli kaynak ise Uygur hukuk vesikalarıdır. Wang Yen-te'nin hazırlamış olduğu rapora ve Uygur hukuk vesikalarına göre Turfan Uygurlarının ekonomik uğraşlarından bazıları şunlardır:

Turfan Uygurlarının en büyük ekonomik faaliyeti ticarettir. nemli ticaret yollarını ve noktalarını ellerinde bulunduran Uygurlar, ticarete çok ileri seviyelere gelmişlerdir. Bu anlamda Uygur hukuk vesikaları da yapılan ticari anlaşmaları

belgelemesi bakımından önemlidir. Uygur hukuk vesikalarını muhtevasına göre şöyle ayırmak mümkündür:

1) Borç alıp – verme vesikaları

- a) Para
- b) Mısır
- c) Buğday
- d) Şarap
- e) Pamuk
- f) Pamuklu kumaş
- g) Darı

2) Alım-satım vesikaları

- a) Tarla
- b) Oğul
- c) Köle

3) Kiralama vesikaları

- a) Tarla
- b) Hayvan

4) Rehin vesikaları

5) Vakıf vesikaları

6) Vasiyetnâmeler

Görüldüğü gibi vakıf ve vasiyetnâmeler dışındaki vesikalar tamamen ticaretle ilgili vesikalardır. Turfan Uygurlarında ticaretle hem “trampa” denilen mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal hem de paranın kullanılması ve pazarlığın yapılması daha onuncu yüzyılda Uygurların ne derece ileri olduklarını göstermesi bakımından çok önemlidir. Özyetgin (2004, s. 90) Türklerdeki ödeme araçları ile ilgili şunları kaydetmektedir:

Tarihî devirlerden itibaren Türklerin ticaret hayatında kullandıkları ödeme araçları bölgeden bölgeye değişen ve çeşitlenen bir yapıya sahip olmuştur. Türk

sosyal ve iktisadî tarihinin önemli kaynakları olan Uygur sivil belgelerinde, ticaretteki ödeme araçları ile ilgili zengin bilgiler bulunmaktadır. Belgelere göre, geçerli en yaygın uygulamalardan biri mal karşılığı mal veya hizmet karşılığı mal mübadelesi şeklindeki aynî ödemelerdir. Aynî ödemelerde kullanılan malların başında “tarıg, ür ~ üyür, kepez” gibi önemli tarımsal ürünler gelmekteydi. Bunun dışında Uygurlarda ticarete ödeme aracı olarak kumaş cinsinden materyallerden “böz, kuanpo” da önemli ölçüde kullanılmıştır. Yine madenî paralar ile yapılan ödemeler içinde altın, kumüş ve bakır para birimleri dikkati çekmektedir. Uygurlarda kullanılan bir diğer önemli ödeme aracı kâğıt paradır. İlk olarak 8. yüzyılın ortalarında Tang hanedanı döneminde başlayan kâğıt para sistemi, Yüan döneminde, özellikle Kubilay Han (1260-1295) döneminde zirveye çıkmıştır. Çince kökenli “çav (< ch’ao)” kelimesiyle adlandırılan bu para birimi Yüan döneminde genellikle 2274gr. olan “yastuk” ile birimlendirilmiştir. Kubilay Han zamanından itibaren, Çin’de Yüan döneminde parlamaya başlayan “çav” para birimi en yaygın şekilde Uygur tüccarlar tarafından kullanılmıştır. Uygur sivil belgelerinde kâğıt para sadece “çav” ve Kubilay dönemine işaret eden “çung-tung bav çav” olarak geçmektedir. Kâğıt para sistemi Uygurlarla birlikte Türk-Moğol Devletlerinin ticaret hayatına büyük kolaylıklar getirmiş ve canlandırmıştır. Bunun yanında Uygur tüccarlar kâğıt paranın uluslar arası yaygınlaştırılmasında da önemli görevler üstlenmişlerdir.

Zieme (1976’dan akt: Özyetgin, 2004) ise “Koço Uygur Devleti’nde ticaret” başlıklı yazısında Uygur sivil belgelerine göre ödeme araçlarını kumaş, madenî para ve kâğıt para olmak üzere üçe ayırmıştır.

Turfan Uygurları tıpkı kendilerinden önce hüküm sürmüş olan Ötüken Uygurları gibi hayvancılıkla uğraşırlardı. Wang Yen-te’nin raporunda Kitanların ve Tatarların Uygurların çobanlıklarını yaptıklarına dair bilgiler mevcuttur.

Turfan Uygurlarının bir başka ekonomik uğraşı ise tarımdır. Wang Yen-te Uygur başkentinin etrafının bir nehirle çevrili olduğunu belirtir ve Uygurların tarlalarından, meyve bahçelerinden ve su değirmenlerinden bahseder.

Wang Yen-te’ye göre Uygurlar, samur kürkü, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederlerdi. Yine maden işlemeciliği de Turfan Uygurlarının usta oldukları bir diğer alandır. Wang Yen-te Uygurların akıllı ve çalışkan

olduklarını, altın, gümüş, demir ve mermer gibi madenlerden silah ve ziynet eşyaları yaptıklarını zikreder.

Turfan Uygurları şeker imalatında ve çömleçilik sanatında da çok gelişmiş bir topluluktu. Çinliler şeker imalatını *M.S.* 7. yüzyıl başlarında Turfan'a gönderdikleri adamları sayesinde Uygurlardan öğrenmişlerdir.

Turfan Uygurlarında başka bir ekonomik gelir ise halktan, devletin egemenliği altında bulunan diğer devletlerden ve komşu devletlerden alınan vergiler oluşturmaktadır. Halktan vergi toplamak için vergi memurlarının görevlendirilmiş olması devletin vergi toplama konusunda ne derece ciddi olduğunu gösterir bir belge niteliğindedir.

2.4.4.Eski Uygurlarda Yerleşik Hayat

Türk ulusu, ilk zamanlar Çin ve Avrupa kaynaklarından elde edilen sınırlı ve yanlış bilgilere dayanılarak, atlarını otlatmak için şurda burada dolaşan göçebe bir ulus olarak tanıtılmıştır. Türklerin yerleşik hayata geçmesi, her ne kadar Uygur dönemine ait bir gelişme olarak gösterilmeye çalışılsa da yapılan kazılar ve elde edilen bulgular aslında Türklerin Uygurlardan daha önce yerleşik hayatı yaşadıklarını gösterir niteliktedir. Bu durumun en önemli kanıtları da Hun kentleridir (Koç, 2002).

Konuyla ilgili olarak Alyılmaz'ın (2002, s. 1) ifade ettikleri dikkate değerdir:

Tarihte kurulan birçok Türk devletinin kültürel mirasını üzerinde barındıran Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nde yapmış olduğumuz araştırma ve incelemelerde eski Türk kültür ve medeniyetine ait pek çok anıtın, yazıtın, heykelin, balbalın yanında (adları yazıtlarda da geçen) çoğu (Kök)türk ve Uygur dönemlerine ait şehir kalıntılarının da bulunduğunu tespit ettik. Bu şehirlere ait kalıntıların büyük bir bölümü, aradan bin yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen hâlâ ayakta durmaktadır.

Hem (Kök)türk ve Uygur dönemi bingü taşlarında, hem de diğer eski Türk dili yadigârlarında bazen “balık (balgat / balgas / balgasun)”, bazen “kent (çent / kant / kan / ken)”, bazen “ulus”, bazen de “il” kavramı işaretiyle karşılanan ve geniş alanlar üzerine son derece sistemli bir şekilde inşa edilmiş olan Türk şehirleri, yerleşik Türk kültür ve medeniyetine tanıklık etmekte ve eski Türk yaşayış ve inanişinden derin izler taşımaktadır. Türk kültür ve medeniyetinin bu

eski ve köklü tanıklarına ait ayrıntılar ise (kağanlık sarayı, surlar, gözetleme kuleleri, bina kalıntıları, mezarlar, yazıtlar, dikili taşlar, sütunlar, sütun altlıkları, heykeller, döşemeler, tuğlalar, künkler, kiremitler, sulama kanalları, metal, taş, ahşap ve seramik kullanım eşyaları) insanı ister istemez “Bunların öncesinde ve sonrasında da şehirler olmalı” düşüncesine sevk etmektedir.

Alyılmaz (2002) ve Mert’e (2009) göre (Kök)türk ve Uygur Dönemi yazıtlarında yer alan aşağıdaki ifadelere dayanarak halkın, mevsimlere ve yürüttükleri ekonomik faaliyetlere göre bir kısmının göçebe bir kısmının ise yarı yerleşik hayat tarzına sahip olduğu söylenilebilir. Ayrıca yine bu dönem bengü taşları ve yazıtlarında geçen bazı şehir isimleri Türklerin o tarihlerde yerleşik hayatı yaşadıklarını gösteren belgeler niteliğindedir.

- Bu yerde (Ötüken) oturup Çin ile ilişkileri yoluna koydum. KT G 5
- Doğuda Kingan Dağları’na kadar, batıda Demir Kapı’ya kadar (halklarını) yerleştirmişler. (Bu) iki (sınır) arasında pek örgütsüz (ve düzensiz yaşayan) (Kök)türkler öylece otururlar imiş. KT D 2
- Ötüken’in güney (yakasında) kışladım. ŞU D 7
- ...otağımı Tes Başı bölgesi ve Kasarın batısında kurdurdum. Çit(im)i (orada) yaptırdım. Yazı orada geçirdim... ŞU D 8
- Yaylağım Ötüken’in kuzey (tarafının) batı ucu, Tes (ırmağı) Başı. Ta B 5
- Otuz iki yaşımdayken Amgı Kalesi’nde kışlarken kıtlık oldu. BK D 31
- Otuz yaşımda Beşbalık’a (Beşşehir’e) doğru asker sevk ettim; altı kez savaştım. BK D 28
- İlk önce Togu şehrinde savaştık. KT K 4
- Soğdlara ve Çinlilere Selenga (ırmağı yakınlarında) Baybalık (Bay şehri) yaptırdım. (Moyun Çor 44)
- Koçu şehrinde gelmiş olan kılıç Küç Kara’ya iletildi. (Miran Kalesi El Yazmaları I/ Al 1-12)
- Bu kitabı yazan Balasagun şehrinde takva bir zattır. (Kutadgu Bilig A 23-24)

- kend: Şehir. Bu kelimedenden alınarak Kaşgar için “Ordu Kend” derler. Hanın oturduğu şehir demektir. Çünkü Afrasyap, havası güzel olduğu için burada otururdu.*

Eski Türk dili yadigârlarında yukarıda verilen örnekler gibi daha birçok örnek mevcuttur.

Uygur tarihinde Moyun Çor Kağan, sadece siyasi ve askerî alan için değil Türk kültür ve medeniyeti için de çok önemli birisidir. Araştırmacılar tarafından Moyun Çor Kağan’ın Türk kültürü için en önemli eseri Ordu Balık olarak gösterilir. Karabalgasun olarak da bilinen Ordu Balık, Bay Balık şehri ile birlikte Moyun Çor Kağan zamanında kurulmuş Uygur kentleridir (Sümer, 1994).

Ordu Balık ile ilgili Ercilasun (2009, s. 6) ise bir Arap seyyahın şunları aktarmaktadır:

Ordu Balık çok büyük bir şehirdir. Bağdat, Şam, Semerkant gibi şehirleri görmüş olan bir gezginin ifadesidir bu. Ordu Balık’ın etrafında ekilmiş tarlalar ve bahçeler uzanıp gitmektedir. Halk zenginleşmiştir ve refah içinde yaşamaktadır. Fakat halkın çoğu “Zındık”tır; yani Manî dinine mensuptur. Uygurların 17 boyu vardır ve her boyun bir başbuğu. Her başbuğun da 13.000 kişilik ordusu bulunmaktadır. Kağanın ordusu ise 12.000 kişiliktir. Orduda kadın askerler de vardır. Ordunun toplam sayısı 233.000’dir. Bu da çağdaş bir kaynağın Uygur ülkesindeki ihtişam ve refahı gösteren tablosudur.

“Uygur dönemine ait olduğu bilinen bir diğer şehir ise Çilen Balgas’tır. Diğer şehirler gibi su kaynaklarına yakın bir yerde kurulan kale şehrin surları diğerlerinden farklı olarak yığılmış toprak kütlelerinden oluşmaktadır” (Mert, 2009, s. 49).

2.4.5.Eski Uygurlarda Din

A) Geleneksel Türk dinî inanışları

Kök Tanrı inancı: Kök Tanrı inancı ile ilgili olarak Sarıkçioğlu (2002, s. 109) şunları kaydetmektedir:

* Bu örnekler Alyılmaz (2002) ve Mert’ten (2009) alınmıştır.

Türklerin İslâm dinini kabul etmelerinden önce Budizm, Hinduizm, Maniheizm, Mecusilik, Musevilik ve Hristiyanlık gibi dinlere de girdikleri görülmektedir. Ancak bunlar topluca değil, bazı boyların geleneksel inançları dışındaki bu dinlerden bazısını benimsemesi şeklinde olmuştur. Toplu hâldeki benimseme sadece İslâm'a girişte olmaktadır. Saydığımız dinler dışında Türkler arasında en yaygın ve etkili olan dinî inanış, halkın tarih öncesi devirlerden beri inandığı, geleneksel halk dini diyebileceğimiz eski Türk dinî inanışlarıdır. Türkler, çok erken çağlardan beri “Gök Tanrı Dini”ne ve “Tek Tanrı”, “Bir Tengri”ye inanışa yönelmiştir. Bu inanışlar, Türk toplumlarında, otoritenin sağlanmasında ve disiplinin doğmasında önemli rol oynamıştır. M.Ö. 2. yüzyılda, Hunlar ve diğer Türk kavimlerinde, geleneksel olarak yaygın bir Gök Tanrı inancının varlığı görülmüştür.

Hunlar, (Kök)türkler ve Uygurlar gibi ilk Türk devletlerinde, Türk boylarının hemen hepsinde dinin merkezinde esasları Orhun Yazıtları'nda geçmekte olan Kök Tanrı inancı vardır.

Orhun Abideleri'nde Tanrı'nın bütün yüce sıfatları sayılır. Bu yazıtlardaki ifadelerde Türklerin inandığı Tanrı tektir, “Gökte”dir, ezeli ve ebedidir, eşi ve benzeri olmayandır, hayat verendir, yaratandır, öldürendir, iradesine göre hükmedendir, yardım edendir, cezalandırandır, kulun duasını kabul edendir, esirgeyen ve bağışlayandır, her şeyi en iyi bilendir, insanlara bilgi veren ve yol gösterendir (Küçük ve Tümer, 2002, s. 84).

Yer su inanışı: Rahman (1996, s. 135) konuyla ilgili olarak şunları kaydetmektedir:

“(Kök)türkler, “mukaddes yer-su” terimiyle hem koruyucu ruhları hem de vatan topraklarını kastetmiştir. Geleneksel Türk dinî inanışlarını muhafaza eden Türk boylarındaki dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, kaya inanışları, Türk yazıtlarında yer-su adı altında toplanmıştır.”

Dağ inanışı: “Türk din tarihinde yer-suların en önemli temsilcileri dağlardır. Gerçekte Türklerde “dağ kültü”, Gök Tanrı inancıyla ilgilidir. Orta Asya'da dağların adları mübarek, mukaddes, büyük ata, büyük hakan gibi anlamları içeren Han Tanrı, Buztağata, Iduk, Art, Kuttağ... gibi isimlerle anılmıştır. Çinlilerin Tien-şan dedikleri

Tanrı Dağı, Hunların en önemli kutsal yerlerinden biri olmuştur” (Güngör, 2002, s. 263).

Ağaç ve orman inancı: Konuyla ilgili olarak Güngör (2002, s. 263) şunları kaydetmektedir:

Geleneksel Türk dini içerisinde, tabiat kuvvetlerine inanç çerçevesinde dağ inancının yanı sıra “orman ve ağaç inancı” da önemli bir yer tutmuştur. Bunda Ötügen Dağı’nın ormanlarla kaplı olmasının ve buraların (Kök)türkler ve Uygurlarca kutsal sayılmasının tesiri büyük olmuştur. Gerçekte orman inancının, ormanda yaşayan ve yiyecek derleyip avcılık yaparak geçinen ilkel topluluklara mahsus olduğu; Türklerin de göçebe çoban hayatına oradan geçtikleri öne sürülmüştür. Türkler arasında bozkır kültürünün hâkim olduğunu kabul eden bazı bilim adamları bu görüşe karşı çıkmıştır.

Su ve ateş inancı: Türklerin tabiat inancında su önemli yer tutmuştur. Orhun Yazıtları’nda su, yer ile birlikte kutsal sayılmıştır.

Türkler arasında ilk dönemlerden itibaren, ateş ile ilgili inanç ve uygulamalar görülmüştür. Onlar ateşin kutsal olduğuna ve temizleyici özelliği bulunduğuna inanmışlardır. Bu nedenle Türkler ateş ile hastaları tedavi etmeye çalışmış, ölüleri ve yaşadıkları evleri onunla tütsülemişlerdir. Bunlara ilave olarak ateş aynı zamanda bir kehanet aracı olarak da kullanılmıştır (Güngör, 2002, s. 263).

Atalara saygı inancı: Güngör (2002, s. 263) konuyla ilgili şunları kaydetmektedir:

Ölmüş atalara tâzim ve onlar için kurbanlar sunma inanç ve âdeti, geleneksel Türk dini tarihinin en önemli unsurlarından birini oluşturmaktadır. Atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedir. Atalar kültü ile ilgili olarak, Türklerde ataların tasvirlerinin yapıpı saklandığına dair kayıtlar bulunmaktadır.

B) Zerdüştilik

“İran dinleri içerisinde, Tek Tanrı inancına yer vermesi bakımından, en dikkat çekicisi Zerdüştiliktir. Bu din, adını kurucusu Zerdüş’ten (M.Ö. 628-551) alır. Bu dine, dayandığı Tek Tanrı Ahura-Mazdah’a nisbeten “Mazdeizm” de denilir. Batıda

Zerdüştilik, “Zoroastrisme” olarak adlandırılmaktadır” (Günay Tümer, Abdurrahman Küçük, *Dinler Tarihi*, 3. baskı, s. 118.) Uygurca kitaplarda ise, “Ateşperestlik dini”, “Mecusî dini”, “Zor Astar dini”, “Otka Çukungucılar (Ateşe Tapanlar) dini” gibi isimlerle adlandırılmaktadır (Abudukelimi, 2006, s. 39).

Gönümüzdeki Çinli bilim adamları arkeolojik kazılar sonucu elde edilen bilgilere göre, Zerdüştiliğin M.Ö. 4.yüzyıllarda Doğu Türkistan bölgesine girdiği görüşünde hemfikirdiler (Li Tai-yü, 1998’den akt: Abudukelimi, 2006, s. 40).

İran’dan kaçan veya ekonomik nedenlerle gelen Fars nüfus sebebiyle, Türkistan’da yayılmış olan Zerdüştilik, Orta Asya Türk kültür ve sanatı üzerinde de etkili olmuştur. (Kök)türkler kendi tanrılarını İran resim geleneğine göre resmetmişlerdir. Ayrıca burada üzerinde durulması gereken önemli bir husus da, Zerdüştilikteki ateş kültüdür. Ahura Mazda’nın sembolü olan ateş, İran kültüründe tapınma objesidir. Hâlbuki Türklerde ateş, temizlenme aracıdır. Bu sebeple Türklerdeki ateş kültünü Zerdüşti bir unsur olarak kabul ve takdim etmenin uygun olmadığını ifade etmek gerekir (Güngör, 2002, s. 272).

“Arap coğrafyacı Hu-Da-Te Bei (820-912/913), Uygurların “bir kısmı Maniheist, bir kısmı Ateşperest olduğu, yani şehirlerde yaşayan Uygurların Maniheist, köylerde yaşayan Uygurların ise Ateşperest olduğu”ndan haber vermiştir. Arap tarihçi İdris (1100-1165) de, “Türk kavmi içindeki Uygurların ateşe taptıkları”nı söylemiştir” (Gong Fang-zhen, Yan Ke-jia, 1998’den akt: Abudukelimi, 2006, s. 41).

Uygur bölgesine yayılan en eski dinlerden biri olan Zerdüştilik, 10.yüzyıldan sonra yok olmuştur. Yok, olmasındaki başlıca nedenler arasında, İslâmiyetin bölgeye hâkim olması ve Zerdüştiliğin kendinden kaynaklanan bazı özellikleri sayabiliriz. Zerdüştiler, Maniheistlerin aksine, misyonerlik yapmıyor, kutsal kitaplarını başka dillere çevirmiyordu. Dolayısıyla bu dinde dinini yayma sorumluluğu yoktu. Dinin kendine özgü çok katı yasaları ve cezaları vardı. Dine girenlerin uygulaması gereken kurallar kişiye çok ağır geliyordu. Bununla beraber, Zerdüştilik siyasî yönden, Uygur bölgesindeki yöneticilerin himayesi altına girememiş; ekonomik yönden, Budizm ve İslâmiyet gibi, ibadet yerleri ve camilerin vakıf mallarına sahip olamamıştır. Böylece, halk arasında az bir kısım insanların benimsemesinden sonra, kendiliğinden yok olarak silinmiştir (Li Jin-xin’den akt: Abudukelimi, 2006, s. 41).

C) Budizm

M.Ö. VI. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan Budizm, Hindistan'ın dışında *M.Ö.* III. yüzyılda yayılmaya başlamış; Baktriya ve Gandhara'da mekân tutmuş; sonra Orta Asya'ya, Çin'e, 372'den sonra Kore'ye uzanmış (Gong Fang-zhen, Yan Ke-jia, 1998'den akt: Abudukelimi, 2006, s. 41), Tibet'e yerleşmesi ancak VIII. yüzyılda olmuştur (Günay ve Güngör, 1997, s. 111).

Konuyla ilgili olarak Günay ve Güngör'ün (1997, s. 111) kaydettikleri dikkate değerdir.

Bir kısım bilginlerin aykırı görüşüne rağmen, Köprülü'nün Türk asıllı olduklarını ve Sakalara karıştıklarını bildirdiği Yüceçiler, *M.S.* I. yüzyılın ortalarında Sind ve Pencap'ı, sonra da bütün Kuzey Hindistan'ı ele geçirerek Kuşan hanedanını tesis etmişlerdir. Bunlar, İç Asya'da ve hatta Çin'de Budizmin yayıcıları olmuşlardır. Kuşan Kralı, I. Kanışka döneminde (*M.S.* II. yüzyılın başlarında) Budizm, Gandhara ve Baktriya'dan Harizm ve Soğdiana'ya geçmiştir. Ancak Batı Türkistan'da Budizm, Sasanilerin desteklediği Zerdüştilik ve Mani dini karşısında pek tutunamamış; Doğu Türkistan'ın yerleşik çevrelerinde kendine daha uygun muhitler elde etmiş; Budist külliyeler Çin'e doğru uzanan kervan yolları boyunca dikilerek, faaliyetlerini asırlarca sürdürmüşlerdir. Güneye doğru uzanan kervan yolu üzerinde Hoten ve Miran, kuzeye giden yol boyunca ise Tumşuk ve Kuça şehirlerinde, III-IV. yüzyıllardan itibaren kurulmaya başlayan "Vihara" (Türkçe "Vihar") denilen Budist manastırlarında "Toyin" denilen Budist rahipler, bu dinin propagandalarını yapmışlardır. Türkler, Buda heykellerine "Burkan" ve tapınaklarına da "Burkan evi" demişlerdir. Anlaşılan bu da, Vihara'dan gelmiştir.

Budizm, Türkler arasında ilk olarak Hun devletinden sonra Doğu Türkistan'da kurulan A-şi-na boyu ile genetik ve tarihî ilişkisi bulunan devletler zamanında görülür. Bu dinin Türkler tarafından resmen kabul edilmesi için ilk adım Muhan Kağan tarafından atılmıştır. Taspar Kağan zamanında ise Budizmin yayılmasına daha çok önem verildiği görülmektedir (Çağatay ve Tezcan, 1976).

"Hunların doğudaki boyları Budizmi siyasî nedenlerle ve özellikle de Çin'in kültürel etkisine karşı kendi kültürlerini korumak için kabul etmişlerdir. Zira *M.Ö.* II.

yüzyılda Hunlarda “Gök Tanrı” inancının olduğunu görüyoruz” (Tanyu, 1980, s. 17-18).

Asya Büyük Hun İmparatorluğu’ndan sonra Türk tarih ve kültürünün en büyük mirasçıları olan (Kök)türklerin (552-745) dinî tarihine Gök Tanrı dini hâkimdir. Fakat Doğu Hunları gibi, (Kök)türklerin de kısa bir süre Budizmi siyasî nedenlerle kabul ettikleri bilinmektedir. Mukan (552-572) ve To-pa (Taspar) Kağan’ın (572-581) bu dini bir yandan Çin Konfüçyanizminin, diğer yandan da Bizans’tan ilerleyen Hristiyanlığın kültürel nüfuzunun önüne geçmek için kabul etmiş olabileceği düşünülmektedir (Güngör, 2002, s. 269).

“Bilindiği gibi, Uygurlar Mahayana Budizmini ve hatta onun Tantrik kolunu benimsemişler ve bir süre bu dine hizmet etmişlerdir. Bu sebeple Uygurlar arasında yayılma gösteren Mahayana Budizmi Uygurların geleneklerinde önemli bir değişikliğe yol açmamıştır. Türklerin yabancı dinlere karşı müsamahalı davranışı ve bu dinleri merkezî bir yaklaşımla kabul ve himaye etmeleri Uygur Türklerinde de görülmüştür” (Güngör, 2002, s. 271).

Mahayana Budizmi, VII. yüzyıldan itibaren eski parlaklığını kaybetmeye başlamış ve Orta Asya’da Türklerin arasında, X. yüzyıldan itibaren İslâmiyetin hızla yayılması karşısında silinme yolunu tutmuştur (Abudukelimi, 2006, s. 47).

D) Maniheizm*

“Mani tarafından kurulan ve gnostik dinlerin en mükemmel örneklerinden biri olarak görülen Maniheizm, dualist doktrinlerin bütün özelliklerini içerir. Hristiyanlık, Mazdaizm, Zurvanizm, Zerdüşçülük, Budizm ve Mezopotamya dinlerinin çeşitli unsurlarının yeni bir anlayışla oluşturulmuş bir sentezi”dir (Güngör, 1988’den akt: Mert, 2009, s. 88).

“Kendi adını verdiği bir dinin kurucusu olan Mani, Mezopotamya’da (Güney Babilonya) yetişmiş, Hristiyan, Zerdüş ve Burkan dinlerindeki bazı unsurları, gnostik görüşlerle birleştirerek yeni bir inançlar sistemi meydana getirmiş ve bunu İran’da yaymaya başlamıştır. Sonunda Zerdüş papazlarının isteği üzerine idam edilmiştir” (Tekin, 1988, s. 1).

* Bu bölüm hazırlanırken Abudukelimi, 2006; Çağatay 1943; Gabain, 1950; Güngör, 2002; İzgi, 1986; Mert, 2009; Sarıçoğlu, 2002; Tekin, 1988 kaynaklarından yararlanılmıştır.

Gelişmiş bir misyonerlik teşkilatına sahip olması nedeniyle, kısa zamanda kendi doğuş mahalli olan Güney İran ve Mezopotamya sınırlarını aşarak Mısır, Anadolu, Avrupa ve Asya içlerine kadar ulaşan Maniheizm, 4. yüzyılda birçok bölgede Hristiyanlığın en büyük rakibi konumuna gelmiştir. Maniheizmin, 763 yılında Böğü Han'ın bir genelgesiyle Ötüken Uygurlarının resmî dini olduğu görüşüne karşı Tayvanlı bilim adamı Liu Yitang, Uygurlar arasında bu dinin 763 yılından önce yayıldığı görüşünü savunmaktadır. Ona göre, Maniheizm İran'da yasaklandıktan sonra III-VII yüzyılları arasında tüccarlar vasıtasıyla Moğolistan'da yaşamakta olan Uygurlar arasına yayılmıştır. 763 yılında Böğü Han Loyang'dan dört tane Mani rahibini beraberinde getirmeden önce, Uygurlar Mani dinini biliyorlardı. Dört rahibin gelmesiyle bu din, Uygurlar arasında daha yaygın hâle gelmiş ve sonunda Uygurların devlet dini olmuştur. Maniheizmi Soğdlu tüccar ve misyonerler vasıtasıyla öğrenmiş olan Uygurların Budizmi olduğu gibi, bu dini de siyasî ve kültürel mülahazalarla kabul ettiklerini, bu hususta Çin'in kültürel nüfuz sahasına girmemeyi ön plana aldıklarını söylemek mümkündür. Uygurlarca kabul edilen Maniheizm, Ortodoks bir Maniheizm değil, onun "Dinaveriye" mezhebidir. Mani dininin resmen kabulünden sonra, Uygur merkezine kadınlı erkekli seçkin rahiplerden oluşan heyetler gelmiş, Maniheizm dünyasında Kağanın ve Uygurların şöhreti artmıştır. Bu arada Böğü Kağan bir adım daha ileri giderek Mani dininin Çin'de de yayılması için teşebbüse geçmiştir. 768 tarihinden itibaren Uygur kağanı Çin imparatorundan Çin'de Mani dininin yayılması için bir kararname çıkartmayı başarmıştır. Uygurlar Mani dinini o kadar çok benimsemişlerdir ki bu dinin Çin'de de yayıcısı ve koruyucusu olmuşlardır. Birçok defa Uygur elçileri T'ang imparatorluğunun sarayında, Çin'e yerleşmiş veya yerleşecek olan Maniheizm toplulukların koruyuculuğunu üstlenmişlerdir. Mani dininin resmi din olarak kabul edildiği Ötüken Uygur Devleti, diğer bir Türk Devleti olan Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkılınca Uygurlar, kitleler hâlinde yurtlarını terk ederek, Çin sınırlarına ve daha ziyade zengin ticaret merkezlerinin bulunduğu İç Asya'ya, Beşbalık, Turfan, Hoço gibi bölgelere göç etmişlerdir. Bütün bu olaylar gösteriyor ki, Mani dini Orta Asya'da Uygur devletlerinin siyasî desteği ile ve yine Uygurlar vasıtasıyla yayılmış, onların siyasî güçleri azaldıkça da Mani dini Orta Asya'daki etkisini kaybederek yerini Budizme terk etmiştir. 6. yüzyıldan sonra batıda, 12. yüzyıldan sonra Asya'da gerilemeye başlayan

Maniheizm, Mezopotamya ve İnan'ın 7. yüzyılda Müslümanlarca fethedilmesiyle doğduğu bu bölgede zamanla yok olmuştur.

Mani dini ile birlikte bu dinin yayıcıları olan Soğdların alfabelerini de alan Uygurlar, bu yeni yazı sayesinde millî bir edebiyat geliştirerek, Türk edebiyatı için çok kıymetli eserler ortaya koymuşlardır. Uygurlar bu yeni dinin tesiriyle edebiyatta, sanatta ve medeniyette çok ileri seviyelere gelmeyi başarmışlardır.

E) Nesturî Hristiyanlık

VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın başlarında Hristiyan dininin Nesturî mezhebi Doğu Türkistan bölgesine kadar gelmiştir (Gayratcan 1998'den akt: Abudukelimi, 2006, s. 53).

Nesturîlik (Nastoryanizm, Nesturi Kilisesi) Hristiyanlıkta İsa Mesih'in şahsiyle ilgili tartışmalarda, İsa'da iki ayrı şahsiyetin, yani ilahi ve insani şahsiyetlerin, yan yana birbirine karışmaksızın varlığını sürdürdüğü görüşüne dayalı Diyofizit akideyi savunan İstanbul patriği Nestoryus taraftarlarının oluşturduğu akımdır. Nestoryus ve onu izleyenlerin akidesi, 431 Efes Konsili'nde alınan, İsa'nın tek kişilikli ve iki tabiatlı olduğu görüşüyle reddedilmiştir. Bu konsil sonrası özellikle Suriye bölgesinde ve İnan sınırlarında yaşayan Nesturîler ayrı bir kilise hareketi başlatmışlar ve sonraki dönemlerde Urfa (Edessa), Nesturîliğin merkezi hâline gelmiştir. 6. yüzyıldan itibaren ise Nesturîlik Arabistan, Hindistan ve Çin'e yayılmaya başlamıştır (Gündüz, 1998, s. 279).

Çin'e yayılan Nesturîlik, daha önceleri yayılan Budizm ve Maniheizm gibi, önce Uygur bölgesine yayılmış, sonra Çin'e taşınmıştır. İlk dönemlerde Hristiyan misyonerliği yapanlar genellikle Süryaniler olmuş, doğuda bu dinin Uygurlar arasına yayılmasını sağlayanlar ise, ticarete yetenekli olan Soğdlu tüccarlar olmuştur. Dolayısıyla Nesturîliğin, İpek Yolu'nda yürümüş olan kervanlar, misyonerler vasıtasıyla, Uygur şehirlerinden, yani, Baktriye'nin Belh'ten, Bedehşan, Pamir, Taşkurğan, Hoten'den geçerek, Çin'in başkenti Çang'en'e (günümüzdeki Şi'an) ulaştığı bilinmektedir. Çince kaynaklar "Tang Sülalesi döneminde, Moğol yaylasında yaşayan Uygurlar arasında Maniheizmin yayıldığı, fakat Kaşgar ve Yedisu civarında yaşayan Uygurların Hristiyanlığa inandığını" söylemiştir (Liu Yi-tang, 1975, s. 467-468).

2.4.6. Ötüken Uygurlarının Öncesinde ve Turfan Uygurlarının Sonrasında Türk Dili ve Edebiyatı

“Bana kalırsa, hem geçmişteki olayları hem de günümüz Türklerinin çok eski atalarının ulaştığı hayret verici başarıları derinliğine kavramalıyız ki, onlar tarihte ilk kez birleşik bir devlet kurdular ve torunlarına ilk edebî metinleri miras bıraktılar” (Nasilov, 2010, s. 569).

Uygurlar Moğolistan’dan Turfan ve Tarım bölgelerine göç edip bir yandan yerleşik hayata başlarken bir yandan da her alanda, Türk kültür ve medeniyetinin en önemli devirlerinden birini başlatıyorlardı. Gerçekten de Uygur Kağanlığı dönemi Türk siyasî tarihinin olduğu kadar Türk kültür ve edebiyatının da en parlak dönemlerinden biridir. Öyle ki bu dönemde Uygurlar çok büyük şehirler kurmuşlar, diğer devletlerle ticarî ilişkilerde bulunmuşlar ve birçok konuda onları etkilemiş ve onlardan etkilenmişlerdir. Bu dönemde yetişen Uygur politikacıları, devlet adamları ve komutanları, dönemin diğer birçok büyük devletinin idarî, siyasî ve askerî birimlerinde görev almışlardır. Diğer taraftan edebî alanda günümüz çağdaş insanını bile hayretler içerisinde bırakan, estetik öğeler ve çok derin anlamlar içeren eserler verilmiştir. Tekin (1976), Ötüken Uygurları Döneminde dünya siyasetinde hâkim ve nâzım bir rol oynayan Uygurların Turfan Uygurları Döneminde ise kültür ve medeniyet bakımından dünyada birinci derecede bir güç olarak Moğol devrine kadar hüküm sürdüklerini belirtmektedir. Akyüz (2004) ise Uygurların, bilgi ve kültür düzeyleri yükseldiği için yüzyıllarca çeşitli Türk ve yabancı devletlerin saraylarında kâtiplik, bürokratik, danışmanlık, tercümanlık, öğretmenlik ve kültür elçiliği yaptıklarını vurgulamaktadır. Aynı konuya ilişkin olarak Çağatay (1943) ise şunları kaydetmektedir:

Hafriyatlarda Hoçu’dan çıkarılan sanat eserleri eski Uygurların muazzam bir sanat kültürüne sahip olduklarını ispat etmiştir. Helenistik esastaki komşu Baktırya kültürünü Uygurlar da benimsediler. Üstelik ipek ticareti yolları, tüccarların gittikleri ve geçtikleri memleketlerden getirdikleri servet ve sanat eserleri ile beraber yeni yeni medenî ve fikrî ilhamlar, dil sahasında da yeni kelimeler getiriyordu. Bu parlak devir 840 senesine kadar her cihetten gittikçe yükselen bir şekilde inkişaf ediyor. Bu tarihte Uygur Devleti’nin doğu kısmı Moğolistan, Kırgızlar tarafından istila ediliyor. Fakat asıl Türk Uygur Devleti Çingiz devrine kadar yaşıyor. Buradaki kültür hayatı 10. yüzyıla

kadar hiç sarsılmadan devam edebilmiş ve bu mümbit ve zengin Türk memleketi mamur bir hâle gelmişti.

Bu anlamda Gabain'in (1988, s. 328) Uygurların yazı kültürüne ilişkin olarak söyledikleri de Uygurların edebî alandaki seviyelerini göstermesi bakımından anlamlıdır:

Hoço Türkleri maddî refah olmaksızın imkânsız bulunan yazı kültürünü olgun bir tarzda işlemişler, yabancılardan aldıkları yazıları çok ince fonetik hisler ile dillerine uydurmuşlardır. Onlardaki çeviriciler, güç teolojik veya filozofik metinlerin hiçbirinden yılıp ürkmemişlerdir. Meslek deyimlerini yabancı kelimeler olarak almışlar yahut çok kere de meslek deyimleri için çok uygun özel kelimeler bulmayı başarmışlardır.

Her alanda çok ileri seviyelere gelmiş böyle bir medeniyet elbette ki bir anda oluşmamıştır. Böyle bir kültürün ve medeniyetin oluşumunun binlerce yıllık bir geçmişi ve birikimi gerektireceği aklîselim herkesin mâlumudur. Zaten bütün devletler hatta bütün insanlık tarihi kendilerinden önce yaşamış olan atalarından kalan mirasın üzerine bir şeyler ekleyerek yollarına devam etmişler ve elde ettikleri tüm birikimleri de tıpkı atalarının yaptığı gibi kendi gelecek nesillerine miras bırakarak tarihteki yerlerini almışlardır. Bununla ilgili olarak Özyetgin (2006), II. (Kök)türk Kağanlığı'nın yıkılışından sonra Türk Kağanlığı'nın başına geçen Uygurların, devletlerini (Kök)türk Kağanlığı'nın sahip olduğu miras üzerine kurduklarını belirtir. Koç (2002) ise konuyla ilgili olarak şunları söylemektedir: Eski Türkçenin XIII. yüzyıla kadar Türk topluluklarının ortak yazı dili olmasını sağlayan, hiç şüphesiz, yüksek Uygur kültürü ve edebiyatıdır. Uygurlar; Türk dilini, şiirde, masal ve hikâyelerde, resmî yazışmalarda, en karmaşık çeviri eserlerde ustalıkla kullanmış; onu, her bakımdan yeterli bir yazı dili düzeyine çıkarmışlardır. Türkçe, (Kök)türkler ve Uygurlarca bir sanat dili inceliğine ve zenginliğine kavuşturulmasaydı XI. yüzyılda *Kutadgu Bilig* gibi ölümsüz bir eser ortaya çıkamazdı. Bu nedenle Uygur kültürü, medeniyeti, sanatı, mimarisi ve edebiyatını daha iyi anlayabilmemiz için öncelikle Uygurlara atalarından kalan mirası ve Uygurların torunlarına bıraktıkları mirası bilmekte fayda vardır.

2.4.6.1. Ötügen Uygurları öncesinde (başlangıçtan 8. yy. ortalarına kadar) Türk dili edebiyatı

Uygurlar öncesindeki döneme ait arkeolojik bulguların, yazıtların, damgaların vb. öğelerin az olması sebebiyle Türk yazı dilinin ve edebiyatının başlangıç tarihiyle ilgili çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Esasından bazı bilim adamlarının bu konuyla ilgili ilgi çekici gayretleri Alyılmaz (2004, s. 1) tarafından şöyle ifade edilmektedir:

Türk kimdir? Türkler'in tarihi ne kadar eskidir? (Kök)türk öncesinde bir Türk tarihinin varlığından söz etmek mümkün müdür? Türkler ne zaman yerleşik hayata geçmişlerdir? Türklerin kendilerine ait bir kültür ve medeniyetleri, yazıları var mıdır? Türk yazısının ortaya çıkışı ve gelişimi ne kadar geriye götürülebilir? Türk dilinin ve edebiyatının en eski belgeleri (Kök)türk yazıtları mıdır?

Türkoloji alanında araştırma ve inceleme yaparak yukarıdaki soruların cevaplarını arayan bilim adamlarının bir kısmının (özellikle yabancı Türkologların), Türklerin, Türk dilinin, Türk kültür ve medeniyetinin tarihi söz konusu olduğunda, bu tarihi (Kök)türklerden öteye götürmemek için âdeta gayret sarf ettikleri; bir kısmının ise, Türk tarihini Sakalar'ın ve Hunlar'ın tarihiyle de irtibatlandırıp milattan öncesine taşıdıkları bilinmektedir. Tarihî gerçeklerin objektif olarak dikkatlere sunulması, ancak ve ancak bilimsel araştırma ve incelemeler sonucunda elde edilen bilgi, bulgu ve belgelerle mümkündür. Aksi takdirde bilim ve tarih adına yazılanlar, hikâye, masal, efsane ve mitoloji ürünü olmaktan öteye gidemez.

Aynı konuya ilişkin olarak Ölmez (2003) ise şunları söylemektedir:

Son yirmi – yirmi beş yılda yapılan yayınlara bakılınca Türklerin Anadolu'ya günümüzden birkaç bin yıl önce geldiklerine, hatta bugün Anadolu'da konuşulan kimi dillerin en eski Türkçeye dayandığına ilişkin çalışmalar Türkologlarca ya görmezden gelinmiş, görmek istenmemiş ya da günün şartları gereği öyle olması gerektiği kabul edilmiştir. Oysa hiçbir dönem ve coğrafyada bilim dışı görüşler günün şartları çerçevesinde değerlendirilmemelidir. Her ne kadar bu tür yayınları düzeltmek vakit, mesai kaybı olacaksa da!

*İslâm Ansiklopedisi'*nin Türkler maddesinde verilen bilgilere göre Hunların dili Türkçedir. Hunların dilinin Türkçe olup olmadığı da bilim adamlarınca uzun süre

tartışıldı. Elimizde bu döneme ait yazılı bir metin yoksa da, Çin kaynaklarında geçen adlar, sanlar ve sözcükler, bize, Türkçenin Asya’da Hunlar tarafından konuşulduğunu kanıtlamaktadır. Yapılan birçok araştırma ve elde edilen birçok bulgu bu yöndedir. Asya Hunlarının en azından yönetici boylarının Türk, dillerinin Türkçe olması, Türkçenin yaşını bir anda *M.Ö.* VIII. yüzyıla taşımaktadır. Ne var ki, bu tarih de Türk dilinin başlangıcı olamaz. Bu konuya ilişkin olarak birçok kanıtın olduğunu söyleyen ve bunlardan bir kısmını “*İslamıktan Önce Türk Dili ve Edebiyatı*” (2002) adlı eserinde paylaşan Koç, sonuç bölümünde şunları söylemektedir:

“Türk dili en az Sümerceye kadar uzanan bir dildir. Türkçenin apaçık görülen bu yaşı, Türk tarihinin başlangıcına da ışık tutmaktadır. Türk tarihini Hunlarla başlatmak, bağışlanamaz bir yanlış tutumdur. Çünkü Türk tarihi Sümer tarihiyle başlar” (Koç, 2002, s. 66).

Sümerce ile Türkçe arasındaki ilişki üzerine çalışmalar yapan Tuna (1994, s. 289) araştırmaları sonucunda ulaştığı bulguları şöyle ifade etmektedir:

Sümerlerle Türkler arasında dil bakımından tarihî bir ilgi bulunduğu hususu tespit edilen 168 kelime ve gerekli açıklamalarla ispatlanmıştır.

Türklerin en az *M.Ö.* 3500’lerde Türkiye’nin doğu bölgesinde bulunduğu tespit edilmiştir.

Türk dilinin zamanımızdan 5500 yıl önce müstakil ve iki kollu bir dil olarak varlığı ispatlanmıştır. Eğer doğuştan, Sümerlerle temasa geldikleri zamana kadarki çözülme hızı sabit ise, İlk Türkçe veya Ana Türkçenin muazzam bir zaman önce yaşamış olması gerekir. Bu sonuç, benim 1978 yılı sonunda tamamlayıp 1983 Ağustosunda yayımladığım “Altay Dilleri Teorisi” adlı çalışmamda, Türk dilinin archeology ve glottochronology araştırmalarından hareketle, ileri sürdüğüm “yaşı, en pinti hesaplara göre 8500’dür” (s. 52-55) ifademle karşılaştırılabilir. Şimdi bu rakam doğrulanmaktadır. Çünkü Ana Türkçeden Ana Doğu ve Batı Türkçesine kadar geçen zamanı da hesaba katarsak, bu devreden zamanımıza kadar geçen 5500 yılın ikiye katlanması mümkündür.

Bugün yaşayan dünya dilleri arasında, en eski yazılı belgelere sahip olan dil, Türk dilidir. Bunlar, çivi yazılı Sümerce tabletlerdeki alıntı kelimelerdir.

Aynı konuya ilişkin olarak Alyılmaz (2004, s. 1-2), ise “Bugün Asya ve Avrupa kıtalarındaki birçok ülkenin sınırları içinde kalan topraklardaki hem kaya üstü tasvirler, bengü taşlar (tasvirli, damgalı ve yazılı taşlar), kurganlar, anıt mezar külliyeleri, arkeolojik buluntular ve şehir kalıntıları hem de paralel tarihî kaynaklar, Türk milletinin tarihini Sakalar’ın, Hunlar’ın tarihiyle irtibatlandırmaya ve milattan öncesine taşımaya açıkça imkân verdiğini” belirtmektedir.

Yine bu konuya ilişkin olarak Alyılmaz (2011, s. 27) başka bir yazısında şunlara dikkat çekmektedir:

Kazakistan’da Esik Kurganı’nda ortaya çıkarılan Altın Elbiseli Adam’a ait eşyalar arasındaki gümüş tas üzerinde bulunan ve 26 karakterden oluşan Esik yazıtı, “bugün için” “(Kök)türk harfli en eski yazıt” olarak gösterilebilir. “Esik yazıtı” hem ait olduğu kurganın hem de Altın Elbiseli Adam’a ait diğer eşyaların özelliklerinden hareketle *M.Ö. V-VI.* yüzyıllara tarihlendirilmektedir.

Konunun uzmanlarınca Talas yazıtları içinde değerlendirilen ve literatüre “Talas Çubuğu”, “VII. Talas yazıtı”, “Talas 7 (T7)”, adlarıyla geçen yazıttaki “(Kök)türk yazısına ait karakterlerin Esik’tekilerle büyük benzerlik gösterdiğini; bu yazıtların birbirleriyle yakın dönemlerde yazılmış olabileceğini kaydetmek gerekir.

Kırgızistan’da, Kazakistan’da ve Moğolistan’da son yıllarda Cengiz Alyılmaz ve Karcaubay Sartkucauli başkanlıklarındaki ayrı ekipler tarafından yapılan yüzey araştırmalarında (Kök)türk harflerinin Esik yazıtında, Talas Çubuğu’nda kullanılan şekilleriyle yazılmış (Saka ve Hun dönemlerine ait olmaları kuvvetle muhtemel) yeni yazıtlar tespit edilmiştir. Yeni bulunan yazıtlar, paleografik açıdan hem Orta Asya’daki (özellikle de Kazakistan’daki Saka dönemine ait kullanım eşyaları üzerine yazılmış) yazıtlarla hem de Kafkaslar’daki, Balkanlar’daki ve Avrupa’daki yazıtlarla büyük benzerlikler göstermektedir. Söz konusu paleografik benzerliklerle birlikte diğer tarihî eserler, kalıntılar, arkeolojik bilgi, bulgu ve belgeler anılan coğrafyalarda daha önce yaşamış olan boyların (Sakaların, Hunların, Vusunların, Avarların, (Kök)türklerin, Peçeneklerin, Hazarların, Türgişlerin, Oğuzların...) birbirleriyle olan ilişkilerini / bağlarını ortaya koyması bakımından da önemlidir.

Barutcu Özönder (2002 a) ise Kazakistan’da Esik Tas kurganından çıkarılan bir gümüş kap üzerindeki 26 karakterden oluşan ve *M.Ö. V.-VI. yüzyıllara* ait yazıtın, Türk dilinin tarihini bir bin yıl daha geriye götürdüğünü vurgulamaktadır.

Dili düşüncenin evi olarak gören Tepeli (1997) ise bu düşünce evlerinin en mükemmellerinden biri olan Türkçenin eski ve köklü dillerden biri olduğunu vurgulamaktadır.

Alyılmaz, bazı araştırmacılar tarafından Türk yazı dilinin ilk örnekleri olarak gösterilmeye çalışılan ve üzerinde en çok araştırma ve inceleme yapılmış olan Orhun yazıtlarının edebî yapısı ve üslûbu hakkında şunları kaydetmektedir:

Türk kağan ve kumandanları tarafından taşlara kazınan ve “ait oldukları dönemin resmî tarihleri” olma niteliği taşıyan yazıtlar, “giriş”, “gelişme” ve “sonuç” bölümleri bulunan mükemmel edebî yapıya sahiptirler. Bazen “nutuk” bazen de “otobiyografik” tarzın hâkim olduğu söz konusu edebî metinlerin (yazıtların) “giriş” bölümlerinde Türk kağan ve kumandanlarının kendilerini tanıttıkları ve kendilerine kadar olan dönemin tarihî hadiselerini naklettikleri; “gelişme” bölümünde kendi dönemlerinde meydana gelen hadiseleri ve yaptıkları hizmetleri ayrıntılı bir şekilde dikkatlere sundukları; “sonuç” bölümünde ise, âdeta genel bir değerlendirme yapıp gelecek kuşaklara öğüt verdikleri görülür (Alyılmaz, 2004, s. 9).

Alyılmaz (2004, s. 9), yazıtların dil özellikleriyle ilgili sözlerine şöyle devam etmektedir:

Bir dilin iletişim dili olmasının yanı sıra, eş anlamlı, zıt anlamlı, çok anlamlı kavram işaretleri ve deyim, vecize, atasözü seviyesinde anlamlı dil öğeleri üretebilmesi, edebiyat ve sanat dili hâline gelebilmesi için en az 2-3 bin yıllık bir geçmişe ve birikime sahip olması gerekir. Eş anlamlı, zıt anlamlı, çok anlamlı kavram işaretleri, unvanlar, deyimler, vecizeler, atasözleri, benzetmeler, anımsatmalar, yinelemeler, vurgulamalar, alıntılar, kalıplaşmış cümle formları... bir dilin gelişmişliğinin en büyük tanıklarındır. Mesajın her seviyedeki okuyucuya / alıcıya etkili ve vurgulu bir şekilde ulaşmasında da önemli rol oynayan deyim, vecize, atasözü seviyesindeki kalıplaşmış dil öğeleri ve bunların yapımında kullanılan edebî dile ait kavram işaretleri, eski Türk yazıtlarında (özellikle de Köl Tigin, Bilge Kağan ve Bilge Tonyukuk yazıtlarında) son derece ustaca kullanılmıştır. Zira Türk kağan ve

kumandanlarının kendi hayat hikâyelerinden ve yaşanan tarihî hadiselerden bahsederlerken, edebî dilin bütün imkânlarından yararlandıkları görülür.

Aynı konuya ilişkin olarak Özyetgin (2006, s. 5) ise şunları kaydetmektedir:

Türkçenin yazılı metinlerle bilinen en eski devresi Eski Türkçe olarak adlandırılmaktadır. Eski Türkçe dönemi kendi içinde uzun bir dönemdir. Bu dönem bugünkü bilgilerimiz ışığında Türk dilinin en eski yazılı belgelerinin bulunduğu devreyi kapsamaktadır. Bu dönem ayrıca Türkçenin işlek bir yazı dili olarak kullanıldığını da belgelendirebildiğimiz en eski dönemdir. Bu döneme ait yazılı belgeler incelendiğinde, yazı dilinin tarihinin, edebî dil olarak çok eskilere kadar gittiği açıkça görülmektedir.

(Kök)türkçenin tıpkı Uygurca gibi bir yazı dili olduğunu vurgulayarak söze başlayan Aksan ise kendisinin “ileri ögeler” olarak adlandırdığı bazı sözcükleri örnek vererek şunları söylemektedir:

Daha önce de örneklerini verdiğimiz bu sözcüklerin çokluğu, (Kök)türk evresinin – bazılarının düşündüğü gibi – Türkçenin yazı diline dönüşmesinin hemen sonrasına ait bir dönem olmadığını, yerleşmiş, eskimiş bir yazı diline tanıklık ettiğini gösterdiğini sanıyoruz. Bu türden çalışmalarla varılacak sonuçlar dilimizin eskiliğine ışık tuttuğu gibi Türkçenin, Altay dilleri arasındaki yakınlıkların bir akrabalığa değil, bir kültür birliğine dayandığı yolundaki görüşleri zayıflatacak kadar eskiye gittiğini, dolayısıyla aradan, akrabalığın ortaya konmasını güçleştiren çok uzun bir sürenin geçmiş olduğunu gösteren ipuçlarıdır, sanıyorum (Aksan, 1983, s. 21).

Yazıtların dil ve edebî yapısıyla ilgili çalışmalar ve incelemeler yapan bir diğer isim ise René GIRAUD’dur. “René GIRAUD’nun *L’Inscription de Bain Tsokto (Paris, 1961)* adlı yapıtında Tonyukuk yazıtının metrik açıdan incelendiği, satırların, tümcelerin hece sayısı bakımından çözümlenmeye çalışıldığı görülmektedir. Yazıtta hece sayısı yönünden birbirine koşut parçalar, ritmik ögeler bulan araştırmacı, anlatımdaki şiir niteliğine dikkati çeker. (s. 123-137). Yazar, *L’Empire des turcs célestes (Paris, 1960)* adlı kitabında da (Kök)türk yazıtlarının anlatım özellikleri üzerinde durur” (Aksan, 1983).

Runik harflerle yazılı Orhun abidelerinin dili yeteri kadar işlenmiş bir dil olarak kabul edilebilir. Bunu kanıtlayan, konuşma düsturlarının ve kelime birleşmelerinin bol

çeşitliliğidir. Dil düsturlarının zenginliği ve bolluğu Runik abideler dilinin folklor dili ve halk hukukunun diliyle sıkı sıkıya bağlı olduğunu gösteriyor (Tenişev, 1986).

Yukarıda yazıtların dil ve edebî özelliklerine ilişkin söylenenlere örnek olarak, yazıtlardan şu misaller verilebilir:*

türük oguz begleri bodını bunu eşiding üze tengri basmasar asra yir telinmeser türük bodun ilingin törüingin kim artatı udaçı erti türk bodun ertın ökün: Türk Oğuz beyleri milleti işitin: Üstte gök çökmedikçe, altta yer delinmedikçe, ey Türk milleti, senin ilini töreni (devletini, düzenini) kim bozabilecekti? Türk milleti aklını başına topla, aslına dön! KT D 22-23

türük begler bodun bunu eşiding türük bodun tirip il tutsıkingın bunta urtum yangılıp ölsikingın yime bunta urtum: Türk beyleri ve milleti bunu işitin: Türk milletinin derlenip toparlandığında (birlik olduğunda) (güçlü) devlet olacağını buraya kazıdım; yanıldığında (birlik beraberlik içinde olmadığını da) öleceğini de yine buraya kazıdım. KT G 10-11

yagımız tegre oçuk teg erti biz aş teg ertimiz: Düşmanlarımız etrafımızda ocak gibi; biz de (bu ocağın üzerinde) aş gibi idik. T 8

neng yılsıg bodunta üze olurdım içre aşsız taşra tonsuz yabız yablak bodunta üze olurdım tigin iki şad inim kööl tigin birle sözleşdimiz kangımız eçimiz kazanmış bodun atı küsi yok bolmazun tiyin türük bodun üçün tün udımadım küntüz olurdım inim kööl tigin birle iki şad birle ölü yitü kazgantım ança kazanıp biriki bodunug ot sub kılmadım: Zengin milletin üzerine kağan olmadım. (Tam aksine) karnı aç, sırtı çıplak kötü ve perişan (durumdaki) milletin üzerine kağan oldum. Prens iki şad (ve) kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın (ve) amcamızın kazanmış oldukları milletin adı sanı yok olmasın diye Türk milleti için gece uyumadım; gündüz oturdum; kardeşim Köl Tigin ve iki şad ile birlikte ölesiye yitesiye (çalışıp) kazandım. Böyle kazandığım için birleşik milleti ateş (ile) su (gibi birbirine düşman) etmedim. BK D 21-22

Bu örneklerin ve bunlar gibi daha yüzlerce örneğin, bazı araştırmacılar tarafından Türk dilinin ilk yazılı eserleri olarak gösterilen Orhun yazıtlarının aslında

* Verilen örneklerin orijinaleri ve Türkiye Türkçesine aktarımları Alyılmaz (2004)'ten alınmıştır.

Türkçenin ilk yazılı eserleri olmadığını açıkça gösterir nitelikte olduğunu belirten Alyılmaz (2004), bilim adamlarınca gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve araştırmalar sonucu elde edilen bilgi, belge ve bulguların Türk milletinin ve edebiyatının tarihini milattan öncesine taşımaya açıkça imkân verdiğini söylemektedir. Ayrıca Alyılmaz (2004, s. 23) Türk dilinin tarihinin eskiliğine delil olması bakımından şunları da kaydetmektedir:

“Türk Milleti’nin sosyal, siyasi, askerî, iktisadî ve ticarî ilişkide bulunduğu akraba, dost ve komşu milletlerin (Sümerlerin, Çinlilerin...) tarihî kaynaklarında, yazılı belgelerinde Türkçe kökenli kelimelerin bulunması da, dilimizin tarihinin eskiliğine ve kullanım alanının genişliğine tanıklık etmektedir.”

2.4.6.2. Uygur dönemi sonrasında (Karahanlı dönemi) Türk edebiyatı*

Kendi içerisinde üç döneme ayrılan eski Türk edebiyatı ve şiirinin (Kök)türklerden ve Uygurlardan sonra gelen son safhası ise Karahanlı dönemi edebiyatı ve şiiridir.

Asıl merkezi Doğu Türkistan’daki Kaşgar şehri olan Karahanlı Devleti, 840-1212 yılları arasında hüküm sürmüş ilk Müslüman Türk devletidir. Tıpkı Uygurlarda olduğu gibi Karahanlılar da kendi dönemlerinde kültür ve medeniyet bakımından oldukça ileri bir seviyede idiler. Bu gelişmişliğin kendini gösterdiği en önemli alanlardan birisi de hiç şüphesiz dil ve edebiyat idi.

Karahanlıların 10. yüzyıl ortalarında tamamıyla Müslüman olmalarından sonra özellikle Doğu Karahanlıların başkenti Kaşgar aynı zamanda önemli bir Türk-İslâm kültür merkezi konumuna gelmiştir. İslâmî Türk edebiyatının ilk eserleri de 11. yüzyıl ortalarında burada yazılmıştır. Bunlar, Yusuf Has Hacib’in 1069 yılında tamamladığı *Kutadgu Bilig* adlı 6645 beyitlik büyük manzum eseri ile Yusuf’un çağdaşı büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğüdür. Edip Ahmed Yükneki’nin *Atebetü’l-Hakayık* adlı dinî-ahlakî küçük manzum eseri de büyük bir ihtimalle 12. yüzyıl sonlarında yazılmıştır. Bu dönem içerisinde incelenmesi gereken başka bir önemli eser ise Hoca Ahmed Yesevî’nin *Divan-ı Hikmet* adlı eseridir.

* Bu bölüm hazırlanırken Akkoyun, 2008; Banarlı, 1983; Caferoğlu, 1972; Eraslan, 1983; Hacıeminoğlu, 2003; Kaya, 2009; Koç, 2002; Özyetgin, 2006; Tekin, 1986, 1989 ve Üşenmez, 2008 kaynaklarından yararlanılmıştır. Bu bölümde geçen Karahanlı Dönemi eserlerinden verilen örnek metinler ise Tekin (1986)’dan alınmıştır.

Bu eserler arasında Kaşgarlı'nın yazmış olduğu *Divanü Lûgat-it-Türk* yabancılara Türkçe öğretimi için yazılmış, bilinen ilk eser olması sebebiyle öne çıkmaktadır.

Divanü Lûgat-it-Türk, Türklerin Orta Asya'dan Avrupa ortalarına, Kuzey Buz Denizi'nden Büyük Okyanus'a ulaştıkları coğrafyada nüfuz sahibi oldukları bir dönemin eseridir. Bu şartlarda Türklüğün ve dolayısıyla Türkçenin bu coğrafya halkları üzerinde önemli bir etkisinin olacağı muhakkaktır. Hâkim dil olarak Türkçenin kullanılması gerçeği, bu dili öğrenme zarureti doğurmuştur. İşte *Divanü Lûgat-it-Türk* bu zaruret neticesinde yazılan ve günümüze kadar ulaşan ansiklopedik sözlük diye nitelendirilen bir eserdir.

1077 yılında tamamlanan eser dönemin Abbasi halifesi Ebü'l-Kasım Abdullah'a sunulmuştur. Eserin tam ismi “*Kîtâbu Divanü Lûgat-it-Türk*”tür. Eser, yazıldığı yer dolayısıyla ve dönemin Abbasi halifesine sunulması sebebiyle Araplara Türkçeyi öğretmeyi ve Türk kültürünü tanıtmayı amaçlar. Bundan dolayı Kaşgarlı eserini Arapçanın hece harfleri sırasına göre düzenlemiş ve o dönem Arap edebiyatında gelenek olduğu üzere, herhangi bir konuyu açıklarken söylediklerini desteklemek için ayetlerden, hadislerden, vecizelerden ve şiirlerden örnekler vermiştir.

Divan içine aldığı zengin dil malzemesi ve serpinti halindeki gramer kuralları yanı sıra o günkü Türk toplumunun bütün kültür malzemesini içermektedir. Halk arasında yaşayan asılsız inançlardan dinsel kanılara, Türk boylarının bozkır edebiyatı örneklerine, atasözlerine, deyimlerine, destanlarına, ağıtlarına, av töreni türkülerine, hikmet ve vecizelere değin her çeşit örneğe yer verilmiştir. Bunun dışında ayrıca o günün Türk dünyası hakkında fikir verebilmek amacıyla esere bir harita eklenmiştir. En ufak inceliklerin bile üzerinde duran Divan iç zenginliği ve dolgunluğu yönünden, dünya edebiyatında eşine rastlanmayan tek eserdir.

Dilbilimciler her fırsatta Divan'ın sıradan bir sözlük olmadığını belirtirler. Divan sıradan bir sözlük değildir. Çünkü o, yazarının üstün şahsiyeti ve birçok alandaki geniş bilgisi dolayısıyla 11. yy. Türk kültür ve tarihini pek çok yönleriyle aydınlayabilen bir kaynak eserdir.

Karahanlı Türkçesinin ve Türk dilinin en önemli eserlerinden olan *Divânü Lügâti't-Türk*'te ortalama sekiz bin (8000) maddelik kelime yer almaktadır.

Eserin müellifi Kaşgarlı Mahmut çalışmasına sadece yaygın olarak kullanılan sözleri aldığını belirtmiştir. Bir başka ifade ile Kaşgarlı Mahmut, fazlaca kullanılmayan Türkçe sözleri çalışmasına almamıştır. Ayrıca dönemin diğer eserlerinde yer alan Arap ve Fars kökenli kelimeler *Dîvân*'da yer almamıştır. *Dîvânü Lügâti't Türk*'te yabancı kaynaklı kelime olarak az sayıda Çince, Moğolca, Soğdakça kelimeler yer almaktadır. Öyleki bu kelimeler o dönem içerisinde Türkçe sayılan yani Türkçeleşmiş sözlerdir. Kaşgarlı Mahmut'un kullandığı kelimeler "Karahanlı Türkçesi" diye tabir edilen Türk dili devresinin kelimeleridir. Fakat esas itibarı ile Kaşgarlı Mahmut tafsilatlı bir dil çalışması yaptığı için bazı Türk boylarının ağızlarında kullanılan kelimeleri de bu meşhur eserine yansıtmıştır (Üşenmez, 2008, s. 248-249).

"Kâşgarlı Mahmud, meşhûr eserine halk arasında fazla kullanılmayan kelimeleri almadığını belirtmiştir. Ayrıca Müslüman olmayan Türk boylarından da kelimeler almamıştır" (Özkan, 2004: 68). Bu durum göz önüne alındığında Türk dilinin o devirdeki kelime sayısının, söz varlığının daha fazla olduğu söylenebilir.

Divanü Lûgat-it-Türk bir gramer ve sözlük olmasına rağmen eserde kullanılan edebî metinler tam bir kültür hazinesidir. Kaşgarlı'nın eserinde kullandığı üç yüze yakın dörtlük şeklindeki manzum parçalar ve çok sayıdaki atasözü divanın tam bir halk edebiyatı antolojisi olduğunu gösterir. Türk halk şiirinin bize kadar gelebilen en eski örnekleri büyük Türk dilcisi Kaşgarlı Mahmud'un 1072-1074 yılları arasında yazmış olduğu *Divanü Lûgat-it-Türk* adlı ünlü Türkçe-Arapça sözlüğünde bulunan manzum parçalar, başka bir deyişle, daha uzun türlü manzumelerden seçilmiş dörtlük ve beyitlerdir. Kaşgarlı Mahmud, bilindiği gibi, bazı Türkçe kelimelerin Arapça karşılıklarını verdikten sonra bunları kanıtlamak amacıyla ya bir atasözü veya manzum bir parça, dörtlük veya beyit zikreder. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te anılan atasözlerinin toplam sayısı 289, manzum parçalardaki toplam dize sayısı ise 764'tür. *Divanü Lûgat-it-Türk*, bu nedenle, yalnız Türk dili tarihi bakımından önemli bir sözlük veya sadece Türk dili araştırmacılarının başvuracağı bilimsel bir kaynak olmayıp aynı zamanda Türk edebiyatı araştırmacılarının da yararlanacağı ve sık sık başvuracağı zengin ve eşsiz bir eski Türk şiiri antolojisidir.

Tüklerde ağıt geleneğinin en güzel örneklerinden biri olan ve

Alper Tonga öldi mü,
Esiz ajun kaldı mu,
Ödlek öçin aldı mu,
Emdi yürek yırtılır.(DLT, I-41)

mısralarıyla başlayan meşhur sagu, baharın tasvir edildiği

Tümen çeçek tizildi,
Bükünden ol yazıldı,
Üküş yatıp üzeldi,
Yirde kopa adrışur. (DLT, I-233)

gibi mısralar ve

Yay kış bile karıştı,
Erdem yasın kurıştı,
Çerig tutup körüşti,
Oktagalı örtüşür. (DLT, II-97)

mısralarındaki yaz-kış tartışması ve sevgi, sevgili, ayrılık konularında düzenlenmiş

Bulnar mini öles köz
Kara mengiz kızıl yüz
Andın tamar tükel tuz
Bulnap yana ol kaçar (DLT, I-60)

gibi dörtlükler *Divanü Lûgat-it-Türk*'teki manzum edebî metinlerden sadece birkaçıdır.

Karahanlı döneminin diğer en önemli eseri ise Yusuf Has Hacib'in 1069-1070 yıllarında Kaşgar'da tamamladığı ve Karahanlı hükümdarı Tabgaç Buğra Han'a, yani Hasan bin Süleyman'a sunduğu *Kutadgu Bilig* adlı eserdir.

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerden dil bakımı yönünden en sağlam eser *Kutadgu Bilig*'tir. *Kutadgu Bilig*, bilindiği gibi, 6645 beyitlik didaktik bir manzûmedir.

Eserdeki toplam kelime sayısı 2961’dir (Hacıeminoğlu, 2003). Aruz kalıbı ile yazılmış olan *Kutadgu Bilig* alegorik bir eserdir ve bir çerçeve hikâyesi içine yerleştirilmiş diyaloglar şeklinde kaleme alınmıştır. Yusuf, eserinin başında da belirtmiş olduğu gibi (353-358. beyitler), dört soyut kavramı kişileştirmiş ve kişilerin her birine uygun adlar vermiştir. *Kutadgu Bilig*’de kişileştirilen dört soyut kavram şunlardır: Köni törü (adalet), Kut (saadet, ikbal, devlet), Ukuş (akıl) ve Âkıbet (hayatın sonu). Bu dört soyut kavramı temsil eden kişiler sırasıyla şunlardır: Kün Tuğdı (hükümdar), Ay Toldı (vezir), Öğdülmiş (vezirin oğlu) ve Odgurmuş (vezirin kardeşi). Eserde bu başlıca dört karakter dışında üç kişi daha vardır. Anlamalı adlar taşıyan bu üç kişi Küsemiş (Ay Toldı başkente geldiğinde ona yardım eden), Ersig (hükümdarın mabeyincisi) ve Kumaru, yani Odgurmuş’ın mürididir.

Didaktik bir manzûme olmakla birlikte, *Kutadgu Bilig* Yusuf’un usta bir şair ve duyarlı bir sanatçı olduğunu ispatlayan dev bir eserdir. Yabancı bir ölçü olan aruza Karahanlı Türkçesini başarılı bir şekilde uygulamış, yer yer şiirselliğe ve lirizme ulaşmayı bilmiştir.

Kutadgu Bilig’deki bu şiirselliğe “Tanrı Övgüsü” adlı münacâttaki,

İ erkliğ uğan menggü mungsuz bayat

Yaramas seningdin adınka bu at

Uluğluk sanga ol bedüklük sanga

Seningdin adın yok sanga tuş tenge

Aya bir birikmes sanga bir adın

Kamuğ aşnuda sen sen öngdün kidin

beyitleri ile, “Peygambere Övgü” adlı parçadaki

Sewüğ sawçı ıdtı bağırsak idi

Bodunda talusı kişide kedi

Yula erdi halkka karangku tüni

Yaruklukı yadı yaruttı sini

Okıcı ol erdi bayattın sanga
Sen ötrü köni yolka kirding tonga

beyitleri ve eserdeki daha binlerce beyit örnek olarak gösterilebilir.

Yukarıda verilen birkaç örnekten de anlaşılacağı gibi Yusuf Has Hacib, nazım tekniğini çok iyi bilen, usta bir şairdir. Ölçü hiçbir dizede aksamıyor ve kafiyeler birçok beyitte tam, bazı beyitlerde ise yarım kafiye türündedir. Âhenk için dize içi ses tekrarlarından veya aliterasyonlu kelime gruplarından da yararlandığı görülmektedir.

Karahanlı dönemi Türk şiirinin adını ve eserini bildiğimiz başka bir temsilcisi de Edib Ahmed Yükneki'dir.

Gözleri doğuştan kör olan Edib Ahmed hakkında bildiklerimiz *Atebetü'l-Hakayık* nüshalarının sonuna başkaları tarafından yazılıp eklenmiş manzum ilavelerde verilen bilgilerden ibarettir. Bu bilgilere göre Edib Ahmed, Mahmud Yükneki adlı bir zatın oğlu olup Yüknek kasabasında doğmuştur. *Atebetü'l-Hakayık* adlı eserini sunduğu Türk beyinin adı da Muhammed Dâd İspehsâlâr Beğ'dir.

Üç yazma nüshası bulunan *Atebetü'l-Hakayık*'ın yazılış tarihi net olarak bilinmemekle birlikte eserin Karahanlılar'ın son dönemlerinde 12. yüzyıl sonları ile 13. yüzyıl başlarında, yazılmış olduğu araştırmacılar tarafından ileri sürülmektedir.

Kutadgu Bilig ölçüsü ile yazılmış olan eserin baş kısmındaki Tanrı övgüsü, Peygamber övgüsü, Dört Sahabe övgüsü, Emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Beğ övgüsü ile eserin telifinden söz eden kısım beyitlerle ve kaside tarzında, asıl eser ise aaba / ccde / eefe ... tarzında uyaklandırılmış dörtlükler hâlinde kaleme alınmıştır.

Aşağıda *Atebetü'l-Hakayık*'tan bazı örnek beyitler verilmiştir:

Sening birlikinge delil arkagan
Bulur bir neng içre deliller minge

Yok ertim yaratting yana yok kılıp
İkinç bar kılır sen mukir men munga (Tanrı Övgüsü'nden);

Aya til törüt medh ötüngil kanı
Men ertüt kılayın şahımka anı

Şahım medhi birle bezeyin kitab
Okıǵlı kişining sewinsün canı (Muhammed Dâd İspehsâlâr Beǵ Övgüsü'nden)

Bahalıǵ dinar ol biliǵliǵ kişi
Bu cahil biliǵsız bahasız bışı
Biliǵliǵ biliǵsız kaçan teng bolur
Biliǵliǵ tişi er cahil er tişi (Bilginin Faydası ve Bilgisizliǵın Zararı Üzerine)

Karahanlı dönemi edebiyatının ve şiirinin bir diǵer önemli eseri ise Ahmed Yesevî'nin *Divan-ı Hikmet*'idir.

Büyük bir şahsiyet olan Ahmed Yesevî Türk toplulukları arasında yaygın şöhreti olan sûfi bir şair ve tarikat sahibi bir mürşiddir. Türk milletinin manevî hayatında asırlarca nüfuzu devam eden Ahmed Yesevî'nin menkıbeleri ve kendine isnad edilen kerametleri Türk dünyasında öylesine yayılıp benimsenmiştir ki zamanla tarihî kimliǵi unutulup yerini menkıbevî kimliǵi almıştır. Ahmed Yesevî kadar deǵişik coğrafyalarda yaşayan Türk toplulukları arasında yaygın şöhreti olan ve bir veli mertebesine yükseltilen başka bir şahsiyet yok gibidir.

Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ahmed Yesevî “güçlü bir mederese tahsili görmüş, Arapça ve Farsçayı öğrenmenin yanında İslâmî ilimler ve tasavvufu da iyice öğrenmiştir. Devrinin birçok din âlimi ve mutasavvıfı gibi belli bir sahada kalmamış, inandıklarını ve öğrendiklerini çevresindeki halka ve göçebe köylülere anlayabilecekleri bir dille aktarmaya çalışmıştır. İslâmiyeti Türklere sevdirmek ve yerleştirmek başlıca amacı olmuştur” (Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, C.2, s. 161).

Ahmed Yesevî, Türkistan'ın geniş bozkırlarında yaşayan göçebe halk topluluklarına hem İslâmı hem tasavvufu tanıtmaya yollarını iyi kavramış bir mürşid sıfatıyla, sözlerini XII. asır Türklerinin çok iyi anlayabilecekleri sade bir dille söylemiş; halkın çabuk öğrenip terennüm edebileceği bir vezin ve şekille söyleyerek Orta Asya'da tasavvufî bir halk edebiyatı kurmuştur.

Yesevî'nin şiirleri, yüksek öğretici mahiyette fakat lirizmden uzak ve sanat endişesi taşımadan söylenmiş şiirler olarak kabul edilir. Bu manzûmeler, güzelliklerini ve telkin kudretlerini, yazarının inanış ve söyleyişindeki samimiliğinden almıştır. Bu manzûmelere “hikmet” adı verilmiştir (Banarlı, 1983, s. 279-280).

Şiirlerinde ilâhî aşk, dünyanın fânî oluşu, fakirlere yardım etmenin değeri gibi konulara yer veren Yesevî'nin hikmetlerinden bazıları aşağıda verilmiştir:

Işkıng kıldı şeydâ mini cümle âlem bildi mini
Kayğum sin sin tüni küni minge sin ok kirek sin

Alimlerde kitâb kirek sûfilerge mescid kirek
Mecnunlarga Leylâ kirek minge sin ok kirek sin

Ata ana karındaş kayan kitti fikir kıl
Tört ayağlığ çûbîn at bir kün sanga yitere

Dünya üçün ğam yime hakdın özgeni dime
Kişi malını yime sırat üzre tutara
Garib fakir yetimlerni resûl sordı
Uşol tüni mirâc çıkıp dîdâr kördi
Kaytıp düşüp ğarip yetim izlep yördi
Gariplerni izin izlep tüştim muna

Ahmet Bican Ercilasun, Karahanlı Türkçesi ile yazılmış eserlerdeki kelimeleri toplayıp ortak olanları çıkararak Karahanlı Türkçesinin kelime hazinesi hakkında tahmini bir fikir edinmenin mümkün olacağını belirterek bu sayının on bini aşacağını söyler (Ercilasun, 2004, s. 358). Üşenmez (2008) ise Ercilasun'un bahsettiği bu hesaplamayı yaptığını ve Karahanlı Türkçesinin söz varlığını 11519 olarak tespit ettiğini belirtir.

Tablo 1

Karahanlı Türkçesiyle yazılmış eserlerdeki kelime sayıları

Eserler	İsim	Fiil	Toplam
Dîvânü Lügâti't-Türk	5147	3477	8624
Kutadgu Bilig	2015	946	2961
Atebetü'l-Hakayık	943	363	1306
Kur'an Tercümesi	1425	574	1999
Divân-ı Hikmet	1881	327	2208
Genel Toplam	11411	5687	17098

(Tablo Üşenmez, 2008'den alınmıştır.)

Sayım sırasında sadece madde başı kelimeleri dikkate aldığını belirten Üşenmez (2008) bu sayısal verilerin XI. ve XII. yüzyıl Türkçesi için çok önemli olduğunu vurgular.

“XI. yüzyıldaki, yani Karahanlı Devleti zamanındaki Türkçenin gücünü Kaşgarlı Mahmut şu sözlerle pek güzel ortaya koymaktadır: Çin ve Maçin (yukarı Çin / Tavgaç) halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla beraber şehirliler Türkçeyi çok iyi bilirler. Mektuplarını, bize, Türk yazısıyla yazarlar” (Koç, 2002, s. 342).

2.4.7.Eski Uygurlarda Edebiyat

Uygurlar, yerleşik uygarlığa geçince bu uygarlığın gerektirdiği çok yönlü ve değişik fikir akımlarını benimsemişler ve günün kültür hayatına, gerek çeviri yoluyla gerekse telif eserlerle etken bir biçimde katılmışlardır. Bu yolla, Bozkır Türkçesinin kısır anlatım yeteneği zorunlu olarak güçleniyor, bir ana düşünceyi türlü yönlerden tanımlayan öğelerin birer cümle hâline getirilmesiyle Türk dili, tarihinde ilk kez, büyük bir oluşma çağına giriyordu (Tekin, 1989).

A) Eski Uygur dönemi alfabeleri: Uygurlar zamanında oluşan yeni din çevreleri ardından yeni alfabeleri de getirmiştir. Türkler, kabul ettikleri yeni dinlerin kutsal metinlerinin yazıldığı alfabeleri alıp dillerinin yazımına uyarlamasını bilmişlerdir. Konuyla ilgili olarak Caferoğlu (1984, s. 162) şunları kaydetmektedir:

Orta-Asya'da Türk dil ve kültürünün inkişafını uzun zaman üzerlerine almış olan Uygurlar, dinî ve içtimaî sebepler dolayısıyla, Run, Brahma, Tibet, Süryani, Soğd, Uygur, Mani gibi birçok alfabe sistemleri kullanmışlardır. Millî kültür ihtiyacını karşılamak için Uygurlarca, devrine göre, benimsenen bu alfabeler, şüphesiz, Türk dil ve edebiyatının inkişafına vasıta olmuşlardır.

Bunlardan, bilhassa (Kök)türklerin malı olan Run harfleri, Uygurlarca pek az kullanılmış, Brahma, Tibet ve Süryani alfabeleri de onların arasında Uygur alfabesi kadar revaç bulmamıştır. Uygurlar başlıca Soğd, Uygur ve Mani alfabelerini kullanmışlardır.

Barutcu Özönder ise eski Türklerin kullandıkları alfabelere ilişkin olarak şunları kaydetmektedir:

Eski Türk çağlarından bugüne kalan metinler; Türklerin kendi dillerinin yazımında birden çok alfabeyi kullandıklarını göstermektedir. (Kök)türk dönemine ait metinlerin hemen hemen hepsi Türk runik yazısıyla yazılmıştır. Bir anlamda eski Türk çağında Runik yazısı Türklerin asıl kullandığı alfabe değerinde olmuştur. Yine eski Türk çağında oluşan yeni din çevreleri (Maniheizm, Budizm) yeni alfabeleri de peşinden getirmiştir. Runik yazısından sonra Eski Türkçe döneminde Mani ve Uygur yazısı Türkçenin yazımında kullanılmıştır. Yine bu çağda Hristiyan olan Türklerin Uygur alfabesi yanında Süryani alfabesini de kullandıkları elde mevcut olan metinlerden anlaşılmaktadır. Yine Soğd, Brahmi, Tibet ve Çin yazılarının Türkçenin yazımı için az da olsa kullanıldığını belgeleyen metinler bugün elimizde mevcuttur. (Barutcu Özönder, 2002, s. 485)

Gabain (1988) ise yukarıda söylenilenlere ek olarak eski Türklerin Estranghelo yazısını bile kullanmaya çalıştıklarını belirtmektedir.

Ancak pek az eski Türkçe metinler Estranghelo yazısı ile yazılmıştır. Bunlar da şüphesiz Hristiyan yazarlardan kalmadır; bunu keşif yerleri olan Bulayık da tanıklar. Burası eski bir Hristiyan kolonisidir ve burada Türkçe olmayan pek çok Nesturî metinleri ile çok sayıda Bizans üslûbunda Hristiyan duvar resimleri bulunmuştur. Buradaki Süryanî metinlerinin, yalnız Uygur harfleri ile olan bir tanesine kadar, hemen hepsi Estranghelo yazısı ile yazılmıştır (Gabain, 1988, s. 322).

B) Eski Uygur dönemi yazıtları: (Kök)türk döneminde olduğu gibi Uygur döneminde de kağan ve kumandanlar yazıt dikme geleneğine devam etmişlerdir. Dönemin önemli devlet adamları tarafından dikilen bu yazıtlar aynı zamanda ait oldukları dönemin resmî tarihleridir. Mert (2009) Karabalgasun I, Karabalgasun II, Karabalgasun III, Mutrın Temdeg, Tes, Tariat, Şine Us ve Bömbögör yazıtlarını Uygur dönemi devlet adamları tarafından diktirilmiş yazıtlar olarak değerlendirir.

I. Karabalgasun yazıtı: “3.7.1889 tarihinde M. V. Yadrintsev tarafından bulunan yazıt üzerinde ((Kök)türk harfli Türkçe beş satırlık bir metin bulunmaktadır. Tepelik kısmında birbirine paralel ejder tasvirlerine yer verilen yazıt, geçen tarihî süreç içinde parçalanmış; kopan parçalar da (bir ikisi dışında) farklı yerlere götürülmüştür. Bu parçalardan yazıtın sol tarafına ait olanı (üzerinde ejder tasviri bulunanı), Hotont Sum’daki eski bir okulun bahçesinde (korumasız olarak) durmaktadır. Yazıtın alt kısmına ait parçalardan birkaçı ise yazıtın yanındadır. Ancak yazılı yüzeyin sol tarafında yer alan ve yazıtla Hotont’daki parçayı birleştiren kısmın bugün nerede olduğu bilinmemektedir” (Mert, 2009, s. 99).

II. Karabalgasun yazıtı: Yazıt 1973 yılında, Arhangay aймаğı Hotont Somonu Lisesi tarih öğretmeni Myagmarjav tarafından bulunmuştur. Yazıtın mevkii Ordu Balık’tır. Yazıt 1975 yılında Moğol-Sovyet Tarih-Kültür Araştırma heyeti tarafından da incelenmiş, Türklere ait olduğu bu inceleme sonucunda anlaşılmıştır. Yazıt, 1976’da Ulaanbaatar’daki Moğolistan Bilimler Akademisi, Tarih laboratuvarına götürülmüştür (Barutcu Özönder, 2001).

Günümüzde Ulaanbaatar’daki Arkeoloji Müzesi’nin önünde, açık alanda korumasız bir şekilde dikili duran ve üzerinde 12 satırlık ((Kök)türk harfli metin, ayrıca bir teke; bir de boy damgası bulunan (Sertkaya, Alyılmaz ve Battulga, 2001) yazıt, “yüksekliği 170 cm, genişliği ise 17 cm olan gri bir granit bloktan oluşmaktadır” (Mert, 2009, s. 102).

III. Karabalgasun yazıtı: “III. Karabalgasun yazıtı da bugün Arhangai iline bağlı Hotont Sum sınırları içinde kalan Uygurların başkenti Karabalgasun’un (Har Balgas’ın) 1 km güneyinde bulunmaktadır. Başkanlığını C. Alyılmaz’ın yaptığı “Türk Kültüründe Yazı Kavramının Gelişimi” adlı proje çerçevesinde bölgede yapmış olduğumuz araştırma ve incelemeler sonucunda 9 parçasını tespit edebildiğimiz yazıtın önemli bir kısmının da kayıp olduğunu belirledik. ((Kök)türk harfli) Türkçe, (Soğd harfli) Soğdca ve (Çin karakterli) Çince olmak üzere üç dilli olan yazıtın geçen tarihî süreç içinde hem parçaları hem de mevcut parçalardaki yazılı yüzeyleri önemli ölçüde tahrip olmuştur. Günümüze kadar herhangi bir koruma uygulanmayan yazıtın üzerine oturtulduğu kaidenin de nerede olduğu bilinmemektedir” (Mert, 2009, s. 104).

Mutrıń Temdeg yazıtı: Alyılmaz (2004), 2.8x2.8 cm boyutunda bakırdan bir parçanın oyulması suretiyle yapılan yazıtın, bugün Moğolistan Cumhuriyeti'nde Dundgov ilinin merkezi Mandalgov'daki müzede koruma altında bulunduğunu belirtmektedir.

Tes yazıtı: Konuyla ilgili olarak Mert (2009), 1976 yılında Sovyet-Moğol ekibi tarafından bulunan yazıtın bulunduğu yerden hareketle "Tes yazıtı" olarak adlandırıldığını belirtmiştir.

"Geniş olan batı ve doğu yüzlerinde 6'şar, dar olan güney ve kuzey yüzlerinde 5'er satır (Kök)türk harfli metin bulunan yazıtın güney ve batı yüzlerini birleştiren kenarın alt kısmında Tariat ve Şine Us yazıtlarında yer alan damgaların ana çizgilerine sahip 4x9 cm ölçülerinde bir damgaya yer verilmiştir" (Mert, 2009, s. 110).

"Özellikle kenarları büyük oranda yıpranmış olan yazıt, günümüzde binlerce arkeolojik buluntu ile birlikte Moğolistan Arkeoloji Müzesi'nin depolarından birinde muhafaza edilmektedir" (Mert, 2009, s. 111).

Tariat yazıtı: Mert (2009, s. 142-143), yazıtla ilgili şunlara vurgu yapmaktadır:

"Uzun bir süre Moğolistan Bilimler Akademisine bağlı Tarih Enstitüsünün bahçesindeki konteynerde muhafaza edilen yazıt, yakın geçmişte de Moğolistan Arkeoloji Müzesine taşınmıştır... Üç parça olan yazıtın 1. parçası 69cm, 2. parçası 89 cm, 3. parçası ise 75 cm'dir... Doğu ve batı yüzlerinde 9'ar, kuzey ve güney yüzlerinde de 6'şar satır bulunan yazıtta böylece toplam 30 satır yazı bulunmaktadır."

Şine Us yazıtı: Yazıtın Uygur Kağanlığı döneminin en kapsamlı yazıtı olduğunu vurgulayan Mert (2009), yazıtın bulunduğu bölgedeki su ya da dağın adından hareketle "Şine Us yazıtı" olarak adlandırıldığını belirtmektedir.

"Kaplumbağa kaide üzerine oturtulmuş olan yazıt, tarihî süreçte devrilerek iki parçaya ayrılmıştır.

Yazılı yüzeyinin uzunluğu 366 cm, kaplumbağa kaideye giren kısmının / pabucun uzunluğu 20 cm ve tepelikteki çıkıntısının uzunluğu da 7 cm olan yazıtın dört yüzeyinde de (Kök)türk harfli metin bulunmaktadır" (Mert, 2009, s. 200-201).

C) Eski Uygur dönemi nesri*

II. Doğu Türk Kağanlığı'ndan sonra yönetime geçen Uygur Bozkır Kağanlığı'nın Kırgızlarca yıkılmasından sonra Uygurlar Moğolistan'dan güneye, güney batıya göç etmişler ve bugünkü Şinciang bölgesinde yerleşik hayata geçmişlerdir. Uygur Türkleri yerleşik hayat tarzına geçtikten ve Budizm, Maniheizm ve Hristiyanlık gibi kendileri için yeni olan inanç sistemleri ile tanıştıktan sonra kültürel faaliyetlerindeki canlılığın daha da arttığı gözlenmiştir. Bu faaliyetler içinde en dikkat çekici olanları çeşitli dillerden Uygurcaya ve kendi dillerinden Çince ve Sanskritçeye yaptıkları tercümelere dir.

Uygurca metinler denince akla 840'ta Moğolistan'dan Hoço, Tarım, Turfan bölgelerine göç etmiş olan Uygurların, 13. yüzyılın başlarına değin bu bölgelerde ortaya koyduğu eserler gelmektedir. Bu metinlerin tamamına yakını dinî içerikli olup bunların da çoğunluğunu Budizme ait çeviri metinler oluşturmaktadır. Söz konusu çeviri eserleri 9. yüzyıldan başlayıp 14. yüzyılın sonlarına değin tarihlendirmek mümkündür. Bu dönem bir bütünlük oluşturmayıp çeşitli evreler içermektedir. 19. yüzyılın sonlarında ve esas olarak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde çeşitli uluslardan arkeologlar tarafından ortaya çıkarılan bu metinler, temelde beş ülkenin müzelerinde ve kütüphanelerinde bulunmaktadır: Almanya, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin. Bunların dışında Japonya, İsveç, Finlandiya, Türkiye, Kore ve ABD'de de az sayıda Uygurca metin bulunmaktadır.

Ortaya çıkarılmalarından kısa bir süre sonra işlenmeye başlanan bu metinlerin yayım çalışmaları bugün hâlâ devam etmektedir. Bu metinler kendi içerisinde kısaca Budist metinler, Maniheizm metinler, Hristiyanlığa ait metinler ve din dışı konulara ait metinler olarak sınıflandırılabilir.

a) Budist Uygur nesri

Uygurlar arasında Budist metinlerin Uygurcaya tercüme faaliyetleri yaklaşık olarak X. yüzyılın son yıllarında başladığı söylenebilir.

Elimizdeki Buddhist eserlerin Türkçeye çevrilmesinde, Kök Türk kağanlığının

1. Döneminde bilinen misyon faaliyetleri sayılmazsa, üç safha

* Bu bölüm hazırlanırken Barutcu Özönder, 1994, 2002; Gabain, 1988; Ölmez, 2004, Ölmez vd. 2011 kaynaklarından yararlanılmıştır.

belirlenebilmektedir. Moriyasu'ya göre en erken safha 11. yüzyılın son onlu yılları ile 11. yüzyılın ilk onlu yıllarını kaplar. İkinci safha, 11. yüzyıldan 13. yüzyıl başına kadar süren çeviri faaliyetlerini içine alır. Bu dönemde yapılan çevirilerin hemen hepsi Çince'dendir. Son safha, 13-14. yüzyıllarda, Yüan sülalesi döneminde yapılan çevirileri kapsar (Barutcu Özönder 2002, s. 490).

Budist Uygur yazılı belgelerinin büyük bölümü Çince, Tibetçe, Toharca, Soğdca ve Sanskritçeden yapılmış çevirilerdir. “Budist edebiyat aslında Tripitaka “Üç sepet” adı verilen kitap külliyyatından oluşmaktadır. Bu üç kitap türü ise “sutralar”, “abhidharmalar” ve “vinayalar”dır. Eski Uygurcada upadesalara, udanalara ve vyakaranalara rastlanmaz. Çeşitli anlatıların yer aldığı jatakalar, avadanalar ve itivrttakalar ise Uygur edebiyatında birbirlerinden pek ayırt edilmez, bunlar, çoğunlukla “avdan” ya da bazen “çatik” adıyla anılırlar” (Ölmez, 2004, s. 129-130).

A.Von. Gabain'e göre (akt: Ölmez, 2004, s. 130) Budist Uygur edebiyatı kısaca: a) Anlatılar, Masallar, b) Sutralar, c) Tövbe duaları, d) Büyü metinleri e) Felsefi metinler olarak sıralanabilir.

Anlatılar, masallar*:

Eski Uygurcada “avdan” ya da “çatik” adıyla karşımıza çıkan bu tür, daha çok tek başlarına bir kitap değil de değişik kitapların içerisinde yer alırlar.

Budist Uygurlardan kalan Buda ve Boddhisavattların başından geçen olayları anlatan avadana ve jataka öyküleri daha çok, rahip olmamakla birlikte Budizmi kabul eden halk topluluklarına dinsel coşku vermek için yazılmıştır. Cemaat toplantılarında rahiplerin halka okuduğu bu öyküler, çoğu zaman sutralar (Buda'nın vaazları) içine yerleştirilmiştir. Özellikle Budist Uygur edebiyatı, hem manzum hem de düzyazı şeklinde düzenlenmiş zengin sayılabilecek bir jataka külliyyatına sahiptir. Öykülerde anlatım son derece açık ve canlıdır. Toharcadan genişletmelerle Uygurcaya çevrilen Maitrisimit, bu şekilde yazılmıştır. Maitrisimit'in bir kısmı Buda'nın hayatını anlattığından, konu bakımından avadanaların arasına girdiği gibi, bir kısmı da onun vaazlarını içine alır, yani sutralara aittir. Maitrisimit gibi yazılmış önemli bir eser de Kalyanamkara ve Papamkara (İyi Düşünceli Prense Kötü Düşünceli Prense) öyküsüdür.

* Bu bölüm hazırlanırken Barutcu Özönder, 1994, 2002; Ölmez, 2004; Ölmez vd., 2011 kaynaklarından faydalanılmıştır.

Sutralar* :

“Budist Kanon’un Uygurcada en yaygın kitaplarından olan sutranın sözlük anlamı “ip, sicim; kuşak, bağ; öğreti, yasa, kural, öğreti kitabı” olup Uygurcada genellikle sudur sözcüğüyle karşılanmaktadır” (Ölmez, 2004, s. 131).

Budist Uygur sahasında Buda vaazlarını konu alan sutralar (Uygurca sudur) da yazılmıştır. Sutraların büyük çoğunluğu Uygurcaya çevrilmiştir: Nirvanasutra, Maytrisudur, Saddharma-pundarika sutra, Suvarnaprabhasa sutra, Amitabhasutra gibi. Bu sutralar içinde en önemlisi S. E. Malov’un 1910’da bir kısmını Sarı Uygurların ibadethanelerinde bulduğu bir kısmını da özel şahısların ellerinden aldığı Suvarnaprabhasa sutra, Uygurca adı ile Altun Yaruk’tur. 11. yy. başlarında yaşadığı sanılan, -Hsüan Tsang biyografisini de çeviren- Beş balıklı Şingko Seli Tutung adlı bir Uygur bilgini tarafından Çince’den Uygurcaya tercüme edilmiştir. Eser 10 kitap, 31 bölümden ibarettir.

Sutralar arasında geçen bir eserin adı Kuan-şi-im Pusar’dır. Aslında bu yazma büyük bir eserin Sanskrit adıyla Saddharmapundarika-Sutra’nın Uygurcası Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur’un 25. bölümüdür. Elimizde olan Uygurca metin Mahayana mezhebine ait bir eserin Bodhisattva Avalokitesvara başlıklı 25. bölümünün Çince’den tercümesidir ve *Uygurca Metinler I* (Erzurum 1960) başlığıyla Ş. Tekin tarafından işlenip yayımlanmıştır. Berlin Akademisinde 4 nüshası vardır, dördü de Turfan çevresinde bulunmuştur. Çince’den ne zaman, nerede ve kimin tarafından çevrildiği bilinmemektedir.

Budist Türk edebiyatında Çince’den çevrilmiş uydurma (=apocryphal) sutralar da vardır. Sekiz Yükmek “Sekiz Yığın” adlı sutra, bu türe girmektedir.

Budist Uygurlardan kalan en önemli ve en kapsamlı sutralar, yukarıda verilenlerdir. Bunların dışında daha birçok sutra vardır.

Çinli Budist rahip Hsüan Tsang (600-664)’ın biyografisini ölümünden sonra öğrencileri yazmış, 10. yy.’da Şingko Seli Tutung bu biyografiyi Uygurcaya çevirmiştir. Bu biyografide Hsüang Tsang’ın Doğu ve Batı Türkistan üzerinden Hindistan’a yaptığı

* Bu bölüm hazırlanırken Barutcu Özönder, 1994, 2002; Ölmez, 2004; Ölmez vd., 2011 kaynaklarından faydalanılmıştır.

seyahat ve Çin'e döndükten sonraki çalışmaları büyük bir yer tutmaktadır. Tek nüshası olan bu çevirinin parçaları Pekin, Paris ve Leningrad'da bulunmaktadır.

Abhidharma metinleri:

“Bu türün Uygurcada tam bir çevirisi bulunmayıp, sadece Sthiramati'nin yorumunun çevirisi mevcuttur. Bu çeviri Çince'den yapılmış olup, asıl Sanskrit metin bugün kaybolmuştur. Çince metinden ise sadece üç sayfa kalmıştır. Uygurca çeviriye göre metnin aslı manzum ve 28 000 grantha olmalıdır” (Ölmez, 2004, s. 132).

Vinayalar:

“Kural, düzen, disiplin (kitabı) demek olan vinayalara Uygurcada rastlamayız. Ancak son dönem Uygurca metinlerden İnsadi-Sutra adıyla yayımlanan metin vinayalara yakındır” (Ölmez, 2004, s. 133).

Tövbe metinleri:

Budist Uygur edebiyatı içinde tövbe duaları da vardır. Bunlar, Budizme inanan halkın işlediği günahlardan arınması için hazırlanmış metinlerdir. Bu metinlerin çoğu küçük metinlerdir (Ölmez, 2004; Ölmez *vd.*, 2011).

Büyü metinleri:

Budist Uygurlara ait yazılı ürünler arasında dharani (*Uyg. darnı*) adı verilen büyü formüllerinin yazıldığı metinler de vardır. Bunlardan 38 satırlık bir metin işlenip yayımlanmıştır (Ölmez, 2004; Ölmez *vd.*, 2011).

Çeşitli metinler:

“Yukarıda yer verilen metinlerin dışında kalan çeşitli metinler de vardır. Bunlardan Caityastotra metni, Bodhicaryavatara yorumuna ait parça, Tara-Ekavimsatistotra metni ve benzeri metinler, Turfan'da bulunan metinler olarak yayımlanmıştır” (Ölmez, 2004, s. 134).

b) Maniheist Uygur nesri*

763'te Maniheizmin devlet dini olarak kabul edilişinden 840 yılında Uygurların Doğu Türkistan'a göç etmesine kadarki 80 yıl boyunca Maniheist Uygur edebiyatının ilk ürünlerini vermeye başladığı söylenebilir.

“Maniheizmin kabulünden sonra bu dini anlamak, öğrenmek ve böylelikle yayılmasını sağlamak amacıyla dini metinlerin çevrilmesi işine girilmiştir. Dolayısıyla 763 yılını Maniheist Uygur edebiyatının başlangıcı olarak da kabul etmek mümkündür” (Barutcu Özönder, 2002, s. 489). “Ayrıca Doğu Türkistan'da bulunan Sogdca yazmaların bir bölümünün de kimi Uygur devlet adamlarının adlarını içermesi nedeniyle 840'tan önce Türklerce yazdırıldığı tahmin edilmektedir” (Tezcan, 1978, s. 284).

Maniheist çevreden kalan Türkçe yazmaların boyutları çok küçüktür. Yazıların titiz ve dikkatli ellerden çıktığı gözlenir. Noktalama işaretleri bakımından da Budist çevreye ait metinlerden kolayca ayrılır.

Maniheist Uygur edebiyatının ürünleri arasında öyküler, dinî metinler yani Maniheistlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları ve ilahiler kalmıştır. Özellikle hem ön uyakla hem de son uyakla yazılmış başarılı şiir örnekleri vardır.

Uygurca adı İki Yıldızt Nom (İki Kök Kitabı) olan metnin Mani'nin yazdığı yedi kitaptan birinin Uygurca çevirisi olduğu sanılmaktadır.

8-9. yüzyıla ait olup alkolikliğin kötü sonuçlarını ele alan Maniheist bir Uygur metni, içkiden doğan sarhoşluğu ve cinselliğin sonrasını çok kaba bir biçimde tanımlamaktadır.

“Mani'nin Prense Yarışı” adı verilebilecek metin ise din değiştirmeye ilişkin olup I. Şahbur'un oğlu Prens Hürmüz'ün Mani'yle karşılaşmasını anlatmaktadır.

Eski Türkçe Maniheist edebiyata ait en hacimli metin, Orta İrancı versiyonu da bilinen Huastuanift tövbe duasıdır. Koço ve Dunhuang çevresinde bulunan Huastuanift yazmaları, Mani ve Uygur alfabesi ile yazılmış olup bunların Soğdcadan çevrilmiş

* Bu bölüm hazırlanırken Barutcu Özönder, 1994, 2002; Gabain, 1988; Ölmez, 2004; Ölmez *vd.*, 2011; Tezcan, 1978 kaynaklarından faydalanılmıştır.

olabileceği sanılmaktadır. Maniheizm çalışmalarında çok önemli bir yere sahip olan Huastuanift adlı tövbe duası metni en son olarak Maniheizm ve karşılaştırmalı din bilgisi uzmanı J. Asmussen tarafından yayına hazırlanmıştır.

c) Hristiyan Uygur nesri

“Hristiyan Uygurlara ait Uygur metinleri azdır. Bu metinler ya Hristiyan azizlerini ele alan kısa metin parçalarıdır ya da İncil’den yapılmış çeviri parçalarıdır. Bunlardan Hz. İsa’nın çocukluğunu, üç büyücü (kâhin) ile karşılaşmasını ele alan metin birkaç kez yayımlanmıştır” (Ölmez, 2004, s. 135).

d) Din dışı çeşitli metinler

Yukarıda anılan dinî metinlerden başka Uygurlardan dinî içeriği olmayan çeşitli metinler de kalmıştır. Bu din dışı metinlerden biri hukuk belgeleridir. Bu belgeler, borç alıp-verme, alım-satım, kiralama, rehin, evlat edinme ve vakıf vesikaları ile vasiyetname konularındadır. Bu metinlerin yanı sıra gökbilim, takvim, yıldız falı ve sihir ile sağlık bilgisi, fal ve muska kitapları konularında Uygurca yazılı metinler de vardır (Barutcu Özönder, 1983; Gabain,1988; Ölmez, 2004; Ölmez *vd.*, 2011).

D) Uygur dönemi şiiri*

Eski Türk şiiri denilince bu ifadeyle hangi dönemin kastedildiği konusunda insanlarda bir yanlış oluşmaktadır. Bununla ilgili olarak Sertkaya (2004, s. 25) şunları kaydetmektedir:

Eski Türk şiiri denilince, Türkiye’de genellikle halkımızın eski Türkçe dediği, Arap harfleri ile yazılmış metinler, mısralar, beyitler, kıt’alar, gazeller, kasideler, mesneviler vs. gibi Divan şiiri örnekleri veya koşma, manî, varsağı, semai, türkü, destan vs. gibi halk şiiri örnekleri akla geliyor. Hâlbuki ilim çevrelerinde eski Türk şiiri tabiri ile Türklerin en eski manzum parçaları kastedilmektedir. Bu manzum parçalar, Türklerin İslamiyetle müşerref olmadan önceki dinî inançları ile din dışı duygularını anlatan metinlerdir.

Bu dönem şiiri genellikle dinî içerikli olsa da dinî içerik taşımayan din dışı şiirlere de rastlanmaktadır. Bu şiirlerin çoğu Budizm inancı çevresinde yazılmış olsa da

* Bu bölüm hazırlanırken Arat, 1991; Ata ve Tulum, 2011; Barutcu Özönder, 1994, 2002; Ölmez, 2004; Ölmez *vd.*, 2011; Sertkaya, 2004; Tekin, 1986; Tezcan, 1978 kaynaklarından faydalanılmıştır. Bu bölümde verilen örnek metinler Arat (1991)’den alınmıştır.

aralarında Mani ve Hristiyan inancı çevresinde yazılmış şiirler de vardır. Bu şiirlerin özellikleri kısaca şöyle sıralanabilir:

- Manzumeler genellikle dörtlükler hâlinde yazılmaktadır. Ancak bentlerdeki dize sayılarının ikiden sekize kadar değiştiği, dizelerdeki hece sayısının belli bir düzene tabi olmadığı, ölçü ve kafiye kurallarına sıkı sıkıya uymayan karışık veya serbest nazım tekniği ile yazılmış serbest düzende şiirler de vardır.
- Manzum olarak anlatılan dinî hikâyelerde (mesela avadanalarda veya Sadaprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva hikâyesinde olduğu gibi) buna tam olarak uyulmaz. Mısra sayısı değişebildiği gibi, dörtlük şeklindeki söyleşiler de görülebilir.
- Eski Türk şiirinin en küçük nazım birimi beyitlerdir. Beyitler de her biri bir dizede ifade edilmiş iki müvazi fikrin sanatlı bir biçimde işlendiği iki dizenin birleştirilmesiyle oluşturulmuşlardır.
- Metinlerde kafiye satır başındadır. Eğer “başkafiye” bir ünlü (vokal) olursa, bu ses aynen tekrarlanır. a / a / a / a, i / i / i / i gibi. a-e, ı-i, o-u ve ö-ü değişiklikleri kafiyeyi bozmaz. Çünkü “başkafiye” göz içindir. Başkafiye bir ünsüz (konsonant) olursa, o zaman ünsüzden sonra gelen ünlü de aynen tekrarlanır. ba / ba / ba / ba, çe / çe / çe / çe vs. gibi. Pek az örnekte ünsüzden sonra gelen ünlünün değişik olduğu görülmektedir. Bu değişiklik de kafiye sistemini bozmayan istisnalar olarak kabul edilmelidir.
- Dörtlükler çoğu zaman kendi içlerinde bir bütündür. Fakat birçok örnekte de dörtlüklerin ikinci dörtlükte tamamlandığı görülmektedir. Bu yüzden dörtlüklerin kesin olarak, her zaman kendi içlerinde bir bütün oluşturduğu kuralını düzeltmek gerekmektedir.
- Dörtlüklerde başkafiyelerde veya metin içerisinde Çin harfleri ile Çince yazılan kelimeler Ondoku metodu ile Çince olarak değil çok büyük bir çoğunlukla Kundoku metodu ile Türkçe olarak okunurlar. Bu Çince yazılıp Türkçe okunmaya Kundoku denilir.

Uygur dönemi Türk şiirinde sözlü şiir ürünleri olarak değerlendirilebilecek halk türküleri ve atasözleri birtakım şiir ve ahenk unsurlarını içermesi bakımından önemlidir. Burkancı şiirin belli başlı türleri vardır. Uygur alfabesinin sırasına göre oluşturulan akrostiş şiir diyebileceğimiz bir çeşit şiir türü bu dönemde görülmektedir:

a başlag-lıg aşnu-kı sav sav-larığ

ança bitilim bitigde

...

k uşik-leyü ku-a alu arıl

kamağ titsi-ler-ning ara

...

s uşik-ni sakınu körser

sansar-ka ukşayur öz-i

...

h uşik-ni kavrayu büridgil

harday-ı kayu-ta ol tözi

(Alfabe Sırasına Göre)

Dörtlükler hâlinde yazılan bu şiirler alfabeyi ve alfabedeki harf sırasını vermeyi hedefler. Bu, divan edebiyatındaki elifnâmelerde görülen önemli bir özelliktir. Daha Uygur dönemi şiirinde bu geleneğin varlığını göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Burkancı şiirin bir diğer türü ise avadana ve jatakalardır. Bunlar Budizme ait dinî masallardır. Bunları konularının işlenişindeki yakınlık sebebiyle birbirinden ayırmak zordur. Bu masalların amacı, çeşitli yönlerden ahlak dersi vermek ve Budizm propagandası yapmaktır. Bugüne kadar manzum olarak üç avadana ve on bir jataka tespit edilmiş ve avadanalar M. Shogaito, jatakalar ise P. Zieme tarafından yayımlanmıştır.

Burkancı şiirin bir başka türü methiye “övgü” şiirleridir. Burkan edebiyatında medhiye için ögdi, stava terimleri kullanılmıştır.

yad öz-e artançsız yanınçsız töz-lüg
 yavalduru udaçı yanggarınçsız iş-lig
 yavalmaz tepremez yangı arıg vasır
 yavrimaz artamaz yarp kadıg tong şır
 yavlak şımnu-lug yağı-sın udup
 yança iyindeçi tip yadılmış atlig
 yalanguk-nung tengri-ning yalanguz bakşı-sı
 yalın-lıg çoğlug-ka yükünürmen (Otuz Beş Burkana Saygı)

Methiyelerin büyük bir kısmı Budalara, Bodisavatlara ithaf edilmiştir. Buda ya da Bodisavat rahipler, Budizm dininde saygıdeğer kişilerdir. Dolayısıyla onlara övgüler yapılmıştır. Bunun yanında devrin Moğol ve Uygur yöneticilerine yazılmış methiyeler de vardır. Bu türün önemli örnekleri arasında “Yirmi Bir Tanrıya Övgü” sayılabilir.

Uygur şiirinde bir diğer tür de hatimelerdir. Bunlar çevirisi yapılan eserlerin sonuna konulan ek bölümlerdir.

bu nom erdinig bititmiş buyan edgü kılınç küç-
 inte tüş-inte men balaçuk-nung köz-ünür-
 te kop amag küşüşüm kanz-um bütz-ün (.)
 takı yime bu buyan küçinte anam seviçük (Hatime Duası / Buyan Kaya Kal)

Hatimeler genellikle çevirisi yapılan dinî metinlerin kopyalanmasının veya basılmasının amacını; çevirinin yerini ve zamanını; çevirmenin, yazarın veya baskıyı yapanların adlarını, bu metinleri çevirmenin, kopyalamanın, yazmanın ve basmanın mükâfatını yüklenen kişilerin adlarını gösterir. Çoğunlukla başkafiye sistemine göre, manzum yazılan bu bölümler için sonlama, kolofon terimleri de kullanılmaktadır.

Burkancı şiirin başka türleri arasında Budizm inancında ölüm gerçeği ve insan varlığının geçiciliği, sadaka vermenin önemi vb. gibi din adamı olmayanlar için şiir içerikli olarak oluşturulan şiirler ve tövbe dualarını saymak mümkündür.

munçulayu türe büke kılmış-lar-ım-ın
 muntag yanglıg kamağ turlüg yasuk-lar-ım-ın
 muna amtı aç a yada ayıg-lar-ım-ın
 mung key kılı kşantı kılurmen kılınç-lar-ım-ın (İstiğfar)

Maniheist ilahiler de bu dönem şiirinin bir türüdür. Bu dönem ilahi metinleri, Maniheizm dinine girmiş olan Uygurların dinî inançları gereği ihtiyaç duydukları ve dolayısıyla tercüme edilmiş olan metinlerdir.

tang tengri kelti
 tang tengri özi kelti
 tang tengri kelti
 tang tengri özi kelti

turunlar kamağ begler kadaşlar
 tang tengrig ögelim (Tan Tanrı)

Bu dönemin belli başlı ilahileri arasında “Adınçig Türkçe Başig”, “Mani’ye Büyük İlahi”, “Parlak Tanrı”, “Tan Tanrı” sayılabilir.

Arat’a (1991) göre eski Türk edebiyatı sayfalarında adları korunarak günümüze kadar gelen Türk şairleri şunlardır:

Aprınçur Tigin: Mani kültür ve edebî çevresine dâhil olan ve şimdiye kadar ismi bilinen en eski Türk şairi olan Aprınçur Tigin’in iki manzumesi muhafaza edilmiştir. Eserlerden biri dörtlük, diğeri ise üçlükler hâlinde yazılmış olup, kendi türünün en eski örneklerini oluşturmaktadırlar. Bugün için bile canlılığını kaybetmeyen tasvirlerden, şairin duygularını ifadede cidden usta bir kalem sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Kül Tarkan: Ancak kayıtlardan adı tespit edilebilen Kül Tarkan’ın şiirleri, maalesef, bize kadar gelememiştir.

Sıngku Seli Tutung: Hüen-Tsang’ın meşhur seyahatnamesini X. asrın ilk yarısında Türkçeye çevirmiş olan Sıngku Seli bu tercümeyi kavi üslûbu ile kaleme almıştır.

Ki-Ki: Burkan kültür muhiti içinde dinî manzumeleri bulunan bir şairdir.

Pratyaya-Şiri: Burkancı mezhep salikleri ile ismi zikredilen ve ruhanî zümreye dâhil bulunduğu anlaşılan bu şairin asıl Türk adı belli değildir. Kaleminden çıkan uzun parçaların bir kısmı serbest tercüme olabilir. İfade tarzı ve dörtlüklerin şekli kendisinin dile ve sanatına hâkim olduğunu göstermektedir.

Asıg Tutung: Aslında müstensih sıfatı ile adı geçen bu zatın muntazam dörtlükten ibaret bir kaydı bulunmaktadır.

Çısuva Tutung: Bir manzumenin sonuna ilave edilen kayıttan kendisinin müellif olduğu anlaşılmaktadır.

Kalım Keyşi: Bir kısmı eksik, uzunca bir dinî metni nazmetmiş olan ve ruhanî zümreye mensup bulunan bir şairdir.

Çuçu: Kaşgarlı Mahmud'un "bir Türk şairidir" diye bahsettiği Çuçu'nun eserlerine henüz sahip değiliz.

2.4.8. Uygurlarda Eğitim *

Uygurların, 14 harfli Soğd alfabesine bazı eklerle oluşturdukları bir alfabeleri vardı. Bu yazı ile kütüphaneler dolduran edebiyat, sanat ve din konularında kitaplar yazdılar. Okuryazarlık arttı ve toplumun bilgi düzeyi yükseldi. Yerleşik hayat nedeniyle planlı ve örgün eğitim / öğretimin de var olması gerekir. Bilginin yazı ve yerleşik hayat kanalıyla genişlemesiyle sözlü töre bilgisi çok aşıldı. Bilginin önemine ilişkin geleneksel değerler de sürdü gitti.

Uygurların son zamanlarına ait Turfan'da bulunan bir mecmuada bilginin değeri şöyle anlatılır:

Bilgi bilin ey beyim	Bilgili insan beline
Bilgi sana eş olur	Taş kuşansa kaş olur
Bilgi bilen insana	Bilgisizin yanına
Bir gün devlet yar olur	Altın konsa taş olur

Uygurlar bilgi ve kültür düzeyleri yükseldiği için, yüzyıllarca çeşitli Türk ve yabancı devletlerin saraylarında kâtiplik, bürokratlık, danışmanlık, tercümanlık, öğretmenlik, kültür elçiliği yapmışlardır.

* Bu bölüm hazırlanırken Akyüz (2004) ve Sertkaya (2001) kaynaklarından faydalanılmıştır.

Uygurlarda bilimin ve eğitilmiş, bilgili insanın değerine ilişkin birçok atasözü vardır.

Bir Uygur atasözü şöyledir:

Çocuğunu öğretmene ver, ondan alıp saraya ver.

Burada çocuğun önce iyi bir öğrenim görmesi gerektiği, iyi yetişen çocuğun da sarayda, yani devletin üst düzey yönetim işlerinde bile görev alabileceği anlatılmaktadır. Başka bir deyişle, eğitimin hem kişinin sosyal statüsünü yükseltmedeki rolü hem de bu yükselmenin en ileri hedefinin ne olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Uygurlarda eğitim ile ilgili olarak Sertkaya (2001) ise şunları kaydetmektedir:

Eski Türkler, Batıların dediği gibi barbar kişiler değillerdi. En az, Çin yazısında olduğu gibi çok sistemli düzgün bir abeceleri vardı. Pek muhtemeldir ki, bunlar, Türkün kendi yaratıcılığıyla at damgalarından çıkmış olsun. Bunların, elimizdeki metinlere göre sayısı 38’le 42 arasında değişiyor ama yeni bulunan belgelerle, yeni bilgilerle bu sayıyı 66’ya çıkartmak mümkündür ve bu yazılarla eski Türkler çok geniş bir coğrafyada eğitim, öğretim yaptılar. Çünkü yazı, bu taşların, söylediğim malzemenin dışında parada, bardakta, tabakta, çanakta, küpede, yüzükte, bilezikte, kılıcın, bıçağın kabzasında, tabip generalin kemer tokasında, atın geminde, yani günlük hayatta kullanılan nesnelere üzerine yazılarak kullanıldığına göre, süs için yazılmış olması mümkün olmaz. Demek ki o halk, bunu okuyor ve yazıyordu, günlük eşyalarında kullanıyordu. Daha sonra Uygur devrinde biz Uygur okullarının listesini bulduk. 23 tane Uygur okulunun listesi olduğuna göre, pek muhtemel ki, Göktürklerin de böyle okulları vardı ve bu harflerle eğitim yapıyorlardı.

2.5. Edebiyat, Şiir ve Eğitim

2.5.1. Edebiyat

Edebiyat malzemesi dil, ürünü ise edebî eserler olan bir sanattır. Edebiyat bir toplumun sahip olduğu en önemli kültür unsurlarından biridir, belki de birincisidir. Cunbur ve Parlatır (1990, s. 203) edebiyatın önemi ve kültür ile olan ilişkisi hakkında şunları kaydetmektedirler:

Edebiyat millî kültürün başlıca unsurlarından biridir ve bir milletin geçmişte yaşamış, bugün yaşamakta olan ve gelecek kuşaklarını birbirlerine, süreklilik

bilinci kazandırarak, bağlayan bir köprü sayılır. Bu bakımdan edebiyatın diğer kültür unsurları arasında değerli ve önemli bir yeri vardır. Çünkü diğer kültür değerleri yanında, edebî eserlerin de yer alması, bir milletin var oluşunda başlıca etken ve tarih boyu sürekliliğinin en güçlü temeli, en büyük güvencesidir. Bu bakımdan dünya milletleri, diğer kültür değerleri arasında edebî eserlerine de çok seçkin bir yer ayırırlar. Hatta edebiyatı, insan, toplum, millet, bütün bir insanlık ve varlık âlemini en geniş, en zengin ve en renkli bir biçimde içine alması bakımından kültürün ta kendisi sayan yetkililer de vardır. Ancak edebiyat, hiç şüphesiz, en etkili ve sürekli bir kültür taşıyıcısı olduğu kadar, başlı başına bir kültür unsurudur.

Edebiyat, bir milletin yaşam kaynağı olduğu gibi onun geçmişini ve geleceğini de şekillendiren en önemli unsurdur.

Cunbur ve Parlatır'a (1990, s. 204) göre edebiyatın unsurları edebî türlere göre şöyle sıralanabilir:

1. Şiir
2. Hikâye ve roman
3. Tiyatro eserleri
4. Deneme
5. Mektup ve hatıra
6. Hitabet
7. Mizah ve hiciv
8. Kitabe vb. eserler
9. Edebiyat tarihi ve tenkit

Bunlara yazma ve konuşma sanatı da eklenebilir.

2.5.2. Şiir

Şiir, neredeyse dilin doğuşuyla beraber ortaya çıkan bir yazın türüdür. Şiiri tanımlamak için binlerce ifade kullanılmışsa da doğru ve değişmeyecek bir tanıma ulaşmak olanaksız gibi görünmektedir. Ancak, “kendine ait bir dil ya da söylem kullanması, müzik ve sesle yakın ilişki içinde bulunması ve estetik bir etkileme gücünün olması” (Ceylan, 2008) herkes tarafından kabul edilebilecek özelliklerdir.

Dil, edebî metinlerin temelidir. Dilin en güzel ve en yetkin kullanımları edebî metinlerde görülür. Birçok edebî metinde dilin farklı kullanım şekillerini görmek mümkündür. Fakat şiir türü, diğer türlerden farklı olarak dilin uç noktalarda kullanılmasına sahne olur ve toplumlara, medeniyetlere ve akıp gitmekte olan zamana, ait olduğu milletin ve kültürün azametini haykırır.

“Manevi varlıklar içinde, milletlerin en asil hazinelerini içine alan ve malzemesinin aidiyetinde hiçbir tereddüde yer bulunmayan faaliyet sahalarından birini edebiyat teşkil eder. Bunun, dilden başka, duygu ve ahenk dalgaları ile de bağlı olanı şiirdir” (Arat, 1991, s. IX).

“Edebiyat ürünleri içinde şiir, diğer türlere oranla oldukça farklı bir şekilde yapılanmış dil dokusu nedeniyle ayrı bir estetik yapı arz etmektedir. Şiirin bu farklı estetiği dilin değişik bir tarzda kullanılması ile oluşmaktadır. Bu dil düz yazıdan oldukça farklıdır” (Cemiloğlu, 2005, s. 55).

Şiir her şeyden önce bir dil işidir. Bir kuyumcu altına nasıl şekil veriyorsa şair de sözcükleri farklı anlamlarıyla kullanır, cümlenin söz dizimiyle oynar, kelimelerle oynar ve bunun gibi yollarla dili şekillendirerek estetiğin zirvesine çıkar. Diğer edebî türlerden farklı olarak şiirler sadece metnin uzamında kalmaz, metin okunup bittikten sonra bile anlam evrenini çalıştırmak için hayal dünyasını seferber eder.

Edebiyat, bir toplumun veya medeniyetin geldiği kültür, sanat ve refah seviyesini göstermesi bakımından çok önemli bir alandır. Toplumların edebiyatlarının gelişmişlik göstergesi ise şiirlerdir. Dolayısıyla şiir, bir toplumun veya milletin kültür, sanat ve refah bakımından hangi seviyede olduğunu gösterir. Yani şiir gelişmişliğin ve medeniyetin göstergesidir. Fakir veya refah seviyesi düşük toplumlarda edebiyat ve şiir gelişemezken, zengin ve müreffeh toplumlarda şiir estetiğin ve güzelliğin en uç noktalarında örnekler vermiştir. Altı asırdan fazla üç kıtada hüküm sürmüş, cihan imparatorluğu Osmanlı Devleti'nin padişahlarının neredeyse tamamının şair veya şiir seven olması bunun en çarpıcı örneklerinden birisidir. Bir başka çarpıcı örnek ise yine kendi dönemlerinin süper gücü konumunda olan (Kök)türk ve Uygur Kağanlıkları'dır. Bu dönem, kağan ve kumandanlar tarafından diktirilen yazıtlarla ön plana çıkmaktadır. Bunun en güzel örneği ise hiç şüphesiz üzerinde sayısız araştırma ve çalışma yapılmış ve Türk dilinin inceliklerini en güzel biçimde gözler önüne seren Orhun Yazıtları'dır.

Uygur döneminde ise I. Karabalgasun, II. Karabalgasun, Tes, Tariat ve Şine Us yazıtları bu durumun en güzel örnekleridir. Aşağıda yazıtlardan bazı örnekler verilmiştir:

ol yirgerü barsar türük bodun ölteçisen ötüken yir olurup arkış tirkiş ısar neng bungug yok ötüken yış olursar bengü il tuta olurtaçı sen: (Ey) Türk milleti (kutsal) Ötüken topraklarında oturup, (buradan) kervanlar gönderirsen (ticaretle uğraşırsan) hiçbir sıkıntın olmayacak. Ötüken Ormanı'nda oturursan sonsuza kadar devlet sahibi olarak hükmedeceksin. KT G 8*

inim köl tigin kergek boltı özüm sakıntım körür közüüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boltı özüm sakıntım öd tengri yasar kişi oğlu koop ölgeli törimiş ança sakıntım: Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Kendim yas tuttum. Gören gözlerim görmez (oldu), eren aklım ermez oldu. Kendim düşünceye daldım. Zamanı tanrı tayin eder. İnsanoğlu hep ölmek için yaratılmış. Öyle düşündüm. Gözlerimden yaş gelse engel olarak, gönülden feryat gelse geri çevirerek yas tuttum. Çok yas tuttum. Çok yas tuttum. KT K 10-11

...[te]ngri : kıl(i)ntuqda : uyg(u)r : k(a)g(a)n : ol(u)rm(i)ş : bök ul(u)g k(a)g(a)n

...Gök yüzü yaratıldığında Uygur kağanı tahta oturmuş. (O) yüce ve ulu kağan [imiş]. (Tes K 1)

(e)çüm : (a)pam : s(e)k#(i)z on yıl : ol(u)rm(i)ş : ötü(k)e(n) (e)li : ögr(e)s (e)li : (e)k(i)n (a)ra : orqun : ög(ü)zde

Atalarım seksen yıl tahtta kalmışlar. (Yurtları) Ötüken yurdu, Ögres yurdu (imiş). (Bu) ikisinin arasında, Orhun Irmağı'nda, (Tariat D 3).

Yine eski Uygur dönemine ait şiirlerde bu bağlamda örnek gösterilmeyi fazlasıyla hak etmiş eşsiz eserlerdir. Aşağıda eski Uygur şiirlerinden bazı örnekler verilmiştir:

körügme kün tengri
siz bizni küzeding
körüügme ay tengri
siz bizni kurtgarıng

Gören Güneş tanrı,
siz bizi koruyun!
Görünen Ay tanrı,
siz bizi kurtarın! (Tan Tanrı)

* Bu örnekler Alyılmaz, 2004; Arat, 1991; Mert, 2009'dan alınmıştır.

kasınçığının ö[yü] kadgurar men	Yavuklumu düşünüp, hasret çekiyorum;
kadgurduk-[ça] kaşı körtlem	hasret çektikçe, kaşı güzelim,
kavışığısayur men	kavuşmak istiyorum.
öz amrakımın öyür men	Öz sevgilimi düşünüyorum;
öyü evirür men ödü.../çün	düşünüp-düşünüp...durdukça,
öz amrakımın öpügseyür men	sevgilimi öpmek istiyorum!

(Şiir, Aprınçur Tigin)

Tarihin hemen her döneminde şairler toplum tarafından büyük saygı görmüş ve şiirle uğraşmak toplumda bir saygı ve hürmet sebebi sayılmıştır. Dünya tarihinin en karanlık dönemlerinden biri olarak kabul edilen İslamiyet öncesi cahiliye döneminde bile Arabistan'da şairlerin halkın sevgi ve saygısını kazanmış olması, düzenli olarak şiir yarışmaları düzenlenmesi ve en güzel şiirlerin kutsal Kâbe duvarına asılması bunun en ilgi çekici örneklerinden birisidir.

Şiir, insanların kalbine, zihnine ve mantığına aynı anda seslenebilen yegâne edebî türdür. Öyle ki farklı his, fikir, zevk ve düşünce sahibi insanlar tek bir şiirde birleşip tek vücut olabiliyorlar. Milletlerin milli marşlarının o ülkede yaşayan herkesi aynı ülkü, aynı his ve duyguda birleştirmesi bunun en güzel örneğidir. Bu nedenle şiir, tarihte olduğu gibi günümüzde de insanlar tarafından sevilip benimsenmektedir. Ayrıca günlük hayatımızın her anında bizimle olan, insanlar tarafından çok sevilen ve hemen ezberlenen türkü ve şarkıların da aslında bir şiir olması bu anlamda oldukça manidar ve dikkate değerdir. Bununla ilgili olarak Ceylan (2008, s. 118) şunları kaydetmektedir:

Şiirin kullanımı bir şey söyleyip başka bir şey kastedebilmemizi veya uzun bir deneme ya da kompozisyon yazmak yerine aynı durumu birkaç sözcükle ifade edebilmemizi sağlamaktadır. Şiir aynı zamanda içinde ritim, müzikalite ve sözcüklerin özel kullanımı gibi öğeler taşıması sebebiyle şarkı sözü olarak da kullanılabilir. Şiir insanların birbirleri ile iletişim kurlmaları ve duygularını paylaşmaları açısından da iyi bir örnektir. Şiir kişilerin duygusal alanına hitap ettiği için çok büyük oranda hümanist bir edebî metin olarak değerlendirilmektedir.

Şiir, içinde duygu, düşünce ve hissiyatı yoğun bir biçimde barındırdığı gibi dilin en usta ve yetkin kullanımlarına da sahne olur. Böyle olunca gerçek bir şairin ellerinden

çıkılmış bir mısra, bir beyit ya da bir dörtlük bazen insanlar için, yazılmış ciltlerce kitaptan daha etkilidir. Örneğin; eğitimin ve okumanın önemi bugün tüm dünyaca kabul edilmiştir. Hatta bunun önemi üzerine birçok kitap yazılmıştır ve yazılmaktadır. Ama Âşık Feymani'nin şu dörtlüğü, bugün eğitimin önemine dair bildiklerimizin âdeta bir özeti niteliğindedir.

Cahil iken kâmil olur, / Hâlim okursam, okursam.

Türlü derde derman bulur, / Dilim okursam, okursam.

2.5.3. Eğitim

Toplumsal açıdan bakıldığında toplumun ve devletin, bireylerini ya da vatandaşlarını kendi amaçları, değerleri ve inançları doğrultusunda kültürlemesi ve geliştirmesi olarak ifade edilebilen eğitim, bilim adamları tarafından çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımlardan bazıları aşağıda verilmiştir:

Demirel'e (2005) göre eğitim, bireyin davranışlarında kendi yaşantısı yoluyla bilerek istendik değişme meydana getirme sürecidir.

Titiz'e (2000) göre eğitim, değişen şartların ve ortamların beraberinde getirdiği bilgi ve becerileri bireyin kendi çabalarıyla öğrenebilmesi ve bunları kendi yaşamında uygulayabilmesi sanatıdır.

Türkoğlu (2000) ise eğitimi, davranışları değiştirme süreci olarak tanımlamaktadır.

Eğitim ile ilgili olarak Kavcar (1999, s. 1) ise şunları kaydetmektedir:

En geniş ve genel anlamıyla eğitim, çocuk olsun, genç olsun, yaşlı olsun, insanlarda sosyal hayata ve çağa uygun tutum ve davranış değişikliği sağlamaktır. Eğitimin işlevi, topluma sağlıklı bir biçimde uyum yapabilmeleri için insanları etkilemektir. Bu etkileme, geçmişteki sosyal ve ulusal değerleri tanıtır benimsenme, bugünün gerçeklerini gösterme ve geleceğe dönük değerler, hüneler kazandırma yoluyla olur. Çağdaş eğitimin amacı, dünü koruyarak yarını güven altına almaktır.

Bu durumda eğitimin geçmişe, bugüne ve geleceğe dönük olmak üzere üç temel yönü var demektir. Kısacası eğitimden beklenen üç esas, dünü tanıtırma, bugünü kavratma ve yarına hazırlamadır.

2.5.4. Edebiyat-Eğitim İlişkisi

Edebiyatla eğitim arasında sıkı bir ilişki vardır. Edebiyatın kökünü oluşturan “edeb” kelimesi terbiye kelimesinin eş anlamlısıdır. Eğitim de amacı bakımından zaten terbiye etmek demektir. Dolayısıyla edeb = terbiye = eğitim demektir. Sadece bu durum bile edebiyat ve eğitim arasındaki sıkı ilişkiyi göstermesi bakımından manidardır.

Edebiyat ve eğitim ilişkisi, hatta ondan daha geniş anlamda olmak üzere sanatla eğitimin ilişkisi çok tartışılmış bağlantıların başında gelmektedir. Eğitim denilince ilk akla gelen ve ilk çağ filozoflarından bu yana üzerinde çokça durulan “ahlak” kavramı, edebiyatın ahlakla olan bağlantısı ve ahlak dışı sayılanların edebiyatta yer alamayacağı konusu bugün bile üzerinde kesin olarak uzlaşılabilen tartışmalardandır. Aynen bunun gibi, yalnız toplumu veya tam aksine yalnız edebiyatın kendisini ele alan edebiyat ile ideolojileri propaganda eden edebiyat, olumlu olumsuz yönleri ile hâlâ münakaşa konusudur.

Şüphesiz bu tartışmalar edebiyatın ahlak üzerinde, ahlak eğitimi üzerinde etkili olduğunun bir belirtisidir. O nedenle, insanın ahlakını kurma iddiası ile yola çıkan eğitimin edebiyattan vazgeçmemesi son derece doğaldır (Cemiloğlu, 2005, s. 19-20).

Edebiyat üç yönüyle eğitimde etkilidir:

1. Ahlak eğitimi
2. Estetik eğitimi
3. Dil eğitimi

Konuyla ilgili olarak Kavcar (1999, s. 2) ise şunlara yer vermektedir:

Edebiyat ve eğitim, insanla ve insan topluluklarıyla ilgilenip uğraşma bakımından birbirini tamamlayan, birbiriyle yakından ilişkili olan iki alandır. Çünkü edebiyatın da eğitimin de konusu insandır. İnsanoğlunun yeryüzündeki serüvenleri, doğal ve toplumsal çevresiyle ilişkileri, sağlıklı bir yaşayış özlemi, bu iki alanın ortak konusunu oluşturur. Birbirinden ayrı yollarda, ayrı amaçlarda olan, birbirlerinden habersiz ve kendi dünyasında yaşayan insanları ruh ve zevkçe birleştiren köprüyü ise edebiyat kurar.

Edebî eserlerin büyük bir bölümü insanları eğitmek ve onlara iyiyi, güzeli göstermek amacını güder. Edebiyat tarihimize âdeta imzalarını atmış olan Yunus Emre,

Mevlana, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Necip Fazıl gibi daha birçok şair ve yazar eserlerini hep insanları eğitmek amacıyla yazmışlardır. Çok daha önceki zamanlara bakıldığında edebî eserlerin eğiticilik özelliklerini daha net bir şekilde görülebilir. “*Kutadgu Bilig*”, “*Atebetü'l-Hakayık*”, “*Divan-ı Hikmet*”, “*Prens Kalyanamkara ve Papamkara*” gibi eserler insanları eğitmek ve onlara iyiyi, güzeli göstermek için yazılmış önemli eserlerden sadece birkaçıdır. Eski Türkçe dönemi yukarıda isimleri verilen eserler gibi daha birçok eseri bünyesinde barındıran çok zengin bir dönemdir. Yine bu çalışmanın da konusunu oluşturan Maniheizm ve Budist Uygur şiirleri de bu anlamda örnek gösterilebilecek önemli eserlerdir.

Sonuç olarak edebiyat, iyinin, güzelin, doğrunun, toplumsal ve evrensel değerlerin insanlarda yerleşip kökleşmesini sağlar. İnsanlara bu yönde telkinlerde bulunur ve onları eğitir.

2.5.5. Şiir-Eğitim İlişkisi

Bireydeki kalıcı izli davranış değişikliği olarak tanımlanabilen öğrenmede, öğrenilecek şeyin akılda kalması ve kolay hatırlanması çok önemlidir. Akılda kalmayan veya hatırlanması zor olan bilgi kısa süre sonra unutulacak ve kullanılamaz hâle gelecektir.

Şiir, eğitim ve öğretimle de yakın ilişkiler içindedir. Dil eğitimi başta olmak üzere birçok farklı kavram ve alan öğretimlerinde şiirlerden yararlanılmıştır ve yararlanılmaya devam edilmektedir. Öyle ki fen bilimlerinden yabancı dil öğretimine, ana dili eğitiminden din eğitimi ve öğretimine kadar birçok alanda şiir kullanılmaktadır. Nitekim şiir, atasözü ve deyimler gibi kısa ve kalıplaşmış formlardır. Böylece kolayca akılda kalabilen ve istendiğinde kolayca hatırlanabilen bir türdür. Ayrıca şiirin insanların hem mantığına hem de duygularına aynı anda etki edebilme gücü, şiiri eğitim ve öğretim alanında âdeta vazgeçilmez kılmaktadır. Çünkü eğitim ve öğretimde öğrencinin ne kadar çok duyusuna hitap edilebilirse başarı o kadar artar. Şiir ise taşıdığı dil ögesi, ritim, müzikalite ve ölçü açısından insanın duyularının birçoğuna aynı anda hitap edebilmektedir.

Edman’a (1991) göre şiir insan zihninde sürekli ve kalıcı bir etki bırakır. Şiir dil denilen vasıtanın bilhassa ön plana geçtiği bir sanattır. Ne şair, ne de okuyucu veya dinleyici şiirin diline karşı ilgisiz kalmaz. Şiirin ritmi belki özel bir hipnotizma vasıtası

olarak tarif edilebilir. Şiir insanın tutum düzeyini de etkilemektedir (Akt: Akyol ve Dikici, 2009, s. 49).

Akyol ve Dikici'nin (2009) Fen ve Teknoloji dersinde şiirle öğretim tekniğinin öğrencilerin başarılarına olan etkisini araştırdıkları çalışmalarında, şiirle öğretim yapılan deney grubunun ön test ve son test puanları arasında önemli bir fark olduğunu belirtmişler ve şiirle öğretimin Fen ve Teknoloji dersinde öğrencinin başarısına olumlu katkıda bulunduğunu vurgulamışlardır. Bu sonuç, deney grubuna uygulanan şiirle öğretim tekniğinin öğrencilerin akademik başarılarını artırdığı şeklinde yorumlanabilir. Yani başka bir ifade ile şiirle öğretim yapılan sınıflardaki öğrenciler, geleneksel öğretim yapılan sınıflardaki öğrencilerden daha fazla başarı göstermektedir. Ayrıca Akyol ve Dikici yine aynı araştırmada öğrencilerin şiirle öğretim yöntemine ilgi duyduklarını, işlenen konuları daha iyi anlayıp hatırladıklarını ve derste sıkılmadıklarını deney grubundaki öğrencilerle yaptıkları görüşme sonuçlarına dayanarak önemle belirtmişlerdir.

Bir başka çalışmada ise Kırmızı (2009) Anadolu liselerinde okuyan öğrencilerin ikinci yabancı dil olan Almanca derslerinde şiirin kullanılmasının ardından öğrencilerin yapılan uygulamaya ilişkin görüşlerini ele almaktadır. Öğrencilerin Almanca derslerini şiir kullanılarak işlemeye yönelik yönetime dair görüşlerini ifade edebilecekleri açık uçlu soruların bulunduğu formlar kullanarak veri topladığını belirten Kırmızı, araştırmanın sonunda ulaştığı sonuçları kısaca şöyle ifade etmektedir.

Bu araştırmanın çalışma grubu; Ceyhan Biliciler Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi'nde öğrenim gören 200 öğrenciden oluşmaktadır. Haftada 2 saat olan Almanca dersleri önce kitaptan işlenmiş daha sonra da şiir kullanılarak gramer, kelime, okuma, yazma, anlama ve konuşma etkinlikleri yapılmıştır. Daha sonra öğrencilerin yöntemle ilgili düşünceleri alınarak analiz edilmiştir. Bu çalışmaya katılan öğrencilerin hemen hemen tamamı şiirin Almanca öğretiminde kullanılmasını yararlı ve olumlu bulmaktadırlar. Öğrenciler, bu uygulamanın motivasyon sağlamada, dersi eğlenceli hâle getirme konusunda, kelime ve dilbilgisi konularının öğretiminde çok etkili olduğu konusunda ifadelerde bulunmuşlardır (Kırmızı, 2009, s. 43).

Şiirin öğretimde kullanıldığı bir başka çarpıcı alan ise din eğitimidir. İlahiler bunun en güzel örneğidir. Bir şiir formu olan ilahiler bir yandan insanlara dinin

esaslarını anlatırlarken bir yandan da şiirin bütün estetik ve güzelliğini bünyelerinde barındırırlar. Ayrıca tüm dünyanın çok yakından tanıdığı Yunus Emre ve Mevlana da şiiri kullanarak insanlara din eğitimi veren ve kendilerinden yüzlerce yıl sonra bile insanları eğiten iki önemli isimdir. Yunus ve Mevlana gerek şiirlerinin eşsiz büyüğü ile gerekse şiirlerindeki evrensel mesajlarla bu alanın en önemli temsilcileri olmuşlardır.

Canım kurban olsun senin yoluna,
Adı güzel, kendi güzel Muhammed,
Şefâat eyle bu kemter kuluna,
Adı güzel, kendi güzel Muhammed
(Yunus Emre)

Mü'min olanların çoktur cefâsı,
Ahirette olur zevk-u sefâsı,
On sekiz bin âlemin Mustafâ'sı,
Adı güzel, kendi güzel Muhammed

Şiirin din öğretiminde kullanıldığının en güzel örneklerini bulabileceğimiz dönemlerin başında hiç şüphesiz Budist ve Maniheizt Uygur dönemleri gelmektedir. Bu dönem Uygur şiiri çoğunlukla Budizm ve Maniheizm'e ait dinî içerikli şiirlerdir.

tüz-ün bilge kişi-ler tirile(l)im
tengri-ning | bitigin biz işidelim
tört ilig | tengri-lerke tapınalım
tört ulug | emgekde kurtulalım

Asil, bilge insanlar toplanalım,
tanrının kitabını dinleyelim,
dört hâkim tanrıya tapınalım,
dört büyük azaptan kurtulalım.
(Ölüm Tasviri)

yirtinçü-nüng yula-ları yangırtı | tamdulmuş
yintip kamag şımnu-larığ utmuş at almış-ıg
yig üstünki nomlug tilgen evirtgü küsüş-in
yintem süz-ük | köngül öz-e ödügçi bulalım.

Dünyanın meş'alelerini yeniden yaktırmış,
arayıp bularak, bütün şeytanlara galip gelmiş adını alanı,
en üstün kanun çarkını çevirme arzusu ile
her vakit duru gönülle kendimize niyazcı bulalım. (On Türülü Niyaz Usûlü)

Yine bu alanda gösterilebilecek en çarpıcı örneklerden ikisi de hiç şüphesiz “Kutadgu Bilig” ve “Atebetü'l-Hakayık”tır. *Kutadgu Bilig* beyitler, *Atebetü'l-Hakayık*

dörtlükler hâlinde yazılmıştır. Bu eserler insanları din ve ahlâk açısından eğitmek için yazılmış ve şiir formunda oluşturulmuş eserlerdir.

ali erdi munda basakı talu
 kür ersig yürekliğ mengesi tolu

akı erdi elgi yüreki tedük
 biliglig sakınuk kör atı bedük

bular erdi din hem şeri'at köki
 bular yüdti kafir münafik yüki (KB III, 57-59)

ilahi öküş hamd ayur men sanga
 sening rahmetingdin umar men onga

senamu ayugay seza bu tilim
 unarça ayayın yarı bir manga

sening barlıkingka tanukluk birür
 cemad canvar uçgan yügürgen nenge

sening birlikingke delil arkagan
 bulur bir neng içre deliller minge (AH I, 1-8)

Şiirin eğitim ve öğretimde kullanıldığı alanlardan birisi ve en önemlisi ise dil öğretimi alanıdır. “Şiirle öğretim tekniği çoklu zekâ kuramının bir parçası olarak düşünülebilir. Bu kurama ilişkin sekiz adet zekâ alanı belirlenmiştir. Bu zekâ alanlarından şiirle öğretim tekniğine en uygun olanı ise sözel-dilsel zekâ alanıdır. Bu zekâ alanında öğrenciler okumayı, yazmayı, hikâye anlatmayı, kelime oyunları oynamayı ve dinlemeyi severler” (Ceylan, 2008, s. 50). Gerek yabancı dil öğretiminde gerekse ana dili öğretiminde şiir, o dili öğrenene büyük kolaylıklar sağlar. “Günümüz dil öğretim yöntemleri öğretmen merkezli öğretim yerine öğrenci merkezli bir öğrenmeyi tercih etmektedir. Bu bağlamda öğrencilerin tercihlerini, duygularını ve önceliklerini dikkate alan bir eğitim süreci tercih edilmektedir. Eğitim / öğretim ortamı daha hümanist ve yumuşak bir hâl almaktadır. Yabancı dil öğretimi ortamlarında öğrencilerin duygularına hitap edecek ve bir tercih sebebi oluşturacağı düşünülen şiirin

kullanımı yukarıda bahsedilen sebeplerden dolayı önem taşımaktadır” (Ceylan, 2008, s. 116). Zaten dil öğretim kitaplarında da bunu görmek mümkündür. Hem eski çağlardaki dil öğretim kitaplarında hem de modern dil öğretim kitaplarında şiirin önemli bir yeri vardır. Türk dilinin olduğu kadar Türk kültür ve medeniyetinin de en önemli eserlerinden kabul edilen Kaşgarlı Mahmud’un *Divanü Lügati’t-Türk* adlı eseri, bilindiği gibi Türkçenin günümüze ulaşan en eski dil öğretim kitabıdır. Eserde Türk dili ile ilgili çok zengin örnekler bulunmakla beraber, bir şeyin öğretiminde sıkça şiire başvurulması ve eserde örnek olarak bolca manzum parça verilmesi şiirin dil öğretiminde ne kadar önemli olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Mende bulnur sewinç otı kadgu atar

Karşı körüp sağdıç anı uçmak atar (*Divanü Lügati’t-Türk*, III-374).

Sevincin ilacı bende bulunur; (bu ilaç) kaygıyı giderir.

(Yaptırdığım) köşkü gören dost ona cennet adını verir (Tekin, 1986, s. 123).

Ol kar kamuğ kışın iner

Aşlık tarığ anın öner

Yawlak yağı mende tınar

Sen kelipen [ol] tepreşür (*Divanü Lügati’t-Türk*, II-204).

O karlar (ve yağmurlar) hep kışın yağar;

her türlü hububat ve yiyecek (bunlar sayesinde) biter.

Kötü düşman (yalnız) benim zamanımda kıpırdamaz (savaşmaz);

(fakat) sen gelince kaynaşır ve harekete geçer (Tekin, 1989, s. 124).

Erdi aşın taturgan

Yawlak yağğ kaçurgan

Oğrak süsin kaytargan

Bastı ölüm ahtaru (*Divanü Lügati’t-Türk*, I-515).

(O, konuklarına) yemeğini tattıran,

kötü düşmanı kaçirtan

(ve) Oğrak ordusunu geri püskürten (bir yiğit) idi.

Ölüm (onu yere) yıkarak bastırdı (Tekin, 1989, s. 108).

Şiir metinlerinin kolay ezberlenmesi ve kolay tekrar edilebilmesi dil öğretiminde şiirin önemini daha da artırmaktadır. Özellikle yabancı dil öğreniminde karşılaşılan en önemli sorunlardan birisi kelime bilgisidir. Öğrenciler sürekli olarak yeni kelimeleri ezberleyememekten ve ezberlediklerini de kısa süre sonra hatırlayamamaktan yakınır. İşte şiir tam burada devreye girer. Şiirin bünyesindeki muhteşem uyum sayesinde yapısal öğeleri göze, sesi kulağa, uyum ve ritmi de öğrencinin zihnine hitap ederek öğrenciyi duyuşal ve mental yönden aktif hâle getirir ve öğrenmeyi kolaylaştırır. Ayrıca bu şekilde öğrenilen bir bilgi hem kolay hatırlanabilir hem de zihinde daha kalıcı olur. Bununla ilgili olarak Ceylan (2008) şunları kaydetmektedir:

Öğrencilerin kısa ve basit şiirleri okuyarak, ezberleyerek kendilerine güven duymalarını sağlamaktadır. Şiirdeki ses unsurlarının, şiirde okumayı kolaylaştırdığı ve akılda kalıcılığı artırdığını belirtmek gerekmektedir. Öğrencilerin okudukları şiirleri bir süre sonra ezberlemeleri, hem gramer yapılarını hem de kelimeleri tekrar etmeleri açısından kolaylık sağlamaktadır. Bu imkânları diğer türlerle sağlamak son derece güçtür.

Şiirin diğer edebî türlerde farklı olarak akustik olması, kısa ve kalıplaşmış bir tür olması, kolay ezberlenebilir olması gibi özelliklerinden dolayı öğrenciler şiirden ve şiirle öğrenmekten hoşlanmaktadırlar (Akyol ve Dikici, 2009; Ceylan, 2008; Kırmızı, 2009). İlköğretim ve ortaöğretim öğrencilerinin çoğunun bir şiir defteri bulunmaktadır. Öğrencilerin tamamına yakını çeşitli konularda şiir yazmaya gayret ederken, hikâye yazmak isteyen ya da yazan her sınıfta iki öğrenciyi geçmemektedir. Tüm bu nedenler diğer birçok öğretim alanında olduğu gibi dil öğretiminde de şiiri diğer edebî türlerden avantajlı kılmaktadır.

Kırmızı'nın (2009) "Anadolu Liselerinde Şiirin Almanca Öğretimindeki İşlevine Dair Öğrenci Görüşleri" adlı çalışmasında öğrencilerin şiirle öğrenmeye karşı duydukları olumlu düşünceleri ifade ettikleri şu cümleler şiirin dil öğretimindeki önemini göstermesi bakımından manidardır:

- Evde odamın duvarlarına dahi kelimeleri yapıştırıyorum, ancak aklımda tutamıyorum. Şiirin içerisinde geçen kelimeleri aklımda tutabiliyorum, çünkü şiir şarkı gibi ahenkli.

- Şiirle kelime öğrenmek çok komik, çünkü okulda öğrendiğim şiirleri evde kendi kendime tekrarlariken annem ve babam Almancayı çok çabuk öğrendiğimi düşünerek şaşırıyorlar.
- Hangi yabancı dil olursa olsun kelime ezberlemek imkânsız gibi. Bugün öğreniyoruz ama yarın tekrar unutuyoruz. Bu yöntemle gerçekten öğrendiğimi hissediyorum. Özellikle ses uyumu olan şiirlerdeki kelimeleri daha kolay öğreniyorum.
- Öğretmenimiz şiiri okuduktan veya dinlettikten sonra, şiirin konusuna göre sınıfta tiyatro etkinlikleri yaptırıyor ve istediği kelimeleri kullanmamızı istiyor. Böylece hem kelimeleri hem de cümleleri öğreniyoruz.
- Dersin sonunda yaptığımız etkinliklerle (boşluk doldurma, bulmaca, eşleştirme, boyama, resim yapma vb.) şiiri birçok kez tekrar etmiş oluyoruz, bu nedenle de unutmuyoruz.
- İngilizce, tarih ve coğrafya gibi derslerin de şiir kullanılarak işlenebileceğini düşünüyorum. Böylece daha başarılı olacağımıza inanıyorum.
- Öğretmenimiz şiirde öğrenmemizi istediği kelimelerin yanına, kelimeleri anlatan resimler koyduğunda onları çok iyi öğreniyoruz. Resimlerle kelimeleri bağdaştırıyoruz ve hiç aklımızdan çıkmıyor.
- Öğrendiğim Almanca kelimelerin tümünü şiirlerden öğrendim ve şu anda hepsi aklımda.
- Okuduğumuz her yeni şiirde daha önce öğrendiğimiz kelimelere rastlıyoruz ve Almanca öğrendiğimizin farkına vararak motivasyon düzeyimiz artıyor.
- Gramer öğrenmek oldukça sıkıcı olmasına rağmen bu yöntem sıkıcılığı gideriyor.
- Şiir mısralarını öğretmenimizden ya da CD çalardan 4-5 kez dinledikten sonra yazıyoruz ve en son alıştırma yapıyoruz. Bu durumda şiir hafızamıza kazınıyor. Şiiri kendi kendimize okurken Almanca konuştuğumuzu düşünüp zevk alıyoruz.
- Şiirler özellikle resimli olduğunda hem daha iyi anlıyoruz hem de zevk alıyoruz.
- Sayfalarca gramer kuralları yazmanın hiçbir yararı olmuyor, çünkü çalışmıyoruz. O kadar yazıyı okumak ve ezberlemek çok zor geliyor,

ancak şiiri okuyup yazdıktan sonra kolay kolay unutmuyoruz ve grameri de daha basit biçimde öğreniyoruz.

- Önceleri deftere yazdığımız gramer yapılarını çalışıp kısa süre sonra unutuluyorduk, çünkü sadece yazılılardan geçecek kadar çalışıyorduk. Bu yöntemle dilbilgisi işlediğimiz zaman şiir sürekli aklımızda olduğu için unutmuyoruz.
- Sadece gramer gördüğümüzde kuralları ezberliyoruz, fakat nasıl kullanıldıklarını bilmiyoruz, yani matematik gibi geliyor bize. Bu yöntemle gramer yapılarının nasıl kullanıldıklarını da öğreniyoruz ve şiirdekilere benzer farklı cümleler kuruyoruz.
- Normal gramer anlatımından sonra konuyla ilgili şiir okumak ve bu şiiri yazmak çok yararlı. Öğretmenimiz şiirin daha iyi anlaşılması için etkinlikler yaptırıyor böylece hem bilgilerimizi daha iyi pekiştiriyoruz hem de ders çok eğlenceli geçiyor.
- Ezberlediğim şiirlerdeki kelimeleri değiştirip yeni cümleler kuruyorum, böylece oturup uzun uzun gramer çalışmama gerek kalmıyor.
- Almanca bir cümle kurmak istediğimde aklımdaki şiirleri düşünüyorum ve o şiirlerdeki cümle kuruluşlarına göre cümleler kuruyorum.
- Başlangıçta Almanca seslerini çıkarmak oldukça zordu, ancak 3. şiirden sonra okumada fazla sorun yaşamadığımı gördüm.
- Şiiri okuduktan sonra en son alıştırmalar yapıyoruz. Bu alıştırmalar sayesinde Almanca yazı yazmayı öğrendim.
- Bu yöntemle farkında olmadan sınav için değil, öğrenmek için çalıştık.
- Başlangıçta “ei, sch, ch, tion” gibi sesleri çıkarmada oldukça güçlük ve yabancılik çekiyordum, fakat 3., 4. şiirden sonra bu sorunları yendim.
- Almanca şiirleri bir süre sonra ezberliyoruz böylece kelime ve cümleleri sürekli telaffuz ediyoruz. Daha sonra benzer seslere sahip kelimelerle karşılaştığımızda sorun yaşamadan okuyabiliyoruz.
- Öğretmenimiz işlediğimiz konuları sürekli tekrar etmemiz gerektiğini söylüyor, ancak biz şiirleri ezberlediğimiz için onları sürekli söylüyoruz ve böylece zaten istemesek de tekrar etmiş oluyoruz.
- Bazı cümle kalıplarını sürekli tekrar ediyoruz, bu nedenle bu cümleleri kullanarak akıcı konuşabiliyoruz. Amacımız her şiirde yeni bir cümle

yapısı öğrenmek ve eski bildiklerimize yenisini eklemek, böylece her hafta kendimizi daha iyi ifade etmeye başladık. Örneğin Almanya'dan bir misafirimiz gelmişti. Onlarla karşılıklı Almanca konuştuğumda kendimi zorlayarak, yavaş da olsa istediklerimi ifade edebildiğimi gördüm (Kırmızı, 2009, s. 50-54).

Kültürler arası bir iletişim aracı olan dilin öğretilmesinde şiir kullanıldığında, öğrenilen dili konuşan milleti çok yönlü olarak tanıma fırsatı da doğacaktır. “Dil, bilindiği gibi kendi yapısıyla, ait olduğu ulusun kültürünü, düşünce tarzını yansıtır” (Aytaç, 1995, s. 221).

Yine Kırmızı'nın yukarıda bahsettiğimiz çalışmasında öğrencilerin şiirle Almanca öğrenme çalışmalarından sonra “Öğrencilerin Avrupa Kültür ve Yaşam Biçimini Öğrenme Konusundaki Düşünceleri” başlığı altında şu öğrenci görüşlerine yer vermiştir:

- Alman çocuklarının hayvanlara nasıl davrandıklarını öğrendim.
- Alman çocuklarının savaştan hoşlanmadıklarını öğrendim.
- Alman çocukları da bizim gibi şiddetten hoşlanmıyorlar.
- Almanlarda da tembelliğin ayıp olduğunu öğrendim.
- Almanların dini bayramları hakkında çok şey öğrendim.
- Önceleri Alman halkının aileye önem vermediğini düşünüyordum, örneğin ailelerin çocuklarıyla hiç ilgilenmediklerini düşünürdüm. Okuduğumuz şiirlerde bunun tam tersini gördüm.
- Almanların dini inançlarının aslında bizimkilerle çok büyük farklılıklar taşımadığını gördüm.
- Alman şiirlerini okumaya başladığımdan beri yabancı düşmanlığı bana çok saçma geliyor, çünkü onların da aileleri, gelenekleri, dinleri, çocukları var. Kısaca onlar da bizler gibi insan.
- Biz gençlerin kendi aramızda daha iyi anlaşabileceğini umut ediyorum, çünkü Almanların bizden farkı sadece Alman olmaları. Kültürleri ise çok hoş renkli. Bir Alman arkadaşım olmasını isterdim (Kırmızı, 2009, s. 54-55).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. YÖNTEM

Bu bölümde; araştırmanın modeli, araştırma grubu, veri toplama yöntemi ve toplanan verilerin analizinde kullanılan teknikler açıklanmıştır.

3.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışma, betimsel nitelikli tarihsel bir araştırmanın ürünüdür. Betimsel nitelikli araştırmalarda ele alınan olaylar ve durumlar ayrıntılı bir şekilde araştırılmakta, daha önceki olaylar ve durumlarla ilişkisi incelenerek “ne” oldukları belirtilmeye çalışılmaktadır. Tarihsel araştırma ise “günümüz eğitim dünyasını geçmiştekilerin ışığında anlamaya çalışır. Geçmiştekilerin incelenmesi sonucu elde edilen bulgular ışığında günümüzdeki ve gelecekteki eğitim alanındaki gelişmeleri tahmin eder. Bu yöntem, günümüz eğitim uygulamalarını anlamaya yardımcı olabilecek ve bu anlamayla beraber gelecekteki gelişmeleri sağlayabilmek için bir temel yapı taşı oluşturabilecektir” (Ekiz, 2009, s. 22).

3.2. Araştırma Grubu

Çalışmanın araştırma grubunu Uygur Döneminde Mani ve Burkan muhitinde yazılmış ya da tercüme edilmiş şiirler oluşturmaktadır. Bu döneme ait şiirler Reşid Rahmeti Arat’ın “*Eski Türk Şiiri*” (1991) adlı eseri ve Osman Fikri Sertkaya’nın Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumunun yayımladığı “*Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi*” adlı eserin dördüncü cildinde yer alan “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri” (2004) isimli makalesinden alınmıştır. Reşid Rahmeti Arat, Mani ve Burkan muhitinde yazılmış şiirler üzerine çalışan ilk bilim adamlarından birisidir. Mani ve Burkan dönemine ait birçok şiir Arat tarafından yayımlanmıştır. Bu nedenle Arat’ın “*Eski Türk Şiiri*” adlı eseri bu çalışmadaki temel kaynaklardan biri olarak kabul edilmiştir. Osman Fikri Sertkaya da eski Türkçe üzerine çalışmalar yapmış ve eski Türkçenin dünya çapındaki en önemli temsilcilerinden birisidir. Sertkaya’nın “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri” isimli makalesi Maniheist ve Budist Uygur şiiri için önemli bir kaynaktır. Sertkaya’nın bu çalışmasında son dönemlerde bulunan şiirler de yer almaktadır. Bu nedenle Sertkaya’nın makalesi araştırmadaki diğer temel kaynak olarak belirlenmiştir.

3.3. Verilerin Toplanması

Bu çalışmadaki veriler “doküman incelemesi” yöntemi kullanılarak toplanmıştır. “Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar” (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 187).

Araştırma Uygur döneminde Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş manzum parçalar üzerinde yapılmıştır. Araştırmada R. R. Arat’ın *Eski Türk Şiiri* (1991) adlı eseri ve O. F. Sertkaya’nın Atatürk Kültür Dil Tarih Yüksek Kurumunun yayımladığı *Türk Dünyası Edebiyatı Tarihi* adlı eserin dördüncü cildinde yer alan “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri” (2004) isimli makalesi kullanılmıştır. Bu çalışmalardaki Maniheist ve Budist şiiirlerde dilin dört temel becerileriyle ilgili ögeler ifade düzeylerine göre belirlenip işaretlenmiştir.

Araştırmanın altyapısını ve kuramsal çerçevesini oluşturmak amacıyla konu alanıyla ilgili kitaplar, makaleler, tezler taranmış ve çalışmaya ışık tutacak ilgili bölümler belirlenip işaretlenmiş, bunlar değerlendirilerek anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde birleştirilmiştir.

3.4. Verilerin Analizi

Çalışmada R. R. Arat’ın *Eski Türk Şiiri* adlı eserinde ve O. F. Sertkaya’nın “Burkancı (Budist) ve Manici (Maniheist) Türk Edebî Çevreleri (2004)” isimli makalesinde yer alan Uygur dönemi Mani ve Burkan muhitinde yazılmış şiiirler üzerine içerik analizi yapılmıştır. “İçerik analizinde temelde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır” (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s. 227). Bu bilgiler ışığında öncelikle çalışmanın amacıyla paralel olduğu düşünülen kodlar oluşturulmuştur. Kodlar tespit edilirken sözcük, sözcük grubu ve cümle düzeyinde üç farklı birim esas alınmıştır. Daha sonra elde edilen kodlar dört temel dil becerisi olan dinleme, konuşma, okuma ve yazma kategorileri altında toplanmıştır. Daha sonra bu veriler ışığında Uygur dönemi şiiirindeki temel dil becerileriyle ilgili değerlendirmelerde bulunulmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BULGULAR VE YORUM

Çalışmanın bu bölümünde Uygur Dönemi Mani ve Burkan muhitinde yazılmış manzum eserler ele alınmış ve bu eserlerde temel dil becerileriyle (Dinleme, Okuma, Konuşma, Yazma) ilgili ögeler tespit edilmiştir. Tespit edilen bu ögeler;

- Dinleme ile ilgili ögeler
- Okuma ile ilgili ögeler
- Konuşma ile ilgili ögeler
- Yazma ile ilgili ögeler

olmak üzere dört başlığa ayrılmıştır. Bu başlıkların her biri de kendi içerisinde sözcükler, sözcük grupları ve cümleler olmak üzere üç alt başlık hâlinde değerlendirilmiş ve tespit edilen ögeler bu başlıklar altında incelenmiştir.

4.1. Dinleme ile İlgili Ögeler

4.1.1. Sözcükler

- ol nomta **esidip** ukar[biz]

*biz bu kanundan **isitip** öğreniyoruz (Bİ - 136).*

Buradaki “eşid-” ifadesi, kulakla algılamak, duymak, kendisine söylenilmek anlamlarına gelmektedir. Yani burada bilinçli bir dinleme eylemi gerçekleşmektedir. Bu da dilin dinleme becerisinin kullanıldığını göstermektedir.

- bu yarlıkıngızni **esitip**

buyanlığı taluy ögüzüg akıtıp

burkanlar uluşınta togtılar

*sizin bu buyruğunuzu **duyarak**,*

sevap deniz ve ırmaklarını akıtarak,

burkanlar diyarında doğdular (Bİ – 406, 407, 408).

- idi **tiki-siz**-te

*tam bir **sessizlik** içinde, (ÖY - 12)*

Bir yerin ya da bir kişinin sessiz olup olmadığını anlamak, ancak orayı ya da o kişiyi dinlemekle mümkündür. Yani “tiki-siz” ifadesi bize dinleme eyleminin gerçekleştiğini gösteren sözcüklerden biridir.

- **ünlüg** adkag-tın önmiş ertmiş

***ses** bağlantılarından çıkmış, geçmiş, (OBS - 104).*

Ses kavramı, hem konuşma hem de dinleme becerisinin temel taşlarındandır. Dinleme eylemi kulağımızın sesleri algılamasıyla gerçekleşir. Ses olmazsa dinleme eylemi gerçekleşemez.

- **çamsız** ögürgü suvig bürdig-lig

***sessiz** sevinme suyunu hissedem, (OBS - 156).*

- **çamsız** bodısataw tip çavıkur adı

*böylece **sessiz** bodhisattva diye adı meşhur olur, (ASG - 109).*

- s usik teg **şagılay**u turur

*ş harfi gibi **çağlay**ıp durur (ASG - 119).*

Bu mısradaki geçen “şagıla-” ifadesi ses çıkararak coşkun bir biçimde akmak anlamındadır. Burada dinleme eyleminin vazgeçilmez unsurlarından biri olan kulak organı “şagıla-” eyleminin sonucunda oluşan seslere odaklanmıştır. Yani burada bilinçli bir dinleme eylemi gerçekleşmiştir.

- yaba yırtinçüg bir yintem ider **tuymayur**.

*yava dünyayı bir anda süsler, **duymaz**, (GB - 41).*

- bir bir **ün**-te uz takşut-lug taluy-lar öntürüp

*ayrı ayrı her **seste** güzel şiir denizlerini meydana getirip (ONU - 11).*

- agdınur iner suv-lar-ning
amrançığ ünlüg kuş-lar-ning
anın **tiki-sinte** nom üni
antag **esidilür** inçe tip
yükselen, alçalan suların,
güzel sesli kuşların,
*onların **civultusunda** töre sesi*
*öyle **duyulur** diyerek: (İP – 144, 145, 146, 147).*
- [inçge] tering sogançığ
esidgeli erte yarag-[lıg]
ıduk nomlamış nom üni
inçip **esidilür** tan[glançığ]
ince, derin, tatlı,
*sabahları **dinlemeğe** elverişli,*
vaaz eden mübarek töre sesi,
*öylece hoş **isitilir** (İP – 152, 153, 154, 155).*
- bu **ün**-ler-ning içinte
*bu **seslerin** içinde (İP - 156).*
- adrok bo nomug **tunglang**-lar
*bu seçkin töreyi **dinleyiniz** (SVH - 4).*
- amtık-a-tegi **esitilür**
*şimdiye (bugüne) kadar **isitilmiştir** (SVH - 52).*
- bu sözlerig kim çın **isitdi**
*kim bu sözleri gerçek(ten) **isitti**? (BMS - 14).*

- g n k k ng l-in **esits n**-ler **tinglasun**-lar
*inan  g nl  ile **duysunlar**, **dinlesinler** (SBS - 4).*
- kelmiŐ k ni t z **tuyuglı** kiŐimangkar
*ger ekten gelen (tathagata) doğruyu, d z  **duyan** KŐimangkara (SBS - 30).*
- burkan bahşı-nıng ol orun-ta y(a)rlıkamış-ın **esidip**
*burkan bahŐının o yerde buyurduğunu **isiterek** (SBS - 34).*
- m(a)hayan NOM-larıg **esidip** alp bulguluk BURKAN kutına alkış alıp asanki
*mahayana nomlarını **duyup** zorlukla alınması gereken Burkan saadetinden pay alıp (SBS - 66).*
- bamlıgın t z lmıŐ biŐ **sıbar**
*bam teli ile akord edilmiş beş **nağme** (MAD - 3).*
- sızgurgu erg rg  teg **isitildi**
*d k m n (sesi) gibi **duyulur** (MAD - 12).*
- **egzig** v(a)mtsan **yır taksud**
***nağme**,  vg  Şarkısı, **t rk **, **Şiir** ve (MAD - 14).*
- ed emirkeŐg  teg **esitildi**
*v cudun neŐe dolu  rpermesi Şeklinde **duyulurlar** (MAD - 16).*
- k r  **iŐid ** kanıncıŐ
k rk ng zni nomunguznı ikig ni
k relim **esidelim** turkaru
*g r p ve **duyup** doyumsuz
g zelliğinizi ve  ğretinizi, her ikisini,
ebediyen g relim ve **duyalım** (M 6 - 21, 22, 23).*

4.1.2 Sözcük Grupları

- İrinçü kılmış | kılınç **ıstıg bolur**
*Yapmış olduğu kötülükleri **dinlenir** (CT - 10).*
- **tütüş keriş ün çoğ-ıg**
***kavga ve gürültü** (SVH - 61).*
- **ulug tolun üni** isigi toyı kuvrag-ı
***kuvvetli, dolgun sesi, sıcaklığı, topluluğu, cemaati,** (OİM - 93).*

İşitilen bir sesin incelik-kalınlık, dolgunluk, gürlük gibi özelliklerinin anlaşılması için dinleme becerisinin kullanılması gereklidir.

- **kükürt ün-lüg-ke** yükünürmen
***gür sesli önünde hurmetle eğilirim** (OBS - 39).*
- **satap sipar-ning üni**
***satap sipar'ın sesi** (ASG - 120).*
- munçulayu teg **yılayu sav-**lar öz-e
*bunun gibi **büyülü sözler** ile (HF - 78).*
- tüz- ... lüg... **tgülüg ün-**ler eksi ... -ler
*.....**duyulan sesler**..... (SN - 7).*
- **amrancıg ünlüg** kuş-lar-ning
aning tiki-sinte **nom üni**
antag eşidilür inçe tip
güzel sesli kuşların,
*onların civıltısında **töre sesi***
öyle duyulur diyerek; (İP – 145, 146, 147).

- [inçge] tering sogançığ
eşidgeli erte yarag-[lıg]
ıduk nomlamış nom üni
inçip eşidilür tan[glançığ]
ince, derin, tatlı,
sabahları dinlemeğe elverişli,
vaaz eden mübarek töre sesi,
öylece hoş işitilir (İP – 152, 153, 154, 155).
- **kürlig sam** kin tuç burğu
gür sesli üç telli kin, gitar, tunç boru ile (MAD - 6).
- egzig **v(a)mtsan vır** takşud
nağme, övgü şarkısı, türkü, şiir ve (MAD - 14).

4.1.3. Cümleler

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin dinleme becerisiyle ilgili yukarıda verilen sözcük ve sözcük grubu düzeyindeki öğelerin geçtiği bütün cümleler bu kategoride değerlendirilebilir. Bunların dışında dilin dinleme becerisiyle ilgili cümle düzeyinde başka bulguya rastlanmamıştır.

Tablo 2.

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin dinleme becerisiyle ilgili tespit edilen öğelerin ifade düzeylerine göre frekans ve yüzdeleri

İfade Düzeyi	Sayı	Oran
Sözcük	30	% 35
Sözcük Grubu	13	% 15
Cümle	43	% 50
Toplam	86	% 100

4.2. Okuma ile İlgili Öğeler

4.2.1. Sözcükler

- k **uşik-leyü** ku-a alu arıl

*k yı **heceleyerek**, çiçek alıp temizlen, (ASG - 17)*

“uşikle-” eylemi, heceleri teker teker okuma eylemini karşılar. Bu yüzden okuma becerisi içerisinde değerlendirilmelidir.

- ıduk kirdü kurug-ug okıdtaçı bu **slok**-nı

*aziz, hakiki boşluğu öğreten bu **manzumeyi** (HF - 92)*

- tay pay lin şı tip atlıg

tayşing nom-nung içinte

talulap yığıp men kki kki

takşut-ka intürü tegindim

tay pay lin şı diye adlanan

tayşing töre kitabının içinden

*ben Kki-Kki **seçip**, **toplayarak***

nazma düşürmeğe gayret ettim (AT – 11, 12, 13, 14).

Bu dörtlükte geçen “kitaptan seçmek” ve “toplamak” işlemleri ancak okuma becerisi ile mümkündür. İlk bakışta okuma becerisi ile alakasız görünen “talula-” ve “yığ-” sözcükleri, kitaptan seçmek ve toplamak söz konusu olunca dilin okuma becerisinin inceleme alanına girer. Çünkü yazılı bir materyalden herhangi bir şeyi seçmek, ayıklamak ya da toplamak okuma becerisini gerektirir. Okuma becerisi olmaksızın yazılı bir materyalden herhangi bir şekilde faydalanmak imkânsızdır.

- **agzanıp** ming küün tükel yakturup

***okuyup**, bin mumu tamamen yaktırarak, (HD26 - 8).*

4.2.2. Sözcük Grupları

- **ayavyu okıp** açz-un tip

söyleyip okuyup, açıklasın diye, (HD22 - 10).

4.2.3. Cümleler

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin okuma becerisiyle ilgili yukarıda verilen sözcük ve sözcük grubu düzeyindeki öğelerin geçtiği bütün cümleler bu kategoride değerlendirilebilir. Bunların dışında dilin okuma becerisiyle ilgili cümle düzeyinde başka bulguya rastlanmamıştır.

Tablo 3

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin okuma becerisiyle ilgili tespit edilen öğelerin ifade düzeylerine göre frekans ve yüzdeleri

İfade Düzeyi	Sayı	Oran
Sözcük	5	% 45
Sözcük Grubu	1	% 10
Cümle	5	% 45
Toplam	11	% 100

4.3. Konuşma ile İlgili Ögeler

4.3.1. Sözcükler

- tengri yaruk küçlög bilgeke **yalvarar** biz
*tanrı, nurlu, kudretli bilgeye **yalvarırız**, (İL - 1).*

Bu mısradaki geçen “yalvar-“ eylemi birinden ısrarla, kendine acındırarak sözlerle, saygılı bir biçimde bir şey istemek anlamındadır. Bu da “yalvar-“ eylemini doğal olarak dilin konuşma becerisinin inceleme alanına sokmaktadır.

- **ötünür** biz kün ay tengrike
*güneş ve ay tanrılara **rica ederiz**, (İL - 2)*
- [bizing tengrimiz ed]güsi redni **tiyür**
*Bizim tanrımızın iyiliği cevherdir **derler**; (MD - 1)*
- [bizing tengrimiz ed]güsi redni **tiyür**
*Bizim tanrımızın iyiliği cevherdir **derler**; (MD - 2)*
- bilegüsüz yiti vaj[ır **ti**]yür
*elmas için bilenmeden keskin **derler**, (MD - 5)*
- bilegüsüz yiti vaj[ır **ti**]yür
*elmas için bilenmeden keskin **derler**; (MD - 6).*

Yukarıdaki dizelerde geçen “ti-“ eylemi söylemek, söz söylemek anlamlarına gelmektedir. Sözü ve konuşma eyleminin olduğu her yerde konuşma becerisi kullanılmış demektir.

- yaruk tengriler **yarlıkaz**-ın
*nurlu tanrılar **buyursun**; (ŞR - 16).*
- tengri **nom**ın todag-malar.
*tanrı **sözüne değer vermeyenler**, (ÖT - 6).*

- tümenlig yekler kelir **tiyür**
*on binlerce şeytan gelir **derler** (ÖT - 11)*
- tumanlıg | yekler ayar **tiyür**
*dumanlı şeytanlar işini görür **derler** (ÖT - 12)*
- tünerig tünçüle | basar **tiyür**
*karanlık gece gibi, üzerine çöker **derler** (ÖT - 13)*
- tunumlug tegir **tiyür**
*sıkıntı içine düşer **derler** (ÖT - 14)*
- tüş öz-e | olurup tültürür **tiyür**
*göğüsüne oturarak, delik deşik eder **derler** (ÖT - 15)*
- tanmış üz-ütler | taşıkır **tiyür**
*inkârcı ruhlar dışarı çıkar **derler** (ÖT - 16)*
- tardıç teg et'üz-in | kodur **tiyür**
*tardıç gibi vücudunu bırakır **derler** (ÖT - 17)*
- tavarı turguru kalır **tiyür**
*malı-mülkü arkada kalır **derler** (ÖT - 18)*
- tetrü saçlıg kurtga yek kelir **tiyür**
*ters, kıllı, ihtiyar dişi şeytan gelir **derler** (ÖT - 19)*
- tolılıg | bulıt teg tonkı kaşlıg (**tiyür**)
*dolu bulutu gibi, kara kaşlı **derler** (ÖT - 20)*
- kanlıg bukaç | teg karakı **tiyür**
*kanlı çömlek gibi gözlü **derler** (ÖT - 21)*
- kaşguk teg kara boy emki | **tiyür**
*kazık gibi kara memeli **derler** (ÖT - 22)*

- burnında boz bulut önür **tiyür**
*burnundan boz bulut yükselir **derler** (ÖT - 23)*
- tamgakında kara tütün taşıkır | **tiyür**
*boğazından kara duman çıkar **derler** (ÖT - 24)*
- töşi ol kamug tümen yılan (**tiyür**)
*göğüsünün her tarafı yılan dolu **derler** (ÖT - 25)*
- yineri | ol yingen yılan (**tiyür**)
*yineri ol yingen yılan **derler** (ÖT - 26)*
- erngeki ol kamug (**tiyür**)
*parmaklarının her biri**derler** (ÖT - 27)*
-aytur **tiyür**
*.....sorar **derler** (CT - 1)*
- ...kentü | kılmış kılınç köz-ünür | **tiyür**
*onun yapmış olduğu işler görünür **derler** (CT - 2)*
- yir sub kutı irünür | **tiyür**
*yer ve su saadeti bozulur **derler** (CT - 3)*
- ot sub kutı ıglayur | **tiyür**
*ateş ve su saadeti ağlar **derler** (CT - 4)*
- ı ıgaç kutı ulıyur | **tiyür**
*ot ve ağaç saadeti inler **derler** (CT - 5)*
- tarazuk | içinte olgurtur **tiyür**
*terazi içine oturur **derler** (CT - 8)*
- tünerig | tamuka tartar | **tiyür**
*karanlık cehenneme doğru götürür **derler** (CT - 13)*

- töpüsin tongtaru tıkar | **tiyür**
*onları baş-aşağı oraya atar **derler** (CT - 14)*
- tamudakı yekler | tutar **tiyür**
*cehennemdeki şeytanlar onları yakalar **derler** (CT - 15)*
- muntrumuntuz | yekler kelir **tiyür**
*muntrumuntuz şeytanlar gelir **derler** (CT - 16)*
- min... k.... | bergen urupan birgeseyür | **tiyür**
*kamçı ile vurup, kamçılamaq ister **derler** (CT - 17)*
- üzüt anta körür **tiyür**
*ruh orada görür **derler** (CT - 19)*
- ölüm kut kolupan bolmaz (**tiyür**)
*ölümü niyaz eder, fakat bulamaz **derler** (CT - 20).*
- köni **buyruk** közüngü- | çe közünüpen
*adil **buyruk**, aynadaki akis gibi, ortaya çıkıp, (CT - 6).*

Buyruk ifadesi, burada birini bir işi yapmaya ya da yapmamaya zorlayan söz, emir gibi anlamlara gelmektedir. Konuşma ürünü olması nedeniyle de dilin konuşma becerisiyle ilgili ögelere dâhil edilebilir.

- u.....**nomlat**ıngız
.....**bildir**diniz, (Bİ - 27).

“nomlat-” sözcüğü burada bir şeyi bildirmek, haber vermek anlamlarına gelmektedir. Bu haber verme eyleminin en önemli ve en sık kullanılan şekli ise konuşma ile haber verme eylemidir. Bu yönüyle “nomlat-” eylemi konuşma becerisiyle ilgili ögelere dâhil edilebilir.

- evangliun nom retnig **nomlap** kodtunguz
*Evangelium kanun cevherini **izah edip** bıraktınız; (Bİ - 134)*

- köngülinteki yig nomug **okıttingız**

*gönüllerindeki daha iyi yolu **öğrettiniz**, (Bİ - 123).*

Öğretme çeşitli şekillerde gerçekleşebilir. Bu gerçekleşme şekillerinden birisi de konuşma yoluyla öğretmedir ki; bu yol öğretim sürecinde en çok kullanılan yoldur. Bu nedenle öğretme eylemi içerisinde konuşma becerisini barındıran bir etkinliktir.

- avış tamu emgekin **biltürtüngüz**

*avici cehenneminin azabını **bildirdiniz**, (Bİ - 127).*

- al **altag** uza[nmaklarıg] taşkarıp

*hile, **yalan** ve tembellikleri bir tarafa atıp, (Bİ - 145).*

“altag”, gerçek olmayan söz, yalan demektir. “altag” sözcüğü içerisinde konuşma eylemini barındırması sebebiyle de konuşma becerisiyle ilgili öğelere dâhil edilebilir.

- **agız**ınta sizni **öge alkayu**

***agız**ları sizi **öğüp alkıslayarak**, (Bİ - 198).*

Konuşma eyleminin gerçekleşebilmesi için gereken en önemli organlardan birisi de ağızdır. Konuşmanın yapı taşları sayılan sesler, seslerden oluşan heceler, sözcükler ve cümleler ağız yardımıyla meydana gelirler. Dolayısıyla ağız, konuşmanın vazgeçilmez unsurlarındandır.

“alka-” eylemi, bir beğeniye ya da tepkiyi ifade etmek için el çırpma işidir. Yukarıdaki mısradaki geçen “alka-” sözcüğü ise bu anlamından farklı olarak teşekkür etmek, şükretmek anlamında kullanılmıştır. Teşekkür etmek ve şükretmek eylemlerinin en önemli gerçekleşme yollarından birisi ise konuşma yolu ile yapılan teşekkür ve şükürdür. Bu nedenle bu mısradaki geçen “alka-” eylemi konuşma becerisiyle ilgili öğelere dâhil edilebilir.

- [öz **öltüngüz** birt[ingiz].

*kendi **öğüt**lerinizi verdiniz (Bİ - 208).*

- [eş]siz iduk **tilingiz** öze
*eşsiz mübarek **diliniz** ile (Bİ - 222).*

Konuşma becerisinin gerçekleşebilmesi için dil, olmazsa olmaz öğelerdendir. Konuşmayı oluşturan unsurlar dil olmadan oluşamazlar.

- i.....adirtın **okıttıngız**
.....*farkını **öğrettiniz** (Bİ - 308).*
- siz **yarlıkamış yarlıkıg**
*sizin **buyurmuş olduğunuz emirleri**, (Bİ - 339)*
- kirtü **çaksapıtıg** küzetdi
*hakiki **emirleri** yerine getirmeği gözettiler (Bİ - 352)*
- etüz arıgın ermek **çaksapıtıg** bütürti
*şeriatin vücutça temiz olmak **emrini** yerine getirdiler (Bİ - 356).*

“yarlık ve çaksapıt” sözcükleri, buyruk, komut gibi anlamlara gelmektedir. Yazılı ve sözlü emir olmak üzere iki çeşit emir olabilir. Bunlardan sözlü emir türü konuşma becerisinin inceleme alanına girmektedir.

- **agız** arıgın ermek çaksapıtıg küze[titi]
*şeriatin **dil** temizliği yolundan ayrılmadılar (Bİ - 360).*
- ayu **yarlıkadıngız** olarka
*onlara **bildirmek** lutfunda bulundunuz (Bİ - 404).*
- bu **yarlıkıngızını** eşitip
*sizin bu **buyruğ**unuzu duyarak, (Bİ - 406).*
- **öge** yükünmiş buyanımız tüşinte
***överek** eğilmemizin iyiliği sayesinde (Bİ - 421).*

- bulunçsuz yig edgü-lerin **ög**miş şlokda
*bulunmaz üstün iyiliklerini **öven** manzumeden, (OİM - 6).*
- sakınıp neng tükedinçsiz **söz**-lüg yidinçsiz
*düşünmekle hiç bitirilmez, **sözle** erişilmez, (OİM - 29).*
- tudyaklanguluk yapşingulug öz töz-i yok **tıp**
*meydana çıkmak ve kaybolmak kanuna tabidir ve onlara devamsız **denir***
(OİM - 35).
- ong tegzi-inç-lig yaltrıdur tudruk **tigme**
*on babdan ibaret aydınlatici emanet **denilen** (OİM - 53).*
- yirtinçü-nüng umug-1-nıng **ün**inde öner
yig yörigli yılayulı dört [üç] kirtü-ler
*dünya ümidinin **söz**lerinden çıkar*
dört üç gerçekler üstün tefsir ve izahı (OİM – 57, 58).
- Yüz [ming] sansız kalp öd öz-e **ög**üp erdgüsüz
*Yüz binlerce sayısız devrelerde **öymekle** bitirilmez (OİM - 100).*
- **öge** yükünmiş buyan-ımın evirer men
***öyüp** tazim etme fazileti ile meşgulüm, (OİM - 105).*
- sasın **öderig** edgü nom-lar-lig
*sasana, **ögüt**, **nasihat** ve iyi törelerin (OBS - 10).*
- bilgülüg nom-lug antırını **tigme**
*bilinmesi gereken töre antırını'sı **denilen**, (OBS - 72).*
- nıyay-a **yörüğ** yol-inça barıp
*nyaya **tefsir** yolunca gidip, (OBS - 99).*

“yörüg” sözcüğü, yorumlamak anlamına gelmektedir. Bu yorumlama işi sözlü ve yazılı olmak üzere iki biçimde olabilir. Sözlü yapılan yorumlamada konuşma eylemi söz konusu olduğundan “yörüg” sözcüğü konuşma becerisiyle ilgili öğelere dâhil edilebilir.

- **ün**lüg adkag-tın önmiş ertmiş
ses bağlantularından çıkmış, geçmiş, (OBS - 104).
- pradan kılgu **tip** nom(l)adaçı
pradhana (?) yapmalı diye vaaz eden, (OBS - 121).
- praşva kılı **söz-leşmek**-lig
prasva yaparak konuşan, (OBS - 124).
- anasırav-a tatu **ti**gme
anasrava dhatu denilen (OBS - 130)
- alku nom tayak-ı ada kang **ti**dmiş
bütün törelerin desteği ata-baba denilen, (OBS - 132).
- **sor**-a isdeyü tilegü-lüg-i
sorup isteyerek aradıkları, (OBS - 139).
- pradan kılgu tip **nom(l)**adaçı
pradhana (?) yapmalı diye vaaz eden, (OBS - 91)
- baramarta yig **vörüg** töz-inge karşı
paramartha üstün tefsir köküne karışıp, (OBS - 146).
- bar yok **ti**mek-lig iki uç-ug tudup
var ve yok denilen iki ucu tutup, (OBS - 147).
- barama-arda çın yig **vörüg-lüg**
paramartha doğru ve üstün tefsirli, (OBS - 200).

- bag kusug **ti**gli kkir yolatmak-sız
*bag kusug **denilen** kir yaklaştırmayan, (OBS - 202).*
- upalı sudur-ta **ötün**dürülmüş
*Upali-sutra 'da **rica** üzerine (OBS - 290)*

“ötün” kelimesi sözlükte “dileyiş, dilemek” anlamlarını ifade etmektedir. Rica anlamına da gelen “ötün” kelimesi sözlü ya da yazılı bir şekilde olabilir. Bunlardan sözlü rica; yani konuşarak ricada bulunma eylemi dilin konuşma becerisinin inceleme alanına girer.

- ugan arşı öz-e uz **nomlad**ılmış
*Deva-rşi tarafından iyi **vaaz edilmiş**, (OBS - 291)*
- a başlag-lıg aşnu-kı **sav sav**-larığ.
*önce a ile başlayan **söz** ve **tabirleri** (ASG - 1)*
- anı teg **sav**-lar-ning açuk-ın bilser.
*insan öyle **sözlerin seçkinini bilirse**, (ASG - 5)*
- vınçur-aning **söz**-in
*vinçura 'nın **sözünü**, (ASG - 12)*
- k **uşik-leyü** ku-a alu arıl
*k yı **heceleyerek**, çiçek alıp temizlen, (ASG - 17)*
- varkşı arz-ı-ça **sorz**-un.
*Vrkşa-rşi gibi **sorsun**. (ASG - 32)*
- karışur manga **söz**-i.
***sözü** bana karışık gelir. (ASG - 48)*
- talay-takı bilge-ler-ning **söz**-in.
*talay'daki belgelerin **sözünü** (ASG - 68)*

- s uşik-ning **sav**-in umdtim
*s harfinin **söz**ünü unuttum, (ASG - 89)*
- sanggadiz bakşını-ning **sav**-inga öçeşmek.
*sanga tengşü **ilek**.*
Samghadasa hocanın **söz**üne karşı gelmek,
*senin için yakışmaz bir **tekdir**dir, (ASG – 93, 94)*
- **sav**-ında ıdzun-(l)ar belek
***söz**ünden bir parça hediye göndersinler. (ASG - 96)*
- bakşım kutı-ning **söz**-i.
*muhterem hocamın **söz**ü, (ASG - 98)*
- çarıdsız **sav**-lıg-lar çapıp kesler
*carita'sız **söz**ler koşup gelirse, (ASG - 105)*
- çamsız bodısatav **tıp** çavıkur adı
*böylece sessiz bodhisattva **diye** adı meşhur olur, (ASG - 109)*
- ratnaşiki burkan-tın **alkış** alıp
*Ratnas'ikhin burkanın **du'a**sını alıp, (ASG - 117)*
- şanta amrılar **sav** ok turur
*santa sükûnet bulursa, **söz** de durur (ASG - 125)*
- ne **tigü** ol anı teg erig
*onun gibi insana ne **demeli** (ASG - 140)*
- m-a uşik-ni manı-lıg **tir**-ler
*ma harfi için mani gibi **der**ler (ASG - 151)*
- maran-mışana-nı manggal **tir**-ler
*maranamsika'ya saadet **der**ler (ASG - 153)*

- manu levkün-ni mantılmış **tir**-ler
*manu levkun 'u mantılmış **der**ler* (ASG - 157)
- kangımız suu-singa **tili**
*babamızın saadetine **dili*** (ASG - 166)
- bu bir **söz**ni setirek boldı bakşı-ta **sorgan**
*bu **söz**ü hocaya **soran** artık nadir oldu* (GB - 8)
- bir ağız-kı-a edgü **söz** bar | **söz-leyin** sanga
*bir ağızcık iyi **söz** var, sana **söyleyeyim*** (GB - 21)
- yay-kı suv-nı kış- | k1 ödte buz **tiyür**-ler
yana yay-ın kış-kı buz-nı | suv tip **tiyür**-ler
yangılduk-ta çın burkan-nı [köngül] **tiyür**- | ler
yangılmaduk-ta [köngül]-ni ok burkan **tiyür**-ler
*yazın suyuna kış gününde buz **der**ler,*
*kışın buzuna yazın da su **der**ler;*
*yanılınca asıl burkana gönül **der**ler,*
*yanılmadıkları vakit de bizzat gönüle burkan **der**ler.* (GB– 25, 26, 27, 28)
- uşık ekşer **sav** söz intin yok | erip munda
*harfler, **söz**ler, hiçbiri burada yoktur,* (GB - 52)
- anı için bakşı-lartın | yang kip boşug **kol**
*onun için hocalardan usül, örnek ve kurtuluş **iste**,* (GB - 56)
- ongardgu-ka köp **yangs**adım tüz-ünüm sanga
*ey asilim, sana kolaylaştırmak için, çok **gevezelik ettim*** (GB - 53)
- köp **yangsamak**-lıg bodug-ın kök kalık-ıg.
*çok **gevezelik etme** boyası ile gök yüzünü* (GB - 62)

- una anı iyin kez-igçe **okı**du söz-lelim
*işte bunun için sırası ile **bildir**erek, izah edelim. (ONU - 4)*
- birer burkan edgü-lerin ür ödün **ögelim**
*her burkanın iyiliklerini uzun-uzun **övelim**. (ONU - 12)*
- boşgut-lug-nung boşgut-suz-nung bodısatav **tidmiş-** | ning.
*öğrenenin, öğrenmeyenin, bodhisattva **denilenlerin**, (ONU - 22)*
- yintem süz-ük | köngül öz-e **ödügci** bulalım
*her vakit duru gönülle kendimize **niyazcı** bulalım. (ONU - 28)*
- eşüksüz çin vyakrit **alkış-ıg** alalım
*yalansız, hakiki vyakrti **duasını** alalım. (CFO - 60)*
- tuyenmiş-lar iligi-ning **alkış**-ın biz alıp
*nüfuz etmiş olanlar hükümdarının **duasını** alıp, (CFO - 61)*
- birtem- | ledi bir teg ukşaş et'üz **til** köngül-in
*Bir imiş gibi, tamamiyle benzer vücut, **dil** ve gönülle, (CFO - 81)*
- tengri-ler-ning **til**-inçe luu-lar **til**-ince.
tek ol yek-ler kumbandı yalanguk **til**-inçe.
telim öküş tınlıg-lar- | ning **til**-i sanınça
tegintürgü tutdurgu üçün köni nom nom- | lalım.
*Tanrılarının **dilince**, ejderlerin **dilince**,
yahut o şeytanlar, kumbhanda ve insanların **dilince**,
sayısız çok canlıların **dilleri** sayısınca,
onlara eriştirip, ellerine vermek için, doğru töreyi izah edelim. (CFO –
93, 94, 95, 96)*

- tudgu bodı yorıg-ların atruk | kut **kolunç**-ın
*tutulacak bodhi yollarını, seçkin **niyaz**larını, (CFO - 118)*
- ög-tin kang-tın öngisigig | **ögg**ülüg öd erip.
*anneden-babadan başka gibi olanları **öyme** zamanında (AP - 132)*
- uz ödlemiş **öd erigin** unıtıp saltımız
*mahirane ettiği **öğüt** ve **nasihat**lerini unutu verdik; (İT - 134)*
- öz-ni **ögüp** yad-nı | **irip** ölmigü azla-nu
*kendisininkileri **öyüp**, yabancıları **yerip**, ölmigü azımsayarak, (İT - 137)*
- ay-ı öküş ad belgü-ler öz-e atru **söz-lemiş**
*pek çok ad ve işaretler ile ayırarak **söylemiş**, (İT - 141)*
- arış arıg çın nom töz-in **ayıg-** | **lap irtimiz**
*pak, temiz, doğru töre kökünü **kötüleyip** **yerdik**. (İT - 144)*
- intki | yarağ kılınğu üçün inilü **yalvaru**
*aşağılık işleri yapmak için, alçalıp **yalvararak** (İT - 146)*
- ugan arj-ı **yarlık**-ınga udu iyin evrilser
*ilahi zahid **emrine** uyup, gönülden hareket ederse, (DY - 163)*
- ayturulmuş **öd erigig** atırdılg | ongarıp
*sorulan **öğüt** ve **nasihat**leri açıkça yerine getirip (DY - 167)*
- amtı muna bu yükünçüg arıg kut **kolunçug**
*şimdi işte bu kulluk ve temiz **niyaz** (DY - 169)*
- aryasang öz-e | yaratılmış takşut-ın **söz-leyü**
*Aryasanga ile vücut bulmuş şiirini **söyleyerek** (DY - 171)*
- ögdi söz-lep tapıg tutup öz boşug | **kolunu**
*medhiye söyleyerek, kulluk edip, asıl boşu **niyaz** ile, (İD - 190)*

- örgüt nom-lap ür turz-un tip **ödügçi** bolz-un-lar.
*daima vaaz edip, uzun yaşamak için **niyazcı** olsunlar* (İD - 192)
- törü-sinçe **til**-te **söz-lep** köngül-te | tudz-un-lar
*usulünce **dil** ile **söyleyip**, gönülde tutsunlar* (İD - 200)
- badıl öküş et'üz **til** köngül-üm-tin.
*pek çok olan vücut, **dil** ve gönlümden* (İÇ - 10)
- alku öd-te **söz-ler** üçün kentü öz-üm
*her zaman **söylenmek** için, ben Pratyaya Şri,* (İN - 29)
- kop-ı arıg münegüsüz yig öküş tip
kopdın singar burkan-lar-ka **ögidilmiş**
her şeyi temiz, kusur etmez, üstün ve çok diye
*bütün dünya burkanları taradından **övülmüş*** (HF - 2, 3)
- körser siz-ni yig **yörüg**-çe körmeksiz-in
*size baksalar bile, en üstün **tefsir** yollu görmeyip,* (HF - 8)
- ıduk nom-nung ösen sısan töz-i **tidmiş**
*mübarek törenin ösen sisen kökü **denilen***(HF - 14)
- alku-ta yig adruk öz-e **kögülür** siz
*her şeyden üstün, seçkin olarak, siz **övülürsünüz*** (HF - 33)
- öngler körkler at-lar öz-e seçilür **tip**
öz-eliksiz burkan-lar-ning **yarlık**-ı erür
*renkler, şekiller ve adlar ile seçilir **diye***
*en üstün burkanların **sözü** vardır* (HF - 36, 37)

- yılayu teg **sav**-ka **söz**-ke tayak-lığın
yilvi teg ök tınlığ-lar-ka **okıd**galı
*büyü gibi **söze-sava** destek olup,*
*tılısım gibi de canlılara **bildirmek için**, (HF – 70, 71)*
- **ögdi** yükünç yaradgalı kim tidingey
***öyme** ve tazim göstermeğe kim cesaret eder. (HF - 77)*
- munçulayu teg yılayu **sav**-lar öz-e.
*Bunun gibi büyülü **söz**ler ile (HF - 78)*
- bilge bilig paramıt-ıg **ögmekim**-tin
*hikmet faziletini **öymemden** (HF - 82)*
- tö....bitigin **agız**-ımdın tükel ön.....
tü.....**ögdi**.....**söz-leyür** men.
*kanun kitabını **agzımdan** tamamen çıkarıp*
*.....**medih**.....**söylerim**. (SN – 8, 9)*
-ük nomlug.....**nomlay**.....
*.....**töre**.....**anlat**.....(SN - 15)*
- arış arıg kut **koluncug** tolun bütkerip
*saf ve temiz **niyazı** tamamen yerine getirip (SN - 22)*
- [arı]g süz-ük et'üz-üm **til**-im [kö]ngül-üm.
*Temiz, duru vücudum, **dilim** ve gönlüm, (SN - 29)*
- tutçı mançuşiri teg kut **küsüş** öritip
*Manjusri gibi her an **niyaz** ile meşgul olup, (SN - 34)*
- üç ödki burkan-larka **öggü külegü**
*Her üç zaman burkanlarını **medih** ve **sena eden**, (SN - 45)*

- engeyü mening bu kut **kolunçum** alkinmatın
*benim bu **niyazım** sona ermeden.* (SN - 68)
- ar.....bu kut **kolunç** yolukmiş-ta
*.....bu **niyaz** ile karşılaşınca,* (SN - 74)
- birügçi bu kut **kolunç**.....
*veren bu **niyaz**.....* (SN - 87)
- alıp tukup **söz-leyü**
*alıp, tutup, **söyleyip**.....* (SN - 98)
- una amtı bu kut, **kolunçug** **söz-lemiş**-ning.
*işte şimdi bu **niyazı** **bildirmiş** olmanın* (SN - 105)
- **kolunmak**-inga tayanıp **kolutı** atsang
***niyaza** dayanarak, **ricacı** Atsang* (SN - 110)
- k.....-k1-a edgölüg tüşin töküp **söz-leser**.
*.....-cık iyilik semeresini ortaya döküp, **izah ederse**,* (SN - 102)
- tutçı **öger**-men üzüksüz
*durmadan, her vakit **överim**.* (MY - 2)
- ülgü teng urup ayıglap **tanıp** olar-ta.
*ölçü, denk tutup, kötüleyip **inkar ederek**,* (İST - 21)
- [a.....]-lar-ning **aymış**-takı-ça
*.....**dedikleri** gibi* (İST - 11)
- ülgü teng urup **ayıglap** tanıp olar-ta
*ölçü, denk tutup, **kötüleyip** inkar ederek,* (İST - 21)
- kavırıp töküp **söz-leser** bolmış bolmaduk
*olan-olmayanı tekrar-tekrar ortaya döküp **söylersem*** (İST - 23)

- öküş telim yaşuk-lar-ı-mın **bilin**ür men.
*pek çok olan bu günahlarımı **itiraf ederim**, (İST - 40)*
- tay pay lin şı **tıp** atlıg
*Tay pay lin şı **diye** adlanan (AT - 11)*
- ayu **söz-leyü** birelim.
***söyleyip** anlatıverelim. (AT - 18)*
- anı tayşıcı tıp **küleyür**.
*tayşıcı diye **medhederler**. (İP - 70)*
- adı bolur munung dyan **tıp**.
*bunun adına dhyana **derler**. (İP - 66)*
- anı tayşıcı **tıp** küleyür.
*tayşıcı **diye** medhederler. (İP - 70)*
- alay-a vityan bil[ig] **tıp**.
*Alaya-vijnana bilgisi **diye** (İP - 100)*
- **ay**-a körkitü birelim
***söyleyip** gösteriverelim. (İP - 107)*
- antag eşidilür inçe **tıp**.
*öyle duyulur **diyerek** (İP - 147)*
- ıduk **nomlamış** nom ün-i .
***vaaz eden** mübarek töre sesi, (İP - 154)*
- altun **agız**.....
*Altun **ağız**..... (HD22 - 5)*
- aç a adıra **nomlamış**.
*açık, vazih olarak **anlatmış**. (HD22 - 6)*

- tip **kut** küsüş öritü tegindim
*diye, **niyaz** ve arzu izharına cesaret ettim. (HD26 - 23)*
- **ögdi**-lig buşı biringler
***övgü** sadakası veriniz (SVH - 12).*
- azag-lar-ning **nom**-ın-ta
*azmış (yoldan çıkmış) ların **söz**ü ile (SVH - 23).*
- ogul kız **ti**gm-e bag çug ol
*“oğul kız” **denen**ler bağlanmalardır (SVH - 26).*
- ol anı teg **sav**-lar-ta
*bu ŝekildeki **konusma**larda (SVH - 27).*
- adı kötrülmüş **nom**lamış-ı
*adı yükseltmiş (=Buddha) 'in **vaaz etti**ği (SVH - 3).*
- on **cahsap(a)d** tutunglar
*on **emir** (çakŝapat) 'i yerine getiriniz (SVH - 60).*
- **öceŝgü** yok ölüm-ke
*ölüm ile **tartışma** yoktur (FÖH - 8).*
- t(e)ngri törütdi tip **söz**ler-ler
*tanrı yarattı diye **söy**lerler (BMş - 4).*
- istim musu<l>man-lar ok **söz**ler-ler
*Müslümanlar hep böyle **söy**lerler (BMş - 12).*
- bu **söz**lerig kim çın işitdi
*kim bu **söz**leri gerçek(ten) işitti (BMş - 14).*
- burkan **p(a)vgambar**-lar-ning **y(a)rl(ı)g**-ı
*burkan **peygamber**lerin **buyru**ğu (BMş - 15).*

- bu **söztin** temdek ermez mü
*bu **sözden** delil / ispat olmaz mı (BMŞ - 16).*
- **sözlegülük** kezig ol
*örnek olarak/doğru anlamı ile **söylemenin** sırasıdır (SBS - 3).*
- burkan bahşı-ning ol orun-ta **v(a)rılıkamış**-ın eşidip
*bizzat o anda Burkan Bahşı'nın o yerde **buyurduğunu** işiterek (SBS - 34).*
- uşaşı tıdmamak-lar-ı-ning tıltag-ında inçe **tip** kengşeşü sözleşdi-ler
*dilencilerin kalabalığını geri çevirmenin sebebinden dolayı şöyle **diyerek** istişare ettiler (SBS - 22).*
- edgülüg iş kılıp ayayu utlı ötünü körelim tip munça **sözleşü**
*şimdi şöyle bir iyilik edip, saygı göstererek, minnetlerimizi belirtelim diye böyle **konusup** (SBS - 26).*
- k(1)ya-lar-ning küşalamul-lar-ı-ning bışmış-ın körü **v(a)rılıkap** kirtü-tin
*tam (sağlam) inançlı o çocukların iyi niyet (kusalamüla)'lerinin (köklerinin) olgunlaştığını görüp **buyuran** (SBS - 29).*
- kelip tege **v(a)rılıkadı** olar-ning il-inge uluş
*gezerek, dolaşarak onların ülkesine gelip (onlara) **buyurdu** (SBS – 31, 32).*
- yaşıp antag **tip** bek kaşığı sav sözledi
*ayağındaki çift nilüfer çiçeğine yüzü koyun çöküp, şöyle **diyerek** çok sert söz söyledi (SBS - 91).*
- vyakrit alkış birü **v(a)rılıkadı**
*gerçek haberi / müjdeyi vererek **buyurdu** (SBS - 44).*
- kuvrag-ı birle. Üç ay b(a)kçan-ka **ötünüp** ögin kangın tegzig
*çok faziletli gök Burkan'ına rahip(ler ve) müritler topluluğu ile, üç ay ibadet etmek (ayin yapmak) için **niyazda bulunup** (SBS - 36).*

- kolu-nung iniş-indin **ögdi**-siz bizni teg nomçı-ka yolukmak-ındın
*gelecekte de **övgü**süz, bizim gibi insanlarla karşılaşacağınız için (SBS - 59).*
- [.....] orun-ta oluru **y(a)rlıkamış**
*[Temür Kagan(?)] tahta çıkararak **buyur**duğu (TKM - 1).*
- ataları ölmüştekiçe **sıgdaş**gay
*babaları ölmüş gibi **feryad ederler** (ABD - 16).*
- urunçak-lıg **yarlıg**ın sakınıp
*bize bıraktığı **duaları** düşünerek (MÖ6 - 6).*
- egzig v(a)mtsan **yır takşud**
*nağme, övgü şarkısı, **türkü, şiir** ve (MAD - 14).*
- köngül-ümüzçe bütürü **yarlıkang**
*gönlümüzde yerini bularak **yargulayın** (MÖ6 - 10).*
- bu **til** üz-e kayu yalngok **söz-lep** tükedgey
*hangi insan bu **dil** ile **konusmayı** tamamlayabilir (SWE - 4).*
- adın kişi-te arıtı bultukmaz adınçığ **sav**-lar-ın
*başka kişilerde bulunamayan özel **söz**lerini ve (SWE - 6).*
- ança munça az tenginçe-k(i)ye **ayu** berelim
*az-çok, azar azar **anlatmaya** başlayalım (SWE - 8).*
- yig **sav**-lar-nıng yig-in simtap yinik tutmadaçı
*iyi kelimelerin daha iyilerini saçmadan boş **söz**leri sarfetmeyen (SWE - 21).*

4.3.2. Sözcük Grupları

- **tang tengri**
yıdılg yıparlıg
yaruklug yaşuklug
tang tengri
tang tengri
Tan tanrı,
güzel kokulu, misk kokulu,
parıltılı, ışıltılı
Tan tanrı!
Tan tanrı! (TT – 10-20)

Buradaki ünlem gruplarında tanrıya seslenme ve onu övme söz konusudur. Yani seslenme tümleci görevinde kullanılan bu ünlem grupları bize konuşma becerisininin kullanıldığını ve konuşma eyleminin gerçekleştiğini göstermektedir.

- **kut kolur** biz tengrime
*Saadet **niyaz ederiz**, ey tanrım! (İL - 5)*
- **kıv kolur** biz yaruk tengrilerke
*Saadet **niyaz ederiz** nurlu tanrılardan, (İL - 8)*
- t[arazu]k ag[sar] k[ıl]ınçı **aytıg | bolur**
*terazi yükselirse, yaptığı işlerden dolayı **sorguya çekilir**. (CT - 9)*
- ölüm **kut kolupan** bolmaz (tiyür).
*Ölümü **niyaz eder**, fakat bulamaz derler. (CT - 20)*
- t.....siz **edgü nomlarıg nomlayu**.
*.....**iyi telkinlerde bulunarak**. (Bİ - 82)*

- apam birük [mu]nı teg
arığ **[no]mug nomlap** kodmasar
Fakat eğer siz bunun gibi mukaddes
kanunu izah edip bırakmamış olsa idiniz, (Bİ – 137, 138)
- azmış[la]rka yolçı **yirci boltunguz**
*yollarını şaşırılmış olanlara **rehber oldunuz***. (Bİ - 147)

Rehber olmak eylemi “yol göstermek, açıklamalarda bulunarak bilgilendirmek” gibi anlamlara karşılık gelmektedir. Bunları gerçekleştirmenin önemli bir yolu da konuşma yoluyla yapılanıdır. Konuşarak yapılan yol göstericilik ve açıklayıcılık konuşma becerisiyle ilgili ögelere dâhil edilebilir.

- yiti ağılıg **nomlarığ nomlatıngız**
*yedi hazine **kanununu vaz'ettirdiniz***, (Bİ - 154)
- **[kut]koluntı**lar tözüğü
*Onlar hep saadet için **niyaz ettiler***, (Bİ - 361)
- **alkış başık sözlegüg**
ayıg kılncığ ökü[ngüg]
*Sana **hamd ve sena etmeği***
günahlardan tövbe etmeği, (Bİ – 401, 402)
- **kut kolur** biz sizin[ge]
*size **niyaz ederiz***. (Bİ - 429)
- yirtinçü-nüing umug-1-nıing üninde öner
yig vöriqli yılayulı tört [üç] kirtü-ler
dünya ümidinin sözlerinden çıkar
*dört üç gerçekler **üstün tefsir** ve **izahı*** (OİM – 57, 58).

- **uz yaraşı ödleyür-i** kop eriş-leri
***güzel ve yakışır şekilde öğütte bulunması**, bütün davranışları (OİM - 94).*
- örgüt tudçı köni kirtü **nom nomladaçı**.
*daima, her vakit doğru, dürüst **kanun vaz'edip**, (OİM - 106)*
- **namu buday-a. namu darmay-a. nama sanggay-a.**
***Burkana hurmet! Töreye hurmet! Cemaate hurmet!**(OBS - 1)*
- taplag-ka yaraşı **nom nomlamak-tın**
takı artukrak korkınçsız kılıp.
*arzuya uygun töre **vaz'etmek** suretiyle,
şehadet getirilen kökü bulduran, (OBS – 114, 115)*
- una anı iyin kez-igçe **okıdu söz-lelim**.
*işte bunun için sırası ile bildirerek, **izah edelim**. (ONU - 4)*
- kintsü mün-lüg yaşuk-larığ **kingürü açınıp**
*kintsü kusurlu günahlarımızı **açıkça itiraf edip**, (ONU - 19)*
- **uz nomlamış** edgü nom-ın ulayu bek tutup.
***güzelce vaaz edilmiş** iyi töresini ulaştırmak üzere sıkı tutup, (CFO - 86)*
- tegintürgü tutdurgu üçün köni **nom nom- | la**ım.
*onlara eriştirip, ellerine vermek için, doğru **töreysi izah edelim**. (CFO - 96)*
- ograp edgü umug bolgu **okıdu nomlagu**
*iyi ümit olma, okutma, **izah etme**, (CFO - 113)*
- aryasang öz-e | yaratılmış **takşut-ın söz-leyü**
*Aryasanga ile vücut bulmuş **siirini söyleyerek**, (DY - 171)*

- **ögdi söz-lep** tapıg tutup öz boşug | kolunu
***medhiye söyleyerek**, kulluk edip, asıl boşu niyaz ile, (İD - 190)*
- **ayap külep** alku ödte inanurmen.
*saygı ile **medhederek**, her zaman inanırım. (İÇ - 4)*
- yindem ermez **nom-lamak-ı nomlamaz-ı**
***vaaz edip-etmemesi** her vakit şart değildir. (HF - 73)*
- **mungadıncıg öggülüg** [kişi] siz anaçım-a
*fevkal'ade **medhedilmeğe** değersiniz, ey anacığım, (HF - 80)*
- öküş az-m-a **sav söz** yol-ı üşülmekdin
*çok veya az da olsa, **söz-sav** yolu kesildiği için, (HF - 75)*
- üz-dünki teg yig atruk **küsüs öritip**
*yukarıdaki gibi, üstün, seçkin **arzu izhar edip**, (SN - 46)*

Arzu izhar etmek, arzu ve istek açıklamak demektir. Arzu ve istekleri açıklamanın ve beyan etmenin en çok kullanılan yolu ise konuşmadır. Konuşarak yapılan arzu izharı konuşma eyleminin konusu içine girmektedir.

- mung key kılı **kşantı kıl**urmen kılınç-lar-ım-in.
*bu hareketlerimden nedamet ederek, **affını dilerim**. (İST - 30)*
- **aça adır-a nomlamış**.
***açıp ayırarak izah etmiş**. (AT - 10)*
- **ayu söz-levü birelim** .
***söyleyip anlatverelim**. (AT - 18)*

- ayayu **[kut] kolunu** teginip.
tazimle niyazda bulunup, (İP - 76)
- tip kut **küsüş öritü** tegindim
diye niyaz ve arzu izharına cesaret ettim. (HD26 - 23)
- **erklig ulug iligimiz erürsiz**
[bizim] güclü, büyük hükümdarımız, beyimizsiniz! (HAP - 4).
- adrok bo **nomug nomladı**
bu seçkin vaazu vermişlerdir (SVH - 56).
- **Oğlan-lar-ım** toyın-lar
Evlatlarım! Din adamları (SVH - 57).
- **yaguru togmüş yigit-ler**
ey daha yeni doğmuş gençler! (FÖH - 17).
- tetürü **bilig-ler-in ündürüp**
yanlış bilgi verdiği zaman ve (BMŞ - 7).

Bilgi vermek işi birçok yolla gerçekleştirilebilir. Bu yollardan en çok kullanılanı ise hiç şüphesiz konuşarak bilgilendirmek ve bilgi vermektir. Konuşarak bilgi vermek eylemi ise dilin konuşma becerisi altında değerlendirilmelidir.

- amtı anı **sözlevü birelim**
şimdi onu söyleyiverelim (SBS - 3).
- uşaşı tıdmamak-lar-ı-nıng tıltag-ında inçe tip **kengşesü sözleşdi-ler**
dilencilerin kalabalığını geri çevirmenin sebebinden dolayı şöyle diyerek istişare ettiler (SBS - 22).
- yaşıp antag tip bek kaşig **sav sözledi**
ayağındaki çift nilüfer çiçeğine yüzü koyun çöküp, şöyle diyerek çok sert söz söyledi (SBS - 39).

- vyakrit **alkış birü** y(a)rıkadı
*gerçek **haberi / müjdeyi vererek** buyurdu* (SBS - 44).
- ançulayu ok yme kim ol tip **ögdi sözlegül**
*böylece falanca diye **medhiye söylemelisiniz*** (SBS - 48).

4.3.3. Cümleler

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin konuşma becerisiyle ilgili yukarıda verilen sözcük ve sözcük grubu düzeyindeki ögelerin geçtiği bütün cümleler bu kategoride değerlendirilebilir. Bunların dışında dilin konuşma becerisiyle ilgili cümle düzeyinde aşağıdaki bulgulara rastlanmıştır. Konuşma becerisiyle ilgili cümle düzeyindeki bu bulguları iki başlık altında incelemek mümkündür.

1. Soru Cümleleri
2. Ünlem Cümleleri

Çünkü soru ve ünlem cümleleri, birine bir şey sorma ve ondan cevap alma, bir duyguyu, düşünceyi veya fikri ifade etme gibi konuşma eyleminin sıkça kullanıldığı yapılarıdır. Soru sorma; bir duyguyu, düşünceyi, şaşkınlığı, sevinci, üzüntüyü, acıyı vb. şeyleri ifade etme ya da karşdakine aktarma konuşma eyleminin dolayısıyla da konuşma becerisinin kullanıldığı durumlardır. Bu nedenle bazı soru ve ünlem cümleleri dilin konuşma becerisi için bir malzeme niteliği taşıyabilmektedir.

Soru Cümleleri

- anı teg sav-lar-ning açuk-ın bilser.
adruk ermez-mü bilig-te
İnsan öyle sözlerin seçkinini bilirse,
bilgide daha üstün olmaz mı? (ASG – 5, 6)

- manı-lıg sav-lar-ning masdaki kelmeser
manga mu edgü ol sanga?
Mani sularının maştaka'sı gelmezse,
bana mı iyidir, yoksa sana mı? (ASG – 78, 79)
- tegmez-mü anıng tüş-i.
sevabı sana nasip olmaz mı? (ASG - 132)
- manısdan-ta mu ol naman kanda.
manistan'da mı, o namlı nerede? (ASG - 158)
- bo bir k(i)y-a nom kentü
bulunçsuz erdini ermez mü
sadece bu hükmiin kendisi (hiçbir zaman)
bulunmayacak olan bir mücevher değil midir? (SVH – 15, 16).
- tutmaç taklan buşı-lıg
tul kunçuy-lar ermez mü
tutmaç ve talkan sadakasına muhtaç (olanlar)
dul kadınlar değil midir? (SVH – 41, 42).
- bagdam küç buşı-lıg
br(a)hmadatı han ermez mü
“Bagdam” (ve) “Künçü” sadakasına muhtaç
Brahmadatta adlı kral değil midir? (SVH – 45, 46).

- avut-in torpak buşı-lıg

aşokı han ermez mü

bir avuç dolusu toprak sadakasına muhtaç (olan)

Aşoka (adlı) han değil midir? (SVH – 49, 50).

- uuç-suz kızıg-sız emgek-tin

ozgalı kurtul-galı kim ugay

uçsuz bucaksız ızdıraptan

ayrılmak için, kurtulmak için kim muktedir olacak? (FÖH – 11, 12).

- yarmantaçı kim bolgay

kim ona (ölüme) karşı koyabilir? (FÖH - 21).

- tetürü bilig-ler-in ündürüp

tegme-ni terkse bükser bolur mu?

Yanlış bilgi verdiğin zaman ve

hepsi tersine çevrilirse, böyle şey olur mu? (BMŞ – 7, 8).

- bodın körmedin erip tengri-ning

bu sözlerig kim çın işitti?

Tanrı'nın vücudunu görmeden

kim bu sözleri gerçek(ten) işitti? (BMŞ – 13, 14).

- burkan p(a)ygambar-lar-ning y(a)rl(ı)g-ı

bu söztin temdek ermez mü

Burkan peygamberin buyruğu

bu sözden delil / ispat olmaz mı? (BMŞ – 15, 16).

- bu til üz-e kayu yalngok söz-lep tüked-gey

hangi insan bu dil ile konuşmayı tamamlayabilir? (SWE - 4).

Ünlem Cümleleri

- turunglar kamag begler kadaşlar

tang tengrig ögelim

Kalkınız, bütün beyler, kardeşler,

Tan tanrıyı övelim! (TT – 5, 6)

- körügme kün tengri

siz bizni küzeding!

Gören Güneş tanrı,

siz bizi koruyun! (TT – 7, 8)

- körünügme ay tengri

siz bizni kurtgarıng!

Görünen Ay tanrı,

siz bizi kurtarın! (TT – 9, 10)

- kut kolur biz tengrime
etüzümüzni küzeding
üzütümüzni boşung
Saadet niyaz ederiz, ey tanrım!
vücudumuzu koruyun,
ruhumuzu hoş, serbest bırakın! (İL – 5, 6, 7)
- kıv kolur biz yaruk tengrilerke
adasızın turalım
ögrünçligin erelim
Saadet niyaz ederiz nurlu tanrılardan,
tehlikelerden uzak duralım,
sevinç içinde olalım! (İL – 8, 9, 10)
- alıng amtı umug inag
alkunung b[arça] yükünçin
herkesin bütün tazimlerini
şimdi kabul edin, ey ümidimiz, ey inancımız! (Bİ – 7, 8)
- yinçürü töpin | yük[ünür bi]z
yig üstünki [tengrimi]z sizinge.
Ey en üstün tanrımız, sizin
Önünüzde hurmetle secdeye kapanırız! (Bİ – 413, 414)
- ataçım siz-inge yükünürmen
babacığım, sizin önünüzde hurmetle eğilirim. (OBS - 263)
- yaşar erki sen kanga
ey babam, sen muhakkak hata etmiş olursun, (ASG - 52)

- manga kelmez-sen kanga
bana gelmezsin, ey baba! (ASG - 76)
- ongardgu-ka köp yangşadım tüz-ünüm sanga
ey asilim, sana kolaylaştırmak için çok gevezelik ettim! (GB - 53)
- anın amtı tüz- | ün-lerim anı inçe bilingler
onun için, asillerim, bunu böyle biliniz! (DY - 165)
- aryangang öz-e | yaratılmış takşut-in söz-leyü
alınglar ay tüz-ün-lerim | anudmuş bulunçug.
Aryasanga ile vücut bulmuş şiirini söyleyerek,
ey asillerim, hazır karşınıza çıkan kismetini alınız! (DY – 171, 172)
- atırdılg-sız yarlıkar-sız amrançığ-a
ayrılık gözetmeden, herkesi yarlıgarsınız, ey sevgili! (HF - 25)
- kaltı neteg kün tengri-ning çoğ-ı öz-e
kar kırıgu salkım suv-ı erür erser
kamağ kadgu nız-vanı-lar terz süz-ek-ler
kangım siz-ing küç-üngüz-te alkınur-lar
Öyle ki, güneş tanrının alevi ile
kar, kırağı, buz suyu nasıl erir ise,
bütün kaygı, iptilalar, ters hastalıklar,
ey babam, sizin kudretiniz sayesinde ortadan kalkar. (HF –38, 39, 40, 41)
- adkanmak-ı ilinmeki kimning birük
anaçım-a siz-te yime boldukmasar
atın-lar-ta kaçan erser az övke-si
az tenginçe törügey-mü umug-um-a

*Eğer bir kimsenin bağlanması, ilişmesi,
ey anacığım, sizde de bulunmamış olsa idi
başkalarında bir gün hırs öfkesi
az da olsa vücut bulur mu idi, ey ümidim! (HF – 46, 47, 48, 49)*

- kamağ orun sayu körser kolulayu
kangıçım-a bilge-lerke tapmaksız siz
*hiçbir yerde de bakıp, gözetleyerek,
ey babacığım, bilgelere tapanlardan değilsiniz! (HF – 52, 53)*
- körü birle tengrim siz-ni buşulur-lar
ey tanrım, sizi görür-görmez bozulurlar! (HF - 60)
- mungadınçığ öggülüg siz anaçım-a
fevkal'ade medhedilmeğe değersiniz, ey anacığım (HF - 80)
- tüş birip munı teg buyanı
tuşayın sizinge maytri
*böyle bir iyiliği karşılık vererek
size kavuşayım, Maitreya! (MY – 3, 4)*
- şaşmaksız burkan bolmışta
sakıngıl mini maytri
*şaşmaz burkan olunca,
beni de düşün, Maitreya! (MY – 7, 8)*
- üç agu öze bulganmış
üç oğuşlug kılıktın
önüş nomnung küçinte
öntürgil (mini) maytri

*Üç zehir ile bulanmış
üç aile kılığında,
yükseliş töresinin gücü ile
çıkar beni, Maitreya! (MY – 9, 10, 11, 12)*

- algıl mini maytri

beni sen al, Maitreya! (MY - 16)

- dört kirtü nomlug agatıg

tözünü tatutgıl maytri

dört doğru töre agada'sını,

hepsini bana tattır, Maitreya! (MY – 19, 20)

- kolulamak-ıg k[od]m[ang]-l[ar]

kutrulmak küsüş-lüg tüz-ün-ler-e

kollamayı bırakmayınız,

ey kurtulma arzulu asiller! (İP – 161, 162)

- kolulamak-ıg kotmanglar

kutrulmak küsüş-lüg tüz-ün-ler-e

kollamağı bırakmayınız,

ey kurtulmak isteyen asiller! (İP – 220, 221)

- kolulamak-ıg kotmanglar

[kutrulmak küsüş-lüg tüz-ün]-ler-e

kollamağı bırakmayınız,

ey kurtulmak isteyen asiller! (İP – 233, 234)

- anın amtı upasi-lar-a
ança-k(ı)y-a sering-ler
ondan dolayı şimdi ey Upasaka'lar
azıcık üzerinde durunuz (düşününüz) (SVH – 1, 2).
- azag-lar-ning nom-in-ta
arsıkmanglar tözün-ler-e
azmış (yoldan çıkmış)ların sözü ile
kendinizi aldattırmayın ey asiller (SVH – 23, 24).
- korkunç-lıg emgek-lig tınlıg-larıg
kokulaya körüp t(engrime)!
Dayanılmaz ızdıraplar içindeki canlılar
Size hayranlıkla bakar, ey tanrım! (MÖ7 – 5, 6).

Tablo 4

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin konuşma becerisiyle ilgili tespit edilen öğelerin ifade düzeylerine göre frekans ve yüzdeleri

İfade Düzeyi	Sayı	Oran
Sözcük	230	% 38
Sözcük Grubu	49	% 8
Cümle	324	% 54
Toplam	603	% 100

4.4. Yazma ile İlgili Öğeler

4.4.1. Sözcükler

- tengri-ning | **bitigin** biz işidelim

*tanrının **kitabını** dinleyelim, (ÖT - 2)*

Kitap, yazılı veya basılı yaprakların bütünüdür. Kitap denilen şey bir yazı ürünüdür. Bu yönüyle yazma becerisi altında ele alınabilir.

- siz yarlıkamış **yarlıkıg**

*sizin buyurmuş olduğunuz **emirleri**, (Bİ - 339)*

Emir yazılı ve sözlü olmak üzere iki şekilde verilebilir. Sözlü emir konuşma becerisinin inceleme alanına girdiği gibi yazılı emir de yazma becerisinin inceleme alanına girer.

- kirtü **çaksapıtıg** küzetdi

*hakiki **emirleri** yerine getirmeği gözettiler. (Bİ - 352)*

- etüz arıgın ermek **çaksapıtıg** bütürti.

*şeriatin vücutça temiz olmak **emrini** yerine getirdiler. (Bİ - 356)*

- bulunçsuz yig edgü-lerin ögmiş **slokda**.

*bulunmaz üstün iyiliklerini öven **manzumedan**, (OİM - 6)*

Manzume, ölçülü ve uyaklı yazılmış eser demektir. Birileri tarafından yazılarak oluşturulduğundan yani bir yazı ürünü olduğundan dilin yazma becerisi altında ele alınmalıdır.

- buyan küsüş öz-e **koşmış** takşut başladı.

*sevap için bizzat **koşmuş** olduğum bu parça başladı. (OİM - 8)*

Koşma, saz ile söylemek için hece ölçüsü ile yazılmış bir tür halk şiiridir. Koşma da tıpkı manzume gibi bir yazı ürünü olduğundan yazma becerisinin inceleme alanına

dâhil edilmiştir. Cümlede geçen “koşmuş olduğum” ifadesi ise “yazmış olduğum” anlamında kullanılmıştır.

- upalı **sudur**-ta ötündürülmüş

*Upali-**sutra** 'da rica üzerine (OBS - 290)*

Sutra (sudur), Uygur döneminin yazılı türlerinden biridir. Yazma ürünü olduğundan buraya dâhil edilmiştir.

- ança **bitilim bitigde**

*bu **yazı**da biraz **yazalım** (ASG - 2)*

- önüş-i önmeyük **uşik ekşer**

*henüz hatıra gelmemiş olan **harf** ve **hec**eler (ASG - 13)*

Harfler ve heceler yazının temel unsurlarıdır. Harfler yazıyı oluşturan simgeler, heceler ise yazıyı meydana getiren kelimeler, cümleler ve metinlerin yapı taşlarıdır.

- **uşik** ekşer sav söz intin yok | erip munda

***harfler**, sözler, hiçbirisi burada yoktur, (GB - 52)*

- küçeyü bediz-egeli umunmuş-ın körgü için **bitidim**

*zorla süslemeği umduğunu göstermek için **yazdım**. (GB – 63, 64)*

- bir bir ün-te uz **taksut**-lug taluy-lar öntürüp

*ayrı-ayrı her seste güzel **şiiir** denizlerini meydana getirip (ONU - 11)*

Şiir yazılı bir edebî tür olduğundan tıpkı manzume ve sutra gibi yazma becerisi altında ele alınması gerekir.

- **bitimek**-te ulatı iş birkerü büdürser

***yazmak** ve diğer işlerin hepsini tamamlarsa; (DY - 160)*

- ugan arj-ı **yarlık**-ınga udu iyin evrilser

*ilahi zahid **emrine** uyup, gönülden hareket ederse, (DY - 163)*

- körgülüğ meng **usik ekşer** tapgu-lug-suz
*görülecek hiçbir şey, **harf** veya **hece** ile bulunmaz, (HF - 7)*
- körser siz-ni yig **yörüg**-çe körmeksiz-in
*size baksalar bile, en üstün **tefsir** yollu görmeyip, (HF - 8)*
- mundag yanglıg **usik** ekşer **padak** öz-e
*böylesi **harfler** ve **mısralar** ile (HF - 79)*
- atlıg **ögdiğ** bıraty-a şiri takşut kosdum
*adlı **medhiye**yi ben Pratyaya-Sri nazmettim. (HF - 89)*

Medhiye, birini övmek için yazılmış şiir demektir. Yazma ürünü olduğu için burada ele alınmalıdır.

- tö.....**bitig**in ağız-ımdın tükel ön.....
*kanun **kitabı**nı ağızımdan tamamen çıkarıp, (SN - 8)*
- tayşing **nom-nung** içinte
*Tayşing töre **kitabı**nın içinden, (AT - 12)*
- bu nom erdinig **bititmiş** buyan edgü kılınç küç-
*Bu töre cevherini **yazdırmış** olmanın iyiliği sayesinde (HD22 - 1)*
-bu **bitig**
*.....bu dua **kitabı** (HD22 - 14)*
- arış arıg bu yitiken **sudur** edinig
*bu temiz, duru Yitiken **sutra** cevherini (HD26 - 7)*
- **agam sudur** içinde
***Agama**(lar ve) **Sutra**(lar) içerisinde (SVH - 54).*
- on **çahşap(a)d** tutunglar
*on **emir** (çahşapat)i yerine getiriniz (SVH - 60).*

- koy(u)n yıl bişinç ay tört yangıka **biçibey**
*koyun yılının beşinci ayının dördüncü günü **yazdım** (SVH - 65).*
- **çatakin** bulmuş et'öz ol
***Jataka** 'larını bulmuş (bir) vücuttur (FÖH - 32).*

Jatakalar Budizm'e ait yazılı dini masallardır. Bir yazılı tür olduğundan ve yazma becerisinin bir ürünü olduğundan bu beceri altında değerlendirilmelidir.

- amtı munta-ta inaru bo **sudur** erdini
*şimdi bundan sonra bu **sutra** cevherinin (SBS - 2).*
- **sudur** erdinig nomlatmak üze
***sutra** cevherini öğretmek ile (SBS - 57).*
- ayayu ağırlayu **bitiyü**
*saygı ve hürmet göstererek **yazıp** (ABD - 3).*
- ança munça yığıp **koşdum** biraty-a şiri
*bunları şöyle-böyle toplayıp, bizzat **nazmettim**; (İN - 31)*
- ary-a-bas-ça yaradılmış nırvikalpa
atlıg öğdig biraty-a şiri takşut **koşdum**
aryabhasa dilince tanzim edilmiş Nirvikalpa
*adlı medhiyeyi ben Pratyaya-Sri **nazmettim**. (HF – 88, 89)*
- iniş ödteki-ler-ke ulalz-un tip sakınç-ın **koşmış**
*gelecek zamandakilere ulaşması düşüncesi ile **nazmedilmiş** (HF - 91)*

4.4.2. Sözcük Grupları

- sıdap **nom bitig** bir tegz-inç
*şıdap **kanun kitabı**, bir tomar. (OBS - 7)*
- niyay-a **yörüg vol**-inça barıp
*nyaya **tefsir yolunca** gidip, (OBS - 99)*
- baramarta yig **yörüg töz**-inge karşı
*paramartha üstün **tefsir köküne** karşıp, (OBS - 146)*
- barama-arda **cın vig yörüg**-lüg
*Paramartha, **doğru ve üstün tefsirli**, (OBS - 200)*
- **s uşik**-ni sakını körser
***s harfini** düşünüp bakarsan, (ASG - 33)*
- **h uşik**-ni kavrayu büridgil
***h harfini** kavrayıp, hisset, (ASG - 41)*
- **y uşik**-ning yarag-ı ketli
***y harfinin** yeri geldi, (ASG - 49)*
- **ke uşik**-ning ketli kez-igi [.]
***ke harfinin** sırası geldi, (ASG - 57)*
- **t uşik**-ni talulalım
***t harfini** seçip alalım, (ASG - 65)*
- **m uşik**-ke segreyin tidim [.]
***m harfine** koşayım dedim, (ASG - 73)*
- **n uşik**-ke nalant kelz-ün
***na harfine** nalânda gelsin, (ASG - 81)*

- **s uşik**-ning sav-ın unıdtım
s harfinin sözünü unuttum, (ASG - 89)
- **ba uşik**-ke sav bar erti (.)
la harfine misal vardı (ASG - 97)
- **r uşik** arkur-a yatıp (.)
r harfi çapraz yatıp, (ASG - 101)
- **s uşik** teg şagılayı turur (.)
s harfi gibi çağlayıp durur (ASG - 119)
- **t uşik** teg tele bilser
t harfi gibi delebilsen, (ASG - 127)
- **l uşik**-ning lalan-ı kaçdı
l harfinin lalana 'sı kaçtı, (ASG - 135)
- **m-a uşik**-ni manı-lıg tir-ler
ma harfi için mani gibi derler, (ASG - 151)
- munça-kı-a **ögdi şlok** ödünür men
fakat ben ancak bu kadar medhiye manzumesi sunabilirim. (HF - 81)
- ilip tardıp ki-e **bitimiş boldum** asıg tutung
ancak iliştirip-çekerek yazmış oldum.
Asıg Tutung (HF - 93)
- kalım keyşi **koşug-ka ingurmuş** şlok
takşut nom tükedi
Kalım Keyşi 'nin nazma geçirmiş olduğu
manzum töre tamam oldu. (SN – 111, 112)

- **takşut-ka intürü** tegindim.
nazma düşürmeğe gayret ettim. (AT - 14)
- adakında **koşa tegintim**
sonuna kadar nazma çektim (ABD - 4).

4.4.3. Cümleler

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin yazma becerisiyle ilgili yukarıda verilen sözcük ve sözcük grubu düzeyindeki öğelerin geçtiği bütün cümleler bu kategoride değerlendirilebilir. Bunların dışında dilin yazma becerisiyle ilgili cümle düzeyinde başka bulguya rastlanmamıştır.

Tablo 5

Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin yazma becerisiyle ilgili tespit edilen öğelerin ifade düzeylerine göre frekansları ve yüzdeleri

İfade Düzeyi	Sayı	Oran
Sözcük	38	% 31
Sözcük Grubu	24	% 19
Cümle	62	% 50
Toplam	124	% 100

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

5.1. Sonuç

Bu çalışmada Türk kültür ve medeniyetinin en parlak ve görkemli dönemlerinden birini teşkil eden Uygurlar dönemindeki Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş şiirler dilin dört temel becerisi açısından incelenmiştir. Yapılan araştırma ve inceleme sonucunda Maniheist ve Budist Uygur şiirinde dilin dört temel becerisi ile ilgili 824 adet ögeye rastlanılmıştır. Bunlar içerisinde;

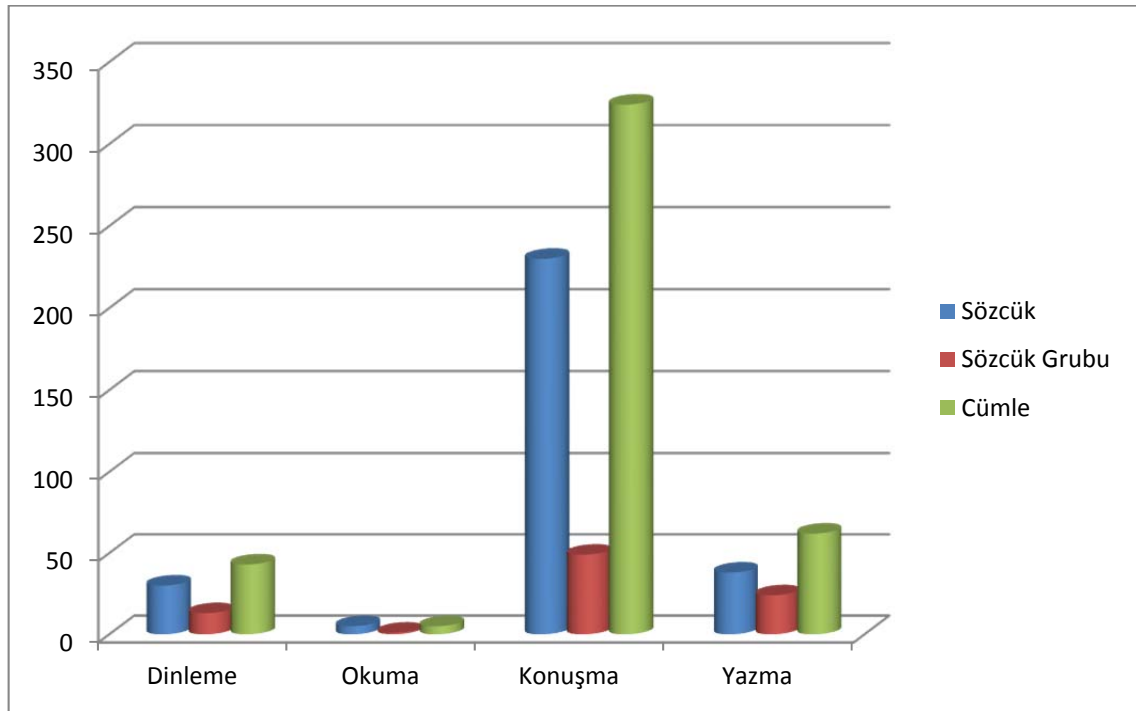
- Dilin dinleme becerisi ile ilgili toplam 86 adet ögeye rastlanılmıştır. Bu 86 tane ögenin 30 tanesi sözcük düzeyinde, 13 tanesi sözcük grubu düzeyinde, 43 tanesi ise cümle düzeyindedir. Sözcük düzeyindeki ögelerin dinleme becerisi ile ilgili toplam ögelerin içindeki oranı % 35, sözcük grubu düzeyindeki ögelerin oranı % 15, cümle düzeyindeki ögelerin oranı ise % 50'dir. Dinleme becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 86 adet ögenin dilin dört temel becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 824 adet ögenin içindeki oranı ise % 11'dir.
- Dilin okuma becerisi ile ilgili toplam 11 adet ögeye rastlanılmıştır. Bu 11 tane ögenin 5 tanesi sözcük düzeyinde, 1 tanesi sözcük grubu düzeyinde, 5 tanesi ise cümle düzeyindedir. Sözcük düzeyindeki ögelerin okuma becerisi ile ilgili toplam ögelerin içindeki oranı % 45, sözcük grubu düzeyindeki ögelerin oranı % 10, cümle düzeyindeki ögelerin oranı ise % 45'dir. Okuma becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 11 adet ögenin dilin dört temel becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 824 adet ögenin içindeki oranı ise % 1'dir.
- Dilin konuşma becerisi ile ilgili toplam 603 adet ögeye rastlanılmıştır. Bu 603 tane ögenin 230 tanesi sözcük düzeyinde, 49 tanesi sözcük grubu düzeyinde, 324 tanesi ise cümle düzeyindedir. Sözcük düzeyindeki ögelerin konuşma becerisi ile ilgili toplam ögelerin içindeki oranı % 38, sözcük grubu düzeyindeki ögelerin oranı % 8, cümle düzeyindeki ögelerin oranı ise % 54'tür. Konuşma becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 603 adet ögenin dilin dört temel becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 824 adet ögenin içindeki oranı ise % 73'tür.

- Dilin yazma becerisi ile ilgili toplam 124 adet ögeye rastlanmıştır. Bu 124 tane ögenin 38 tanesi sözcük düzeyinde, 24 tanesi sözcük grubu düzeyinde, 62 tanesi ise cümle düzeyindedir. Sözcük düzeyindeki ögelerin yazma becerisi ile ilgili toplam ögelerin içindeki oranı % 31, sözcük grubu düzeyindeki ögelerin oranı % 19, cümle düzeyindeki ögelerin oranı ise % 50'dir. Yazma becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 124 adet ögenin dilin dört temel becerisi ile ilgili tespit edilen toplam 824 adet ögenin içindeki oranı ise % 15'tir.

Tablo 6

Maniheizt ve BudistUygur Şiirinde Dilin Dört Temel Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin Dilin Becerilerine ve İfade Düzeylerine Göre Dağılımı

İfade Düzeyi	Dinleme	Okuma	Konuşma	Yazma	Toplam	Oran
Sözcük	30	5	230	38	303	% 37
Sözcük Grubu	13	1	49	24	87	% 10
Cümle	43	5	324	62	434	% 53
Toplam	86	11	603	124	824	% 100
Oran	% 11	% 1	% 73	% 15	% 100	-



Grafik 1: Maniheizt ve BudistUygur Şiirinde Dilin Dört Temel Becerisiyle İlgili Tespit Edilen Ögelerin Dilin Becerilerine ve İfade Düzeylerine Göre Dağılımı

Bu ögelerin geçiş sıklıkları dilin becerilerine göre aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir:

Tablo 7

Dinleme Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları

	Frekans		Frekans		Frekans
eşit-/eşid-/iştir-/işid-(iştir-)	8	tikisi (cıvıltı)	1	egzig (nağme)	1
tiki-siz (sessizlik)	1	eşidil-/iştiril-/eştiril-(iştiril-)	5	yır (türkü)	1
ünlüg (ses)	1	eşidge (dinleme)	1	taşud (şiiir)	1
çamsız (sessiz)	2	v(a)mtsın yır (övgü şarkısı)	1	iştirig bol-(dinlen-)	1
şagıla-(çağla-)	1	tıngla- (dinle-)	2	tütüş keriş (gürültü)	1
tuyma- (duyma-)	1	tuyuglı (duyan)	1	ünçog-ıg (gürültü)	1
ün (ses)	2	sıbar (nağme)	1	ulug tolun ün (kuvvetli, dolgun ses)	1
kükürt ünlüg (gür ses)	1	tgülüg ün (duyulan ses)	1	Iduk nomlamış nom üni (vaaz eden mübarek töre sesi)	1
şatapşıpar-ning üni (şatap şıpar'ın sesi)	1	amrançıg ün (güzel sesli)	1	kürlig sam (gür ses)	1
yılayu sav (büyülü söz)	1	nomüni (töre sesi)	1		

Tablo 8

Okuma Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları

	Frekans		Frekans		Frekans
uşık-le- (hecele-)	1	yıg-(topla-)	1	talula- (seç-)	1
şlok (manzume)	1	agzan- (oku-)	1	ayayu okı- (söyleyip oku-)	1

Tablo 9

Konuşma Becerisiyle İlgili Ögelerin Geçiş Sıklıkları

	F		F		F
yalvar- (yalvar)	2	kol- (iste-)	1	edgü nomlarıg nomlayu (iyi telkinlerde bulunarak)	1
ötün- (rica et-)	3	yangşa- (gevezelik et-)	2	nomug nomla- (kanunu izah et-)	2
ti- (de-)	62	okı- (bildir-)	1	yirçi bol- (rehber ol-)	1
yarlıkaz/yarlıka- (buyur-)	9	ödügçi (niyazcı)	2	nomlarıg nomlat- (kanunu vaz et-)	1
nom (söz)	2	kolunç (niyaz)	7	kut kolun-(niyaz et-)	2
buyruk (buyruk)	1	ir- (yer-)	2	alkış başık sözle- (hamd ve sena et-)	1
nomlat- (bildir)	1	ayıgla- (kötüle-)	2	ayıg kılınçığ ökün- (günahlardan tövbe et-)	1
nomla- (izah et)	4	kolunçug (niyaz)	1	uz yaraşı ödle- (güzel ve yakışır şekilde öğütte bulun-)	1
okıt- (öğret)	3	kolun (niyaz)	1	nom nomla- (kanun vaz et-)	3
biltür- (bildir-)	1	söz-le- (söylenmek)	1	namu buday-a (Burkana Hurmet!)	1
altag (yalan)	1	ögidil- (övül-)	1	okıdu sözle- (izah et-)	1
agız (ağız)	4	kögül- (övül-)	1	kingürü açın- (açıkça itiraf et-)	1
ög- (öğ-)	11	yarlık (söz)	1	uz nomla- (güzelce vaz et-)	1
alka- (alkışla-)	1	ögdi (medih)	3	okıdu nomla- (izah et-)	1
ötüng (öğüt)	1	nomla- (anlat-)	1	takşutın sözle- (şiirini söyle-)	1
til (dil)	10	küsüş (niyaz)	1	ögdi sözle- (medhiye söyle-)	2
yarlık (emir)	3	kolunmak (niyaz)	1	ayap küle- (medhet-)	1
çakşapıt (emir)	2	kolutı (ricacı)	1	nımlamak- nomlamazı (vaaz edip etmemesi)	1
söz (söz)	11	tan- (inkar et-)	1	öggül- (medhedil-)	1
ün (söz)	2	ay- (de-)	3	öggü külegü (medih ve sena et-)	1
yig yörig (üstün tefsir)	1	bilin- (itiraf et-)	1	küsüş örit- (arzu izhar et-)	1
yılayu (izah)	1	küle- (medhet-)	1	kşantı kıl- (affını dile-)	1
öd (öğüt)	3	kut (niyaz)	1	aça adıra nomla- (açıp ayırarak izah et-)	1
erig (nasihat)	3	çahşapad (emir)	1	ayu sözleyü bir-(söyleyip anlatıver-)	1
yörüg (tefsir)	3	öçeşgü (tartışma)	1	kengşeşü sözleş- (istişare et-)	1
tip (diye)	1	yarlıg (dua)	2	küsüş öritü (arzu izharı)	1
sözleşmek (konuşmak)	1	paygambar (peygamber)	1	erklig ulug iligimiz erürsüz (güçlü, büyük hükümdarımız, beyimizsiniz!)	1
sor- (sor)	3	sıgda- (feryad et-)	1	oğlanlarım (evlatlarım!)	1
nom(l)a-(vaaz et-)	2	sözleş- (konuş-)	1	yagurutogmuş yiğitler (ey daha yeni doğmuş gençler)	1
yörüglüg (tefsirli)	1	kut kol- (niyaz et-)	3	biliglerin ündür- (bilgi ver-)	1
yır (türkü)	1	kıv kol- (niyaz et-)	1	sözleyü bir- (söyleyiver-)	1
sav (söz)	15	aytıg bol- (sorguya çekil-)	1	sav sözle- (söz söyle-)	1
takşud (şiir)	1	nom nung (kitap)	1	alkış bir- (haberi ver-)	1
uşık-le- (hecele-)	1	bitit- (yazdır-)	1	namu darmay-a (Töreeye Hurmet!)	1

Tablo 9 (devamı)					
ilek (tekdir)	1	agam (agama)	1	nama sanggay-a (cemaate hurmet!)	1
alkış (dua)	3	biçi- (yaz-)	1	tang tengri yıdlig yıparlıg yaruklug yaşuklug tang tengri tang tengri (Tan tanrı, güzel kokulu, misk kokulu, parıltılı, ışıltılı Tan tanrı!)	1
sözle- (söyle-)	14	çatakin (jataka)	1		

Tablo 10

Yazma Becerisiyle İlgili Öğelerin Geçiş Sıklıkları

	Frekan s		Frekans		Frekans
bitig (kitap)	4	nom bitig (kanun kitabı)	1	m uşık (m harfi)	1
yarlık (emir)	2	yörüg yol (tefsir yolu)	1	n uşık (n harfi)	1
çakşapıt (emir)	2	yörüg töz (tefsir kökü)	1	ba uşık (ba harfi)	
şlok (manzume)	1	çın yig yörüg (doğru ve üstün tefsirli)	1	r uşık (r harfi)	1
koş- (koş-)	3	ş uşık (ş harfi)	3	l uşık (l harfi)	1
sudur (sutra)	5	h uşık (h harfi)	1	ma uşık (ma harfi)	1
bit- (yaz-)	3	y uşık (y harfi)	1	ögdi şlok (medhiye manzumesi)	1
uşık (harf)	4	ke uşık (ke harfi)	1	yörüg (tefsir)	1
ekşer (hece)	2	t uşık (t harfi)	1	takşut nom (manzum töre)	1
takşut (şiiir)	1	bitimiş bol- (yazmış ol-)	1	padak (mısra)	1
bitimek (yazmak)	1	koşugka ingurmuş (nazma geçirmiş)	1	takşutka intür- (nazma düşür-)	1
koşa tegin- (nazma çek-)	1	ögdig (medhiye)	1		

Uygur dönemi Mani ve Burkan muhitinde oluşturulmuş Türk şiirini incelediğimizde, bu dönem Türk şiirinin dilin dört temel becerisi açısından zengin sayılabilecek bir içeriğe sahip olduğunu söyleyebiliriz.

Yukarıda tablo ve grafik hâlinde de verilen bilgilere dayanarak şunları söylemek mümkündür:

- Maiheist ve Budist Uygur şiiri dilin konuşma becerisi açısından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Bu durum aynı zamanda konuşma eyleminin eski Uygurlarda ne kadar önemli bir iş olduğunu da gösterir. Özellikle bu dönemde devam etmekte olan sözlü edebiyat geleneği bu anlamda çok önemlidir. Yani eski Uygurlar konuşma eylemini sadece günlük hayatlarını sürdürmek için kullanmıyorlardı, aynı zamanda edebî seviyede kullanımlara sahne olacak kadar konuşma eylemine özen gösteriyorlardı.
- Konuşma eylemine çok önem veren bir toplumda dinleme becerisinin gelişmesi de kaçınılmazdır. Çünkü dilin dinleme ve konuşma becerileri birbirlerini tamamlamaları bakımından çok önemlidirler. Konuşma bir iletişimdir. İletişimin gerçekleşmesi için ise gönderilen mesajı alan bir dinleyiciye ihtiyaç vardır. Yani dinleme iletişimin, dolayısıyla da konuşmanın anlam kazanabilmesinin bir ön koşuludur. Nitekim yukarıda verilen sayısal veriler konuşma alanında çok iyi bir seviyede olan eski Uygurların dinleme alanında da kayda değer bir seviyede olduklarını göstermektedir.
- Eski Uygurların yazma alanında da çok ileri bir seviyede oldukları bilim adamları tarafından yapılan çeşitli çalışmalarla ortaya konulmuştur. Eski Uygurlarda kağan ve kumandanlar tarafından diktirilen yazıtlar bunun en çarpıcı örneğidir. Çünkü yazıt dikme geleneği, yazıyı kullanarak bir şeyleri kaydetme işinin o zamanlar bir devlet politikası gibi etkili ve önemli bir iş olduğunu gösterir. Eski Uygurlarda yazı yazma eylemi sadece devlet adamları ve ordu kumandanları tarafından önemli kabul edilen bir iş değildi. Aynı zamanda halk arasında da yazı önemli bir yere sahipti. Uygur hukuk vesikaları bu anlamda çok önemlidir. Çünkü bu belgeler yazının eski Uygur toplumunda günlük hayatta halk tarafından sıklıkla kullanılan bir eylem olduğunu gösterir. Yine eski Uygurlarda yazının yoğun bir şekilde kullanıldığı bir diğer alan ise tercüme faaliyetleridir. Maniheizm ve Budizmi kabul eden Uygurlar aynı zamanda bu inançlara ait metinleri de kendi dillerine tercüme etmişlerdir. Bu tercüme o zamanki yazma eylemleri sonucunda günümüze kadar gelebilmişlerdir. Uygurların yazı yazmada ne kadar gelişmiş olduklarını göstermesi için verilebilecek örnekleri çok rahatlıkla artırabiliriz. Nitekim yukarıda tablolarda

verilen sayısal bilgilerde Uygurların yazar bir toplum olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

- Çalışmada en az okuma becerisi ile ilgili bulgu yer almaktadır. Bu durum o dönem Uygur toplumunda okuma becerisinin diğer becerilere göre daha az kullanıldığını göstermektedir.

5.2. Öneriler

Türkçe Programının genel amaçlarında, Türk dilinin bilinçle, özenle ve güvenle kullanılması, Türk ve dünya kültür ürünleri yoluyla Türk kültürünün tanınması ve kazanılması; özel amaçlarında anlama ve anlatma becerilerinin dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri doğrultusunda geliştirilmesine ilişkin ifadeler ve bu amaçlar altında öğrenciye kazandırılması istenen onca hedef davranış, Türkçe dersinin eğitim ortamlarında şiirlerden de yararlanılması gereğine yöneliktir. Bu çalışma neticesinde ulaştığımız bulguları da göz önünde bulundurarak bu duruma yönelik şu önerilerde bulunulabilir:

- Şiirle öğretim yöntemi sadece dil öğretimi için değil aynı zamanda öğrencinin maddi-manevi kültür zenginliklerini ve toplumun değerlerini öğrenmesi bakımından da önemlidir. Bu çalışmaya konu olan Uygur Dönemi şiiri de gerek Türk dilinin inceliklerini ve güzelliklerini gerekse Türk kültür ve medeniyetinin zenginliklerini göstermesi açısından çok değerli eserlerdir. Bizim üzerimize düşen görev ise kültürümüzü ve medeniyetimizi gelecek nesillerimize tanıtmak ve aktarmaktır. Böylece geçmişini bilen, bundan ders alan ve geleceğine bunların ışığında yön veren, bilinçli bir nesil yetiştirebiliriz. Bu anlamda eski Uygur Dönemi şiiri üzerinde gerekli çalışmalar yapılarak ortaöğretim ve yükseköğretim kademelerinde kullanılmalıdır.

- Ülkemizde yapılmakta olan eğitim ve öğretim faaliyetlerinde şiirle öğretim yönteminin pek yaygın olarak kullanılmadığı bilinmektedir. Oysa gelişim psikologları okul çağını çocukların duygularının en coşkun çağı olarak nitelendirirler. Bu nedenle, ilgili ders kitaplarında (Türkçe, edebiyat vb.) bol bol şiir örneklerine yer verilmesi ve Türk dilinin güzelliklerini yansıtan Uygur dönemi şiirlerinin kullanılması bu anlamda faydalı olur.

- Türk şiirinin başvuru kaynakları, bütün dönemleri içine alacak şekilde hazırlanmalı ve ortaya konulmalıdır.

- Dünyadaki diğer örneklerle kıyaslanacak bir Türk edebiyatı tarihi olmadığı gibi bir Türk şiiri tarihimiz de maalesef yoktur. Bu nedenle Türk şiirinin özellikle de Uygur Dönemi şiirinin tarihi serüveni ve gelişimi detaylı bir şekilde araştırılmalıdır.

- Türk ruhunun en derin ve en ince eğilimlerini ortaya koyan sözlü edebiyat ürünleri dünün edebiyatçılarının olduğu gibi bugünün ve yarının edebiyatçılarının da en önemli ham madde kaynağıdır. Bu nedenle Türk dilinin ve medeniyetinin azametini gösteren bu ürünlerin detaylı bir tespiti yapılmalı ve bu Türk dili öğretiminde bir başucu kaynağı hâline getirilmelidir.

- Türk dili, edebiyatı, şiiri ve medeniyetinin yazılı kaynaklarının büyük bir kısmı henüz kitap hâlinde değildir. Bu eserler, üzerinde gerekli çalışmalar yapıp uzmanlarca günümüz Türkçesine ve çeşitli dünya dillerine aktarıldıktan sonra yayımlanınca dünya klasik edebiyatı ile yarışabilecek bir koleksiyon oluşacaktır.

- Türk edebiyatını ve özellikle de Türk şiirini mümkün olduğunca fazla kişiye ulaştırmak için çalışılmalıdır.

- Çocuklarımız için çocuk şiir kitapları hazırlanmalıdır. Bu kitaplar hazırlanırken şiirler kadar kitapların baskısının ve tasarımının da çocuklar için uygun olmasına dikkat edilmelidir.

6. MANİHEİST VE BUDİST UYGUR ŞİİRİNDE DİLİN DÖRT TEMEL BECERİSİYLE İLGİLİ KAVRAM İŞARETLERİNE AİT İNDEKS

6.1. Dinleme Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi

amrançığ ün	İP – 145
çamsız	OBS – 156 / ASG – 109
egzig	MAD – 14
eşid-/eşit-/işit-/işid-	Bİ – 136, 406 / BMŞ – 14 / SBS – 4, 34, 66 / MÖ6 – 21, 23
eşidge	İP – 153
eşidil-/eşitil-/işitil-	İP – 147, 155 / SVH – 52 / MAD – 12, 16
ıduk nomlamış nom üni	İP – 154
iştig bol-	CT – 10
kükürt ün-lüg	OBS – 39
kürlig sam	MAD – 6
nom üni	İP – 146
satap şıpar-ning üni	ASG – 120
sıbar	MAD – 3
şagıla-	ASG – 119
takşud	MAD – 14
tgülüg ün	SN – 7
tıngla-	SVH – 4 / SBS – 4
tikisi	İP – 146
tikisiz	ÖY – 12
tuyma-	GB – 41
tuyuglı	SBS – 30
tütüş keriş	SVH – 61

ulug tolun üni	OİM – 93
ün çoğ-ıg	SVH – 61
ün	ONU – 11 / İP – 156
ünlüg	OBS – 104
vamtsan yır	MAD – 14
yılayu sav	HF – 78
yır	MAD – 14

6.2. Okuma Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi

agzan-	HD26 – 8
şlok	HF – 92
talula-	AT – 13
uşıkle-	ASG – 17
yıg-	AT – 13

6.3. Konuşma Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi

aça adıra nomla-	AT – 10
agız	Bİ – 198, 360 / SN – 8 / HD22 – 5
alka-	Bİ – 198
alkış	ASG – 117 / CFO – 60, 61
alkış başık sözle-	Bİ – 401
alkış bir-	SBS – 44
altag	Bİ – 145
ay-	İST – 11 / İP – 107 / SWE – 8
ayap küle-	İÇ – 4
ayıg kılınçığ ökün-	Bİ – 402
ayıgla-	İT – 144 / İST – 21
aytıg bol-	CT – 9
ayu sözleyü bir-	AT – 18
biliglerin ündür-	BMSŞ – 7
bilin-	İST – 40
biltür-	Bİ – 127
buyruk	CT – 6
çakşapıt/çahşapad	Bİ – 352, 356 / SVH – 60
edgü nomlarıg nomlayu	Bİ – 82
erig	İT – 134 / DY – 167
erklig ulug iligimiz erürsiz	HAP – 4
ilek	ASG – 94
ir-	İT – 137, 144
kengşeşü sözleş-	SBS – 22

kıv kol-	İL – 8
kingürü açın-	ONU – 19
kol-	GB – 56
kolunç	CFO – 118 / SN – 22, 68, 74, 87, 105
kolunçug	DY – 169
kolunmak	SN – 110
kolunu	İD – 190
kolutu	SN – 110
kögül-	HF – 33
kşantı kıl-	İST – 130
kut kol-	İL – 5 / CT – 20 / Bİ – 361, 429
kut kolun-	İP – 76
kut	HD26 – 23
küle-	İP – 70
külegü	SN – 45
küsüş örit-	SN – 46
küsüş öritü	HD26 – 23
küsüş	SN – 34
mungadınçığ öggül-	HF – 80
nama sanggay-a	OBS – 1
namu buday-a	OBS – 1
namu darmay-a	OBS – 1
nom nomla-	OİM – 106 / CFO – 96
nom nomlamak	OBS – 114
nom	ÖT – 6 / SVH – 23

nomla-	Bİ – 134 / OBS – 91, 291 / SN – 15 / İP – 154 / HD22 – 6 / SVH – 3
nomlamakı nomlamazı	HF – 73
nomlat-	Bİ – 27
nomug nomla-	Bİ – 138 / SVH – 56
nomug nomlat-	Bİ – 154
oglanlarım	SVH – 57
okı-	ONU – 4
okıdu nomla-	CFO – 113
okıdu sözle-	ONU – 4
okıt-/okıd-	Bİ – 123, 308 / HF – 70
öçeşgü	FÖH – 8
öd	İT – 134 / DY – 167
öderig	OBS – 10
ödügçi	ONU – 28 / İD – 192
ög-	Bİ – 198, 421 / OİM – 6, 100, 105 / ONU – 12 / AP – 132 / İT – 137 / HF – 77, 82 / MY – 2
ögdi sözle-	İD – 190 / SBS – 48
ögdi	SN – 9 / SVH – 12 / SBS – 59
öggü	SN – 45
ögidil-	HF – 3
ötün-	İL – 2 / OBS – 290 / SBS – 36
ötüng	Bİ – 208
paygambar	BMS – 15
sav söz	HF – 75
sav sözle-	SBS – 39

sav	ASG – 1, 5, 89, 93, 96, 105, 125 / GB – 52 / HF – 70, 78 / SVH – 27 / SWE – 6, 21
sığdaş-	ABD – 16
sor-	OBS – 139 / ASG – 32 / GB – 8
söz	OİM – 29 / ASG – 12, 48, 68, 98 / GB – 8, 21 / HF – 70 / BMŞ – 14, 16
sözle-	GB – 21 / İT – 141 / DY – 171 / İD – 200 / İN – 29 / SN – 9, 98, 102, 105 / İST – 23 / AT – 18 / BMŞ – 4, 12 / SBS – 3 / SWE – 4
sözleşmek	OBS – 124 / SBS – 26
sözleyü bir-	SBS – 3
takşud	MAD – 14
takşutın sözleş-	DY – 171
tan-	İST – 21
ti-	MD – 1, 2, 5, 6 / ÖT – 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27 / CT – 1, 2, 3, 4, 5, 8, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20 / OİM – 35, 53 / OBS – 72, 130, 132, 147, 202 / ASG – 109, 140, 151, 153, 157 / GB – 25, 26, 27, 28 / ONU – 22 / HF – 14, 36 / AT – 11 / İP – 66, 70, 100, 147 / SVH – 26 / SBS – 22, 91
til	Bİ – 222 / ASG – 166 / CFO – 81, 93, 94, 95 / İD – 200 / İÇ – 10 / SN – 29 / SWE – 4
tip	OBS – 121
uşıkle-	ASG – 17
uz nomla-	CFO – 86
uz yaraşı ödle-	OİM – 94
ün	OİM – 57 / OBS – 104

yaguru togmış yigitler	FÖH – 17
yalvar-	İL – 1 / İT – 146
yangşa-	GB – 53
yangşamak	GB – 62
yarlık/yarlıg	Bİ – 339, 406 / DY – 163 / HF – 37 / BMş – 15 / MÖ6 – 6
yarlıka-	şR – 16 / Bİ – 339, 404 / SBS – 29, 31, 34, 44 / TKM – 1 / MÖ6 – 10
yır	MAD – 14
yig yörigli yılayu	OİM – 58
yirçi bol-	Bİ – 147
yörüg	OBS – 99, 146 / HF – 8
yörüglüg	OBS – 200

6.4. Yazma Becerisiyle İlgili Kavram İşaretlerinin İndeksi

agam	SVH – 54
ba uşık	ASG – 97
biçi-	SVH – 65
biti-	ASG – 2 / GB – 64 / ABD – 3
bitig	ÖT – 2 / ASG – 2 / SN – 8 / HD22 – 14
bitimek	DY – 160
bitimiş bol-	HF – 93
bitit-	HD22 – 1
çakşapıt/çahşapad	Bİ – 352, 356 / SVH – 60
çatakin	FÖH – 32
çım yig yörüg	OBS – 200
ekşer	ASG – 13 / HF – 7
h uşık	ASG – 41
ke uşık	ASG – 57
koş-	OİM – 8 / İN – 31 / HF – 89, 91
koşa tegin-	ABD – 4
koşugka ingur-	SN – 111
l uşık	ASG – 135
m uşık	ASG – 73
m-a uşık	ASG – 151
n uşık	ASG – 81
nom bitig	OBS – 7
nom-nung	AT – 12
ögdi şlok	HF – 81

ögdiğ	HF – 89
padak	HF – 79
r uşık	ASG – 101
s uşık	ASG – 33, 89
sudur	OBS – 290 / HD26 – 7 / SVH – 54 / SBS – 2, 57
ş uşık	ASG – 119
şlok	OİM – 6
t uşık	ASG – 65, 127
takşut nom	SN: - 112
takşut	ONU – 11
takşutka intür-	AT – 14
uşık	ASG – 13 / GB – 52 / HF – 7, 79
y uşık	ASG – 49
yarlık	Bİ – 339 / DY – 163
yörüg töz	OBS – 146
yörüg yol	OBS – 99
yörüg	HF – 8

KAYNAKÇA

- Abudukelimi, B. (2006). *Uygur Türklerinin dini inanışları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Aksan, D. (1975). Anadili. *Türk Dili*, S. 285, 423-434.
- Aksan, D. (1983). Köktürkçenin sözvarlığı üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten (1980 - 1981)*, 21, 17-21.
- Aksan, D. (2000). *Her yönüyle dil: ana çizgileriyle dilbilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (1994). Göktürk yazıtlarında söz sanatları güçlü anlatım yolları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1990)*, 1-12.
- Aksan, D. (1976). Eski Türk yazı dilinin yaşı ile ilgili yeni araştırmalar. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1975-1976)*, 133-141.
- Aktaş, Ş. ve Gündüz, O. (2001). *Yazılı ve sözlü anlatım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aktaş, Ş. ve Gündüz, O. (2002). *Yazılı ve sözlü anlatım*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aktaş, Ş. ve Gündüz, O. (2004). *Yazılı ve sözlü anlatım kompozisyon sanatı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Akyol, C. ve Dikici A. (2009). Şiirle öğretim tekniğinin öğrencilerin başarı ve tutumlarına etkisi. *İlk Öğretim Online*, 8(1), 48-56.
- Akyüz, Y. (2004). *Türk eğitim tarihi*. (9. Baskı). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Alışık, G. S., Beyreli, L. (2003). *Güzel konuşma ve yazma*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Almas, T. (2010). *Uygurlar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Alptekin, E. (1978). *Uygur Türkleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları
- Alyılmaz, C. (2002). Eski Türk şehirleri ve Semerkant. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 20, 303-311.
- Alyılmaz, C. (2004). Mutrın temdeg yazıtı (Kutlugun Mührü). *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 23, 1-6.
- Alyılmaz, C. (2004). Türk tengri dini edebi çevresi (Orhun Türkçesi dönemi). *Türk dünyası ortak edebiyatı, Türk dünyası ortak tarihi, Cilt 4*. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi.

- Alyılmaz, C. (2010). Türkçe öğretiminin sorunları. *Turkish Studies, Volume 5/3*, 728-749.
- Alyılmaz, C. (2011). (Kök)türk harfli yazıtlar. *Türk Yurdu C. 31*, S. 287, 25-31.
- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arhan, S. (2007). *Öğretmen görüşlerine göre ilköğretim ikinci kademedeki konuşma eğitimi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü. Ankara.
- Arıcı, A. F. (2009). *Okuma eğitimi*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Arslan, M. ve Adem, E. (2010). Yabancılara Türkçe öğretiminde görsel ve işitsel araçların etkin kullanımı, *Dil Dergisi*, 147, 63-86.
- Ata, A. (2000). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler I, *Türkoloji Dergisi*, C. 13, 1, 5-17.
- Ata, A. (2002). Derleme Sözlüğü'nde geçen en eski Türkçe kelimeler II, *Türkoloji Dergisi*, C. 15, 1, 67-97.
- Ata, A. ve Tulum, M. M. (2011). *Uygur Türkçesi* (Edt: Gürer GÜLSEVİN, Mehmet Mahur TULUM). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Atalay. B. (1992). *Divanü lûgat-it-Türk tercümesi (I, II, III, IV)*. Ankara: TDK Yayınları.
- Aydın, Ö., Temel, Z. F. (1998). Dil eğitimi programının 5-6 yaşlarındaki korunmaya muhtaç çocukların dil gelişimine etkisi. *Türk Dili*, 560, 117-127.
- Aytaç, G. (1995). *Edebiyat yazıları III*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Bağcı, H. vd. (Edt: Murat ÖZBAY) (2011). *Yazma eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Bamberger, R. (1990). *Okuma alışkanlığını geliştirme*. (Çev. Bengü Çarpar). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Barın, E. ve Demir, C. (2006). *Türk dil bilgisi – ses bilgisi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Barutcu Özönder, F. S. (1994). Maniheist ve Buddhist çevrelerde Türk şiiri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten (1991)*, 69-87.
- Barutcu Özönder, F. S. (1999). Genel Türklük alanı çerçevesinde Türk dilinin durumu, ileriye dönük bakış ve yaklaşımlar. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(1), 31-40.
- Barutcu Özönder, F. S. (2001). Eski Türk çağı yazıtları: II. Karabalgasun yazıtı. *KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 1(13), 179-183.

- Barutcu Özönder, F. S. (2002), Eski Türklerde dil ve edebiyat, *Türkler (Cilt 3)*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 481-501.
- Barutcu Özönder, F. S. (2002 a), Türk dilinin tarihî dönemleri üzerine birkaç söz. *Türkbilig, S. 3*, 203-210.
- Başkan, Ö. (2003). *Bildirişim insan-dili ve ötesi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Baştürk, M. (2004). *Dil edinim kuramları ve Türkçenin anadili olarak edinimi*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Baykara, T. (2009). *Türk kültür tarihine bakışlar*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Bulan, H.İ., Yaşar, F.Ö., Bayraktar, N., Ercan, Y., Tekşan, K., Şengezer, N., Sezen, N., Üstün, Ö., Eldemir, M., Yüzbey, İ., Yetişen, A., Ak, N. ve Kasımoğlu, H.A. (2007). *Türk dili yazılı anlatım sözlü anlatım*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E.K., Akgün, Ö.E., Karadeniz, Ş., Demirel, F. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Caferoğlu, A. (1972). *Kaşgarlı Mahmut ve Divanü Lugat-it Türk*. Ankara: TDK Yayınları
- Caferoğlu, A. (1984). *Türk dili tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Caferoğlu, A. (1993), *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü* (3.baskı). İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Calp, M. (2010). *Özel eğitim alanı olarak Türkçe öğretimi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Cemiloğlu, M. (2005). *İlköğretim okullarında Türkçe öğretimi yeni programa uyarlanmış*. Bursa: Alfa Aktuel.
- Cemiloğlu, M. (2003). *Türk dili ve edebiyatı öğretimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Ceylan, H. (2008). Yabancı dil olarak İngilizcenin öğretiminde şiirin kullanımı. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 10, S. 1*, 116-121.
- Coşkun, E. (2007). Yazma becerisi. A. Kırkkılıç ve H. Akyol (Ed.). *İlköğretimde Türkçe Öğretimi* içinde (s. 49-91). Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Cunbur, M., Parlatur, İ. vd. (1990). *Milli kültür unsurlarımız üzerinde genel görüşler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Çağatay, S. (1943). Uygur yazı dili, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. I, S. 5*, 77-88.
- Çağatay, S. ve Tezcan, S. (1976). Köktürk tarihinin çok önemli bir belgesi: Sogutça Bugut Yazıtı, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1975-1976)*, 245-252.

- Çandarlıoğlu, G. (2003). *İslam öncesi Türk tarihi ve kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Çandarlıoğlu, G. (2004). *Uygur devletleri tarihi ve kültürü*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Demir, N ve Yılmaz, E. (2003). *Türk dili el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları
- Demirel, Ö. (1999). *İlköğretim okullarında Türkçe öğretimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Demirel, Ö. (2002). *Türkçe ve sınıf öğretmenleri için Türkçe öğretimi*. Ankara: PegemA Yayınları.
- Demirel, Ö. (2005). *Eğitimde program geliştirme*. Ankara: PegemA Yayıncılık
- Demirel, Ö. ve Şahinel, M. (2006). *Türkçe ve sınıf öğretmenleri için Türkçe öğretimi*. Ankara: PegemA Yayınları.
- Dökmen, Ü. (1999). *İletişim çatışmaları ve empati*. İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Durukan, E. (2008). *Türkçe dersi öğretim programının hedef ve kazanımları doğrultusunda 7. sınıf Türkçe dersi öğrenci çalışma ve öğretmen kılavuz kitaplarının değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon.
- Ekiz, D. (2003). *Eğitimde araştırma yöntem ve metodlarına giriş: nitel, nicel ve eleştirel kuram metodolojileri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Ekiz, D. (2009). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Emet, E. (2008). *Doğu Türkistan Uygur ağızları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, K. (1983). *Divan-ı Hikmet'ten seçmeler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 546.
- Ercilasun, A.B. (2004) *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yay.
- Ercilasun, A.B. (2009). Dîvânü Lügati't-Türk ve Uygurlar, *Turkish Studies, Volume 4/8*
- Gabain, A.Von. (1988). *Eski Türkçenin grameri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gabain, A.Von. (1944). Köktürklerin tarihine bir bakış III. Şehir gözüyle step (Çev. Saadet ÇAĞATAY). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 8, S. 3, 373-379.*

- Gabain, A.Von. (1950). Köktürklerin tarihine bir bakış I. stepte yaşayan Köktürkler (Çev. Saadet ÇAĞATAY). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 5*, 685-696.
- Gabain, A.Von. (1988). Eski Türkçe'nin yazı dili (Çev. Sabit S. PAYLI). *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1959)*, 311-329.
- Gemalmaz, E. (2010). *Türkçenin derin yapısı*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Göğüş, B. (1978). *Orta dereceli okullarda Türkçe ve yazın eğitimi*. Ankara: Kadioğlu Matbaası.
- Göğüş, B. (1983). Anadili eğitim programlarının niteliği. *Türk Dili*, 379-380, 40-48.
- Gömeç, S. (1997). *Uygur Türkleri tarihi ve kültürü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (1997). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dinî tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Gündüz, O. ve Şimşek, T. (2011). *Anlama teknikleri 1 uygulamalı okuma eğitimi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gündüz, O. ve Şimşek, T. (2011). *Anlatma teknikleri 2 uygulamalı yazma eğitimi el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din ve inanç sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Güngör, H. (2002). Eski Türklerde din ve düşünce, *Tükler. (Cilt 1)* Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Güngör, A. (2005). Altıncı yedinci ve sekizinci sınıf öğrencilerinin okuduğunu anlama stratejilerini kullanma düzeyi. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 28, 101-108.
- Hacıeminoğlu, N. (2003) *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- İzgi, Ö. (1986). *Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- İzgi, Ö. (1989). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur seyahatnamesi*. Ankara
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk millî kültürü* (3. Baskı). İstanbul
- Kalaycı, N. ve Temur, T. (2005). İlköğretim okullarında dinleme becerisini nasıl geliştirebiliriz? *Eğitime Bakış, 1 (2)*, 53-63.

- Kantemir, E. (1991). *Yazılı ve sözlü anlatım*. Ankara: Ankara Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Kavcar, C. (1999). *Edebiyat ve eğitim*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Kavcar, C., Oğuzkan, F. ve Sever, S. (2004). *Türkçe öğretimi*. Ankara: Engin Yayınları.
- Kaya, C. (2009). *Divanü lügati't Türk Araplara Türkçeyi öğretmek için mi yazıldı? III*. Türkoloji Kongresi'nde sunulan bildiri. Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan.
- Keçik, İ ve Uzun Subaşı L. (2001). *Türkçe sözlü ve yazılı anlatım* (Ed. Canan İleri). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Keskinkılıç, K. ve Keskinkılıç, S. B. (2005). *Türkçenin temel becerileri ve ilkokuma yazma öğretimi*. Ankara: Asil Yayıncılık.
- Kırbaş, A. (2006). *İlköğretim sekizinci sınıf öğrencilerinin yazılı anlatım becerilerinin değerlendirilmesi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kırmızı, B. (2009). Anadolu liselerinde şiirin Almanca öğretimindeki işlevine dair öğrenci görüşleri. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Vol.5/1*, 43-57.
- Koç, N. (2002). *İslamlıktan önce Türk dili ve edebiyatı*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer terimleri sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları
- Korkmaz, Z., Ercilasun, A. B., Zülfikar, H., Parlatır, İ., Akalın, M., Gülensoy, T., Birinci, N. (1990). *Türk dili ve kompozisyon bilgileri*. Ankara: YÖK Matbaası.
- Küçük, A. ve Tümer, G. (2002). *Dinler tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Levend, A.S. (1989). Tarih boyunca Türk dili, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1965)*, 129-147.
- Maltepe, S. (2006). Türkçe öğretiminde yazılı anlatım uygulamaları için bir seçenek: yaratıcı yazma yaklaşımları, *Dil Dergisi, S. 132*, 56-66.
- MEB. (1995). *İlköğretim programı*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB. (2001). *İlköğretim programı*. Ankara: MEB Yayınları.
- MEB (2005). *İlköğretim Türkçe öğretim programı ve kılavuzu (1-5. sınıflar)*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü Basım Evi.
- MEB (2006). *İlköğretim Türkçe dersi öğretim programı ve kılavuzu (6, 7, 8. sınıflar)*. Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü Basım Evi.

- MEB (2006), *İlköğretim Türkçe dersi (6, 7, 8. sınıflar) öğretim programı*. Ankara: MEB Yayınları.
- Mert, O. (2009). *Ötüken Uygur dönemi kağanlık yazıtlarından tes tariat şine us*. Ankara: Belen Yayıncılık.
- Nasilov, D. M. (2010). *Türk edebî dilleri ve lehçeleri tarihinde runik anıtlar*. Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu 3. Uluslar arası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu'nda bildiri olarak sunuldu.
- Ölmez, M. (2004). Burkancı (Budist)ve Manici (Maniheist)Türk edebî çevreleri (Nesir). *Türk dünyası ortak edebiyatı, Türk dünyası ortak tarihi, Cilt 4*. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi.
- Ölmez, M. (2003). Türkçenin ve Türk dillerinin yaşı konusu, *Toplum ve Bilim* 96, 62-74.
- Ölmez, M., Karaismailoğlu, A., Şanlı, İ., Ölmez, Z., Yavuz, K., Ata, A. (2011). *VIII-XIII. yüzyıllar Türk edebiyatı* (Edt: Kemal YAVUZ, İsmet ŞANLI). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özbay, M. (2005). *Bir dil becerisi olarak dinleme eğitimi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özbay, M. (2009). *Anlama teknikleri II: dinleme eğitimi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Özbay, M. (2009). *Okuma eğitimi*. Ankara: Öncü Kitap.
- Özbay, M. (2010). *Türkçe öğretimi yazıları*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Özçelebi, O. S., ve Cebecioğlu, N. S. (1989). *Okuma alışkanlığı ve Türkiye*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Özdemir, E. vd. (1967). *Örnekli ve uygulamalı yazma tekniği*. Ankara: Üçler Yayınevi.
- Özdemir, A. (2002). “*Bilişsel gelişim kuramları ışığında Türkçenin anadil olarak öğretiminde yeni yaklaşımlar*”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli
- Özdemir, E. ve Binyazar, A. (1998). *Yazma öğretimi yazma sanatı*. İstanbul: Papirüs Yayınları.
- Özen, Y. (2001). *İlköğretimde iletişim*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- Özkan, M. (2004) *Tarih İçinde Türk Dili*, İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Özkırımlı, A. (1994). *Dil ve anlatım*. Ankara: Ümit Yayınları.

- Özyetgin, A. M. (2006). *Tarihten bugüne Türk dili alanı*, Conference Chinese Academi of Social Science, sino – foreign relationship department of institue of history, Beijing (China).
- Özyetgin, A.M. (2004). Eski Türklerde ödeme araçları: kağıt para Çav'ın kullanımı, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C. 1, S. 1*, 90-105.
- Pilancı, H. vd. (2003). *Türk dili*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Rahman, A. (1996). *Uygur folkloru* (Çev: Soner Yalçın, Erkin Emet). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sarıca, S., Gündüz, M. (1995). *Güzel konuşma yazma*. İstanbul: Fil Yayın Evi.
- Sarıkcıoğlu, E. (2002). *Başlangıçtan günümüze dinler tarihi*. (4. Baskı). Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Savaş, B. (2006). *Okuma eğitimi ve çocuklarda dil gelişimi*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sertkaya, O.F. (1986). Eski Türk şiirinin kaynaklarına toplu bir bakış, *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı (Eski Türk Şiiri)*, S.409, 43-80.
- Sertkaya, O. F., Alyılmaz, C., Battulga, Ts. (2001). *Moğolistandaki Türk anıtları projesi albümü*. Ankara.
- Sertkaya, O. F., (2004). Burkancı (Budist)ve Manici (Maniheist)Türk edebî çevreleri (Nazım). *Türk dünyası ortak edebiyatı, Türk dünyası ortak tarihi, Cilt 4*. Ankara: AKDITYK Atatürk Kültür Merkezi Yayınevi.
- Sertkaya, O. F. (2001). *Eski Türkler okur yazar mıydı?* Göktürk Devletinin 1450. kuruluş yıldönümü sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur. *Yeni Avrasya Yayınları*, 23-37.
- Sever, S. (1997). *Türkçe öğretiminde tam öğrenme*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Sever, S. (2004). *Türkçe öğretimi ve tam öğrenme*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şimşek, R. (1983). Çağdaş eğitimde anadilinin yeri. *Türk Dili*, 379-380, 36-39.
- Tansel, F. A. (1978). *İyi ve doğru yazma usulleri III*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Tansel, F. A. (1985). *İyi ve doğru yazma usulleri*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Tanyu, H. (1980). *İslamlıktan önce Türklerde tek tanrı inancı*. Ankara: Burak Yayınevi.
- Taşer, S. (2009). *Konuşma eğitimi*. İstanbul: Pegasus Yayınları.
- Tazebay, A. (1993). *İlk okuma yazma öğretimi*. İstanbul: Milli Eğitim Bak. Yayınları.

- TDK. (2009). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TDK. (2005). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1976). *Uygurca metinler II Maytrisimit Burkancuların mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidâî bir dram*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Ş. (1989). Uygurcada yardımcı cümleler üzerine bir deneme, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1965)*, 35-63.
- Tekin, Ş. (1988). Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabul edilmişinin 1200. yıldönümü dolayısı ile birkaç not, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1962)*, 1-9.
- Tekin, T. (1986). Karahanlı Dönemi Türk şiiri. *Türk Dili*, S. 409, 81-157.
- Tekin, T. (1986). İslâm öncesi Türk şiiri. *Türk Dili*, S. 409, 3-42.
- Tekin, T. (1989). *XI. yy. Türk Şiiri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Temizkan, M. (2009). *Metin türlerine göre okuma eğitimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Temizyürek, F., Erdem, İ., Temizkan, M. (2011). *Konuşma eğitimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Temur, T. (2001). *Dinleme becerisi. konu alanı ders kitabı inceleme kılavuzu 1-8*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Tenişev, E.R. (1986). Eski Türklerde edebî dil var mıydı? *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1982-1983)*, 157-161.
- Tepeli, Y. (1997). *VII. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar dinî metinler ve Türkçe*, 13 Mayıs 1997 tarihinde düzenlenen “İlim Dili Türkçe” konulu panelde bildiri olarak sunulmuştur. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Erzurum.
- Tezcan, S. (1978). En eski Türk dili ve yazımı, *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe içinde* (s. 271-323). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,.
- Tuna, O.N. (1994). Sümer – Türk dillerinin tarihî ilgisi ve Türk dilinin yaşı meselesi, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1989)*, 257-293.
- Tural, S. (1992). *Sorulara cevaplarla kültür, edebiyat, dil*. Ankara: Ecdâd Yayınevi.
- Uluğ, F. (1995). *Okulda başarı*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ülper, H. (2010). *Okuma ve anlamlandırma becerilerinin kazandırılması*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Üşenmez, E. (2008). Karahanlı eselerindeki söz varlığı hakkında. *Akademik İncelemeler, C. III, S.1.*

- Vardar, B. (1980). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: ABC Kitabevi.
- Vural, B. (2003). *Uygulama ve örneklerle toplum önünde etkili konuşma*. İstanbul: Hayat Yayıncılık.
- Yalçın, A. (2002). *Türkçe öğretim yöntemleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yaman, E. (2004). *Doğru, güzel ve etkili konuşma sanatı sözlü anlatım*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yıldız, C., Okur, A., Arı, G. ve Yılmaz, Y. (2006). *Kuramdan uygulamaya Türkçe öğretimi*. Ankara: PegemA Yayıncılık.
- Yılmaz, Z. A. (2007). *Sınıf öğretmenlerine Türkçe öğretimi*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Zieme, P. (1986). Uygur yazısıyla yazılmış Uygur yazıtlarına dair bazı düşünceler, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten (1982-1983)*, 229-237.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Nurullah ŞAHİN
Doğum Yeri ve Tarihi	Erzurum/Horasan 10.06.1986
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü (2004-2009)
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Ana Bilim Dalı (2009-2012)
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri	Şahin, N. (20-22 Eylül 2010). <i>Yabız-Yablak Kavram İşaretleri Üzerine</i> . III. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi'nde sunuldu, İstanbul. Şahin, N. (2011). <i>Kitâbu Divanü Lûgat'it-Türk'teki Manzum Parçaların Dilin Dört Temel Becerisi Açısından İncelenmesi</i> . Yüksek Lisans Seminer Çalışması.
İş Deneyimi	
Staj	
Projeler	
Çalıştığı Kurumlar	Aydın/Adnan Menderes Üniv. (Arş. Gör.)
İletişim	
E-Posta Adresi	nsahin.86@gmail.com
Tarih	Temmuz, 2012